

K5817

1143445/1

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

МІСЯЧНИК

ХАРНІВ

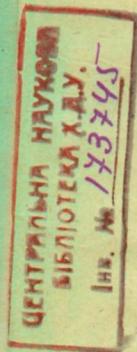
1923

~~K581Y~~

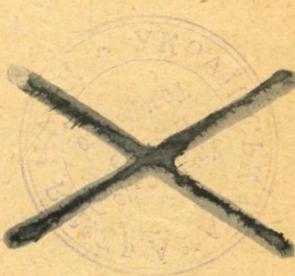
ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ І ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ МІСЯЧНИК

ЗА РЕДАКЦІЄЮ Г. Ф. ГРИНЬКО

No 1

КВІТЕНЬ

1923

ХАРКІВСЬКИЙ ГОСУДАРСТВЕННИЙ Університет
Інститут філології та літератури
Факультет української мови та літератури

Державне Об'єднання
— „Харків—Друк“ —
3-я Державна Друкарня

ДУД № 2337

т. 3000 пр

Від редакції.

Більше двох років пройшло з того часу, як Радянська Україна закінчила перший тяжкий і блискучий період свого життя,—період одвертої озброєнної боротьби на зовнішніх і внутрішніх фронтах за своє існування. Вона вийшла з цієї боротьби зі знесиленим народнім господарством, але тільки в цій боротьбі стихійний революційно-військовий союз пролетарів і незаможного селянства перетворився в державну організацію, лише в ній зформувалась Радянська Україна, як самостійна складова частина Радянського Союзу, і як фактор сучасного міжнародного життя.

Період 1917—1920 року, в напруженій соціальній боротьбі розв'язував велике історичне питання про те, чим стане Україна,—дрібно-буржуазним васалом міжнародного імперіалізму, як Польща, Чехо-Словаччина, Румунія і т. п., чи однією із фортець міжнародньої пролетарської революції. Два історичних шляхи лежали перед Україною: шлях пролетарської революції, червоний шлях соціалістичного будівництва, і другий—чорно-жовтий шлях через дрібно-буржуазну демократію в ярмо міжнародного капіталу. Взаємовідношення міжнародних соціальних сил і внутрішня боротьба на Україні розв'язали це історичне питання і скерували розвиток українського народу по революційному червоному шляху.

Творці наукового соціалізму не раз підкреслювали, що пролетарська революція тим і відріжняється від усіх до цього часу бувших революцій, що вона зрушує до активного державного будівництва, до свідомої громадської творчості найширіші й найглибші шари працюючих мас. Але зрозуміло, що в свій перший військовий період пролетарська революція дає вихід активності своїх борців переважно в бік знищення влади класових ворогів, їхніх організацій і передумов їхнього панування. Не підлягає ніякому сумніву, що цей перший кріавий досвід громадської активності широких працюючих мас має величезне значіння, піднімає ці маси навищий ступінь громадського розвитку і робить

можливим перехід до розв'язання складніших проблем господарчого й культурного життя.

Уже два роки йде цей другий період пролетарської революції, період творчого, економичного і культурного будівництва Голод завдав страшних ударів Радянській Україні, але боротьба з ним збільшила й піднесла політичну свідомість працюючих мас, зміцнила союз між робітниками і селянами. І ніколи невдається викреслити із історії громадських взаємовідношень на Вкраїні факт, що коли українські пролетарі і селяне виявляли величезну свідомість і активність в боротьбі з голодом—патентовані українські патріоти з Шаповалом на чолі, в своєму журналі «Нова Україна» в Празі переконували себе, українську еміграцію і всю буржуазну Європу в тім, що кращим засобом боротьби з голодом на Вкраїні є організація наступу на Радянську владу.

Не вважаючи на голод, господарче й культурне відродження Радянської України не підлягає сумніву. Невпинно зростає посівна площа, оживає індустрія, усталуються економічні звязки поміж містом і селом, поліпшується матеріальний стан робітництва і, нарешті, іде нечуваний підйом культурної творчості, особливо серед молоді,—у кожного перед очима ці характеристичні моменти сучасного періоду життя Радянської України.

Цей загальний підйом по всьому господарчому і культурному фронту визначається глибокою свідомістю широких народних мас і державним розумом при розв'язанні кординальних питань сучасного життя. Це особливо виявилось при обговоренні проблеми Союзу Радянських Республік і національної справи взагалі. Національний момент мав велике значіння в революції на Україні. Ще в перший її період пролетаріят в озброєній боротьбі вирвав розв'язання цієї політичної проблеми із рук націоналістичної дрібної буржуазії, яка експлоатуючи національні почуття українських трудових мас, тягла їх в ярмо європейського капіталу. Тепер, у другий період революції, період мирного будівництва, в щоденній практичній роботі, в щоденних державних взаємовідношеннях, в культурних стосунках, національне питання ускладнюється. Але цілий світ є свідком того, з якою величезною увагою працюють над практичним розв'язанням цієї справи найвідповідальніші керовники, органи і установи Радянських республік, з яким активним зацікавленням стежить за ними усе Радянське суспільство.

І лише засліплений класовою ненависттю ворог може не бачити і не відчувати цього. Безумовно цією хворобою страждає Винниченко, який недавно утворив разом з Шаповалом «єдиний національний фронт» проти Радянської України і який намагається всіх переконати, ніби на Україні все «костеніє, мертвіє, не розвивається, а занепадає», а разом з тим «нищиться українська нація» («Нова Україна» № 1—2, 1923 р.)

А справді костеніють, не розвиваються, а занепадають всі ті громадські кола, яких робітниче-селянська революція змела з нового шляху соціалістичного будівництва в закутки європейської реакції. Ростуть і развиваються в умовах тяжкої руїни *робітниче-селянські маси України*. Росте і развивається на зміну старому громадянству нове українське радянське суспільство, заповнюючи Робфаки, робітничі клуби і селянські будинки, комнезами, комсомол, компартію, ведучи відповідальну роботу в державних установах, червоній армії, профспілках, кооперації і т. д.

В цих умовах виходить у світ «Червоний Шлях», ними опреділюється його напрямок і його завдання, як витвору цього нового радянського суспільства:

I. Україна із глухої провінції царської Росії стала робітниче-селянською державою, другою по розмірах і впливу складовою частиною сучасного радянського Союзу і значним фактором міжнародного життя. Відповідно цьому «Червоний Шлях», як орган української громадської думки, мусить стояти на рівні головних питань українською, союзною та міжнародною життя в сфері економіки, політики і культури.

II. Стара генерація українських писменників, публіцистів, наукових і громадських діячів в значній своїй частині зрадила інтереси працюючих мас України, організувала проти них озброєну боротьбу й зараз формує проти них єдиний контрреволюційний націоналістичний фронт під захистом капіталістичних урядів Європи. Але з робітниками та селянами України в їхній тяжкій боротьбі зосталась друга частина свідомого завдань часу громадянства, а одночасно з глибин робітниче-селянських мас виростають нові ряди культурних робітників. «Червоний Шлях» мусить стати трибуною для кращих творів мистецтва, публіцистики і серйозної популяризації науки на українській мові, дати їм вихід у світ і стимулювати їхній розвиток.

III. Революція піднесла громадську свідомість десятків мілійонів людей, вона створила численні кола тих, що прагнуть широкого ознайомлення з основними питаннями сучасності. „Червоний Шлях“ мусить задовольнити культурні потреби широких кадрів українських читачів і дати їм відповідну орієнтовку в сучасному літературно-науковому і громадсько-політичному житті.

IV. Нарешті, сама українська мова являється величезним чинником в процесі творчості нового життя і вимагає непримітивного удосконалення і поширення, щоб задовольнити ті потреби, які ставить перед нею культурний підйом працюючих мас. „Червоний Шлях“ повинен уважно підійти до цієї справи і об'єднувати літературні і наукові сили для праці над викоруванням української мови, як могутньою знаряддям культурного розвитку працюючих мас.

Редакція добре бачить ті труднощі, які стоять перед нею в її роботі. Ale за нею стоїть могутня тяга українського народу до культурного будівництва, і в цьому є запорука здійснення її завдань.

Кожний журнал будується спільними і довгими зусиллями широких кадрів писменників і читачів. До будування «Червоного Шляху» закликає редакція тих митців українського слова, публіцистів, громадських діячів і популяризаторів науки, тих читачів, котрі хочуть і здатні йти по червоному шляху радянського культурного будівництва.

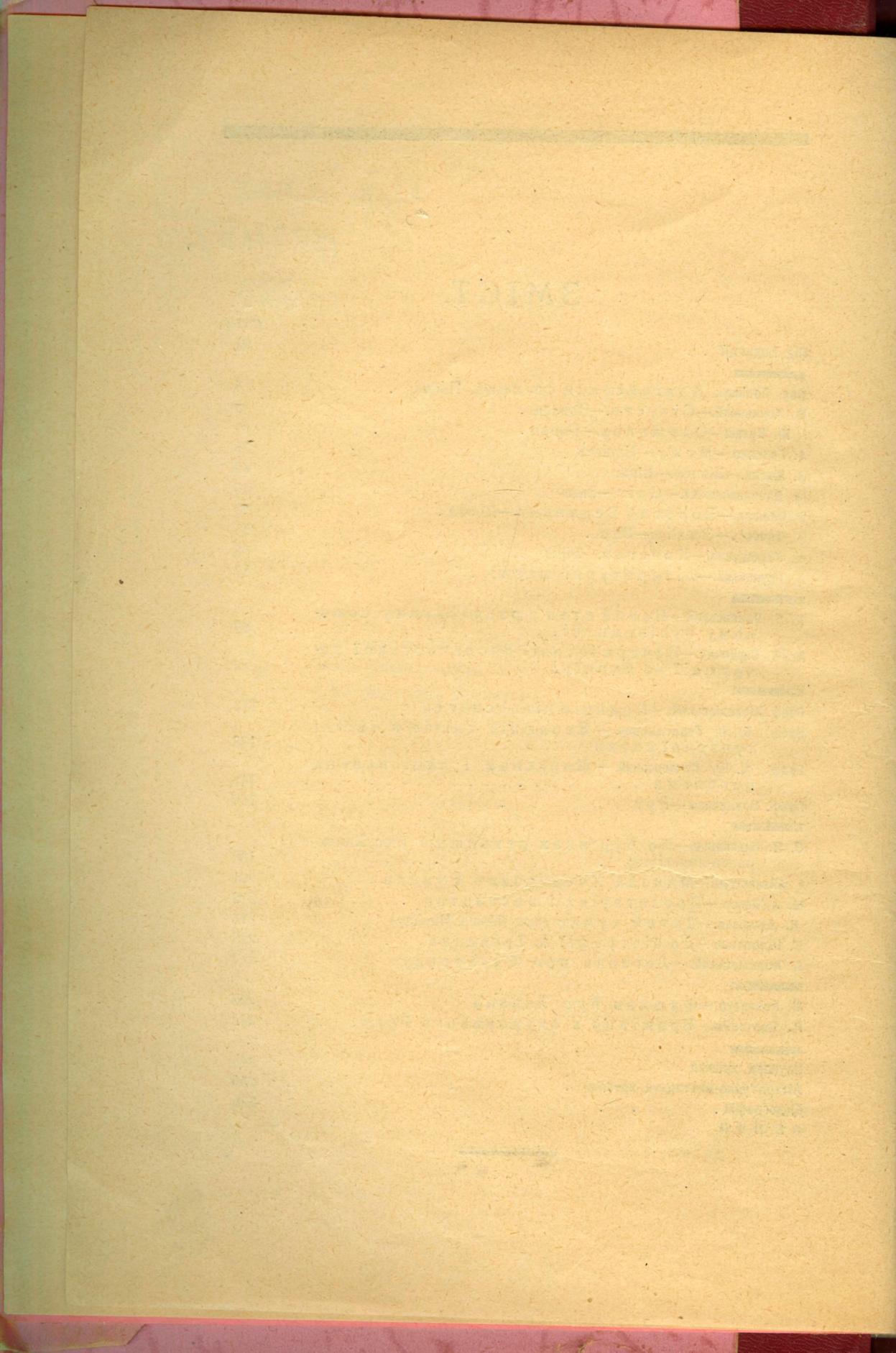
1-10 квітня 1923 року.

Архів.
173745/,
1923.

ЗМІСТ.

Від Редакції	Стор.
	III
Вал. Поліщук. Адигейський співець. Поема	I
М. Хвильовий.—Сілуєти.—Новела	18
І. Ю. Кулик.—Оду жання.—Поема	30
А. Головко.—Можу.—Повість	35
В. Мисин.—Зона.—Вірш	49
М. Васильківський.—Сніг.—Вірш	49
В. Сосюра.—Золотий Ведмедик.—Поема	50
П. Тичина.—Захід.—Вірш	55
М. Терещенко.—Кочегар.—Вірш	56
П. Грунський.—Літературні шаржі	57
<hr/>	
Х. Г. Раковський.—Новий етап в радянському союзному будівництві	69
М. О Скрипник.—Начерк історії пролетарської революції на Вкраїні	89
<hr/>	
Проф. Желєхівський.—Принцип відносності	113
Проф. Б. П. Герасимович.—Еволюція світів в світлі сучасної науки	133
Проф. С. Ю. Семковський.—Марксизм і національна проблема	145
Проф. Остапенко.—Рур	169
<hr/>	
С. В. Пилипенко.—По бур'янах революції (про Хвильового-новеліста)	188
I. Айзеншток.—Микола Хведорович Сумцов	201
М. А. Неко.—Пролетаріят і мистецтво	212
Н. Дешевов.—Дутий кумир (про Макса Нордау)	216
В. Щепотьєв.—Добіографії А. Тесленка	223
А. Ковалівський.—Легенда про Сковороду	227
<hr/>	
М. Розентул.—Фашизм. Рур. Лозана	228
Й. Вертгайм.—Вражіння з окупованого Руру	242
<hr/>	
Наукова хроніка	245
Літературно-мистецька хроніка	250
Біблографія	276
ОБ'ЯВИ.	

ВАЛЕРІЯН ПОЛІЩУК.

АДИГЕЙСЬКИЙ СПІВЕЦЬ.

ПОЕМА.

Із аулу в аул
Переходив—ходив
Той поколотий гул
Од розгніваних злив,
Наче вірним Іслам
У серця западав
Його голос розбурханим словом
Між горами,
Тут і там,
По окружі Кавказу міцного,
Ще й у саклі низенькій
Ницьма прилягав
Маковим зерном
Під камінь.
То як вітер гуляв
По синявих долах
У країні адиге хоробрих.
А в міжгіррях запертих
Кружився листком,
Проривавсь аж наверх
До блискучих снігів,
Де гранясті Кавказу верхи
Перламутрами сяють.
То в провалля заходив,
Як тінь од гори,
Там, де Лаба шкварчить
По камінному дні,
Наче шерех іде,
Наче жир на вогні.
Черепашковим шумом
На вухо шумів
По між хвоями, лісом, горами
Мутний Пшиш.
І Іскандер не знав,

Чи то ліс, чи вода
Десь скликають до лав
Всіх минулих героїв Кавказу
Пригадати собі,
Як проходили тут
Під гранітом похмуро-старим
Дикі скіти, і перси, і кований
Рим,
І хозари, і готи, і гуни.
Тільки хвоя шумить
Та лежить мовчазним
Синій вітер, як дим,
Що повітрям прозорим
Між горами заснув,
Кришталем в тумані захолонув.
Смутний точиться гул;
Десь рокочуть буруни:
(То хозари, і готи, і гуни...)
І до сонця земля
Підставляє розвернуте лоно.
Ясний вітер у далях,
Мов синявий тюль,
У твердинях замрілий заснув,
Захолонув.

Як проходив аулом Іскандер
співець,
Він поглянув у круг, де весе-
лая молодь,
Де дівчата, як лані, черкеси—
орли
У танку канефір все кружляли.
А один молодець перед милою
став,

Оком гострим, що блиснуло,
кинув,
Ухопився пістоля і в небо
стрільнув,
А вона закружила п'яно,—
Бо то символ любови,
Бо признання палке
Лише вибух сказати їй може
І зрівнятися в силі міцного
вогню.
А на завтра вона в його саклю
ввійде
Молодою женою покірно.

— „Он іде наш співець,
Наш Іскандер, гарячийнаслов!
Ще здалека кричали й махали
йому:
„Хай візьме нас у казці в па-
хучу діброву,
Де ростуть рододендрони, лав-
ри і тис,
Де здалека сія Мінгі-тай ко-
рона
Хай роскаже про бій, про аули
Дарго,
Що їх прокляті руси ростерли,
Мов черкнув своїм черевом
дикий обвал
Черствим камінням і грузом.
Про Шаміля й коня,
Про Шіблє—бога сили і грому,
Про майбутнє роду людсько-
му“.

Він багато, багато росказував їм,
Зачароване стежило коло,
Об'єднались чуттям і старі й
молоді
І напруженим слухом ловили.
А із саклів принесли вина й
шашлику
Дорогого всім гостя прийняти.
Та Іскандер, съорбнувши, ізнову
почав...
Казав, росказував, схиляв до
долу чоло,

Коли тяжкі забуті привиди
Стопою кволо
Підходили аж на поріг роз-
судку.
А іноді пронизували пам'яти
імлу
Бліскучими списами гостро і
яскраво
Пекучі спогади минулої борні.
Так іноді пронизує степи
Безумець молодий із криком:
„До бою!
Слава! Слава!“

— „Було колись, пройшло де-
сятків сім
Далеких ріжнобарвних років.
Як табуни пройшли,
Мінялися кольорами в горах,
Коли заходить сонце за тумани.
І зараз єсть іще між вами
Старці з сідою головою,
Що верховини снігом...
Тепер не ми господарі
В країні гір і вільних горців!
Тепер панує той—в лампасах
З шаблюкою в шинелі й гуд-
зиках бляшаних.
А наші бурки та кінжали
Ховаються у хащах, за камін-
нями,
А як підкине хто сухої помсти
У табори ворожі і заснулі,
То довго гоняться за тими офі-
циери.

З пістолями й штиками,
А вільнії абреки
В ті дні зовсім зникають.

Тоді почався гіркий час,
Коли упертих абадзехів
Іскунили із гір у низ
Аж на столочену рівнину.
В степах розвіяли, роскидали
по тирсі
Аулів з дев'яносто,

І саме тих, що присягнулись
мужності і звазі.
Рогами в них уперся бик
Засліпленим гнівом.
Ті руські генерали
Шаміля, мов яркого зубра,
Зігнали з гор, загнали у ятро.
Живучу ящірку зміж скель
Взяли і витиснули палицеюгніву,
Царю під ноги кинули в далечі—
ку північ—
І росчавили.
Ех, небуло вже другого Шаміля,
Як не було і другого слуги у
Магомета!
Тоді сам Воронцов
Тарантулом уп'явся в грудь
Кавказу,
Труїв і поїдав,
Випалюючи геть долини.
Його підручні нищили ліси,
Станиці закладали на скали-
нах Лаби,
Над Пшишем їх гармати жерла
дерли
І грімали в аули непокірні.
Просіками викочували велітнів
зелених,
Що лапами черпали піну
Заюшливої Білої ріки.
Дубів скидали з круч,
Дітей об камінь розбивали,
Жінок скидали в прірви,
І брали на штики відважних
адигейців
За те, що не хотіли
Чужинцям покоритись,
Що не хотіли кращих рідних
земель
Панам та глитаям віддати,
Та й не схотіли взяти добро-
вільно,
Як необтесане у дразочках ярмо
Московську чиновню собі на
шию.

Вони прийшли з півночі в наші
гори

І отруїли день, щоб запалити ніч.
Кострами прискали аули у
вогні,
Бедраті барабани у снідь пішли
Грабіжникам—проклятим,
А наші діти мусіли вмірати.
Отак перевалили й гори,
Аж за хребти закинули зажер-
ні пальці,
Що стукнулись об берег Чор-
номорський.
Примусили склонитися царю
Незломні голови Кавказу.
Аж тридцять літ ішла борня.
Лягло, лягло... і де там поши-
тати....
Не плачте зараз ви,
Не квильте, рідні браття!
Скажіть, старі, як свідки, моло-
дим,
Ви білі, мов сніги, од літ завзя-
тих!
Хіба тоді батьки вас не носили,
Щоб заховати
В країні Аракату?
Хіба в гушавинах Ріону,
Якого ви не пам'ятаєте тепер,
Де пальми між ліянами і фіку-
си буяють,
І де фазани виноград ідуть,
Хіба не там ховала мати
Вас немовлятами од лютої на-
пасті?
„Так, так...“ схилилась сивина
Осінньою травою: „Правда“...
Ta ще продовжував Іскандер
Пекучу повість болю і покори,
А все не висихала річка мови.
„О, прийде час, він пройде скоро
І заговорять гори,
Проснуться гори,
Здвигнуться вибухами гори!
Але ви, браття,
Слухайте ще далі.
Коли упав Кавказ
Нахмурились верхів'я
І ліс зелений застогнав:
Гули, скрипли од болю сосни,

Заплакали ялиці бурштиново,
Заллялися живицею смереки,
І дуб зубами скреготав,
За тими лавами знистожених
борнею,
За тими, що скотилися у море
З холодних верховин гарячим
серцем,
Поранені смертельно в груди.
О, море, море,
Ти одне роскажеш,
Як тисячі в твоїй пучині захли-
нулись,
Як потопили їх ловці наживи,
І смерть найшли в воді,
А не в бою хоробрі.

Тоді не покорилися шепсуги,
Не уклонились натухайці:
Одні пішком з ослами і хла-
міттям
Пішли в Туреччину шукати долі,
А другі —
На кораблі насіли,
Мов птиці перелетні
На острів серед моря.
В Туреччину і ці дорогу пря-
мували,
Рятуючи життя і волю.
А торгаші — грабіжники без-
душні,
Огі перевізники всі корабельні,
Вивозили їх в море і скидали,
Як кошенят за борт,
Спинивши корабля.
Не чув, не чув, ой, того лементу
Кавказ,
І зойків диких не несло луною.
Вони — у морі поринали,
Як звуки у просторах,
І горе йшло на дно, до риб
на їжу.
На дні здивовані істоти
Телішили рогові очі
На скорочені од жаху лиця,
Нагострені ненавистю їдкою,
А потім кидалися і поїдали.

Не чув Кавказ,
Бо все нові ватаги прибу-
вали,
Як мухи обсідали беріг
І ждали черги нагрузитись.
І тих вивозили у море,
Топили як щенят,—
І падала там смерть стократ
Холодним градом;—
Рятунку не було.
А гори і не знали.
Закутались в туман
І спали,
Аж доки не прибило море
До скель Кавказу
Сотні — тисячі
Поїдених, погнилих трупів.
О, те жорстоке море! —
Але його жорстокість людство
обігнало
Зрадливістю своєю, нищінням
і гнівом.
Воно хоч і глухе до жалю,
А викинуло трупи.
О, тоді гори
Вже не могли й дихнути,
Ще більше у сніги зарились,
А ті з півночі зверху наду-
шили,
І сон склонив важкі верхів'я.
Спить Кавказ аж досі".
— „О, ні, не спить Кавказ!“
І шаблі з забряжчали,
Зірвалися кінжали;
Луна з аулу
У гори знов шугнула.

А вранці на станиці
Всю вирізали знов старшину
Та козаків і чиновню про-
дажну.
А потім за абреками ганяли
ескадрони.
І десь ходила чутка, як луна
од грому,
Що то співець Іскандер на-
робив.

Схиливсь туман до гір,
Помнятий спакувався в кручі,
В горі—торкається так боязко
    без сліду
Спішіть похапливо кудись,
На клоччя рветься
Налітаючи на вістря скельні,
І все кудись зникає.
(Мабуть ховається за плечі
    велітенські).

А далі, вище, хмар табун
Ген зачепився за камінні грані,
Роскинувшись, вмостившись між
    ямами
І вільно так повзе,
Мов сила, або мло.
А там, султани з пірря—хмари
Ог от колихнуться, здається,
    перед боєм
І рушать з грюкотом з горами
    в брань.

Та це ввижається —
Не теняться, замовкли,
Затонуті в чекань воді самій,
Зникають рештки од надій
І громи не підуть,
Бо й хмари розійшлися.
Так скупчував Кавказ
Повстанчі сили,
І хмурився, водив плечем,
От от зачеберне ту щупту
    гайвороння
Та вихорем закружить в жменю
І кине геть....
Але ось сонце як Іскандер,
На галяву між хмарами прой-
    шло,
Оссь зупинилося, стало научати.
А там внизу, в димку
Заснуло море.
А може то й не спить?
Там просторінь згребла рукою
    брижжя
Запінених валів,
І—тільки сизо.
Внизу нехай рокоче гнів
Об скелі мовчазливі —
Він унизу, а тут не чутно хвиль.

В глибинах людства і таке
    буває.
І говір той шумливих бурунів
Не доторкається до вуха,
Шо співця єднає із цілим все-
    світом,
З громадою віків.
Тоді співець людей
Нехай іде на землю.

О, серце проситься,
Широке, як безмежжя
Летіти над горами силою вітрів,
До неба кликати,
Роздмухати заграву.
Підняти темний люд
За горців давнє право.
Хотілось визволить братів,
Шо в саклях обросли вже
    мохом,
І диким зіллям думок,
Затьмарених неволею катів.
Іскандер не зостанеться ніколи
Співати тут, вгорі,
Коли адиге сплять!
Нехай проллється пісня,
Нехай розірве чари.
Старого чаклуна—тумана
За сиву бороду нехай шарпне
Та з м'ясом вирве.
О, пісне болю, рідна пісне,
На скелі викинь паморок із
    недр,
І щелепи скрививши
Кинь об камінь —
На здобич грифам і черві.
О, моя пісне буйна,
Не про квітки співатъ
Судилося тобі,
Не тільки прадідів щербатих
Із гробу воскрешати
В ділах яскравих для нащадків,
О, ні: нам про живих кричати
    треба,
Щоб ставити нове,
Шо буде сяяти віками прий-
    дешнім

Лъодовиком у соняшнім вогні.
Я хочу кинути піснями
Моїм адиге бішеним і ніжним
Слова братерства й рівності у
праці.

О, моя пісне, мій ти діамант!
Нехай в твоїх воркотливих сло-
вах

Не тільки тони промінем лос-
кочуть,
Не тільки рожу і блакить
На струнах фарбами перебірає
вітер,
Щоб забреніли в оці, як слюза;
Нехай не тільки лагідна шип-
шина
У пісні крильми затріпоче,
Як серце милої до поцілунку.
Нехай зітхає гірський вітер.
Нехай гремлять буруни і обвали
І в моїх співах озовутсья,
Але нехай і ті дрібниці
Не заховає ліс горами.
Нехай і їх зневажений народ мій
В своїх аулах десь почує.

I пісня ллялася, і слів було
чимало,
Але найкращих тонів бракувало.
Ішов і падав—спотик—камінь:
І різав руки—о, незнання?
Та далі дряпався на скелі і зри-
вався,
Аж грудь розбив на гострі шпи-
чки
Вузької мови дикунів адиге.
І звуків клекоту орлів
Вже не хватало в бурних спі-
вах.
Хоч захлиналось серце в зливах
Та в слові передати не міг.
Валився, мов злочинець, на по-
ріг
До схованки досапавши своєї,
Коли погоня настигає;
Ще трохи—й вирветься тоді

Із муки творчих пазурів
І буде знов співати вільно.
Та страшний долі гнів
Не попускає.
Роскритим ротом на вапняк упав
Дж кров і біль
По вибитих зубах скривилась.

Як піднимав живі чуття
Іх зверху прибивали творчі межі:
„Ти ще живеш? Ти знов ожив?“
А як?
Якими звуками адиге із гортані
кине
Нечувану йому ще назву дима-
рів,
Бетону, антрациту,
Щоб другий міг так само зро-
зуміти?
Як ті вітрини й шкло,
Сирени голосіння й автомобілів
цвіоги,
Які Іскандер бачив і чував
У шумних городах.
Коли бродив на північ—,
Як звуками губними
Адиге їх прокаже зрозуміло?
Ніхто не знає, і він не знає.
Ось він казав адиге про ту силу,
Шо в громові Шибле сердитий
роскидає,—
А от людина півночі бере її
руками
І в лямпи та у піч кладе...
Вогнями їздить, крицею літає...
Адиге в сміх, або не розуміють.
Хай спокій розметав волосся
на собі
Ти на лиці ховай проте лагід-
ність—
Тоді послухають ще може.

У гори утікав, од милої ховався
І звуками, як ранений орел,
До вітру клекотав.
То пелюсками ніжного ясміну—

Словами доторкався
До моху й лишайв,
Але той голос гомін гір
Одразу затаїв,
Ковтнувши ніздрями шпарок по
скелях
Луною обізвавшись
У закутках твердинь.
Так у вигнанця буйний гнів
Ховається під крила сосон
Та й очмарілій спить.
Але не марно, ні!

Немов би гнаний пес,
Що ощетинив спину і тікає,
Коли слідом аж клящають зубами
Заюшливиї гончі зграї
Своїх думок—
Тинявсь Іскандер по горах,
Тримався сонцем
Та добрістю сусідів.
Народи Дагестану і Абхазі
Його приймали—странника чу-
жого.
Але нігде не роскидав він твор-
чих іскор,
Як тільки в батьківщині,
Між адиге рідних.
За гору переходитив—
І як у тьму спускався,
У тьму чужої мови
І чужих звичаїв.
І тільки хліба випросить сягало
сили
Ta грудкою закинути у воду
Пекуче слово:
„Я—вигнанець!“
Він мусів пояснити мигами по-
гоню
Перед здивованім, нетямлючим
народом,
А там десь потом обливав
Свої страждання (зсохлі губи)
Та здергуватись мусів, щоб не
впасті
В обійми жорсткі рівнодушній
згубі.

Тоді пригадував дитинство
І вповинав свої думки гарячі
чолом
У тиху пісню колискову,
Щоб болі заколисувати в рит-
мах згадок,
Де шелест кукурузи
Дитячі вуха поснували у спокій.
Там фіялкові горі
Лякали очі звечора дитині...
Але раптово,
Мов роспечене залізо
Торкало м'язи серця й голо-
сило

Ростяним болем:
„Я—самотній!“

Повстали може ввесь Кавказ,
Кліща струсити кожен хоче,
Але з'єднати треба душу го-
ців,
Що пороздроблені на мови і
звичаї.
Ta хто з'єднає ціле поле?
Яким новим зіллям засіять мову
Щоб всі народи
Однаково, як води говорили?
Я почую сам,
Як сили нації моєї
В мені знили творчими дум-
ками,
Немов дроти над трактом:
Простори, гей простори об'єд-
нati,
І жгутом всіх окривдженіх
На всіх тиранів кинуть!

Іскандер знов,
Що горсточка адиге,
Не об'єднавшись зливою од-
ної волі,
Не скине царський гніт,
Не визволить рабів.
Лишень увесь Кавказ,
Коли на ноги встане,
Зворушить море,
Здигнє океані,
І зацвіте у праці цілий край.

Але хто спільною луною
Роскида запал за одчай?
Вони заснуть для нас
(Ні гомону, ні звуку!)
Оці міста, де світло без огню.
Нас не почують,
Нам не допоможуть.
О, крихто кинутих аулів,
Ти велітенських здвигів не піз-
наєш,
Бо ти мала в своїх шуканнях,
Бо ти не з'єднана у спільні рухи,
Які поміж горами мусять бути.
Тебе зітрутъ у поступі велики
юрби.

О, моя сило, моя творча сило,
Ти тягарем легла мені досмерт-
ним—
Не скину я тебе,
Не кинеш ти мене.
Ти біль несеш мені:
Мене ж ніхто не чує,
Моїх—твоїх думок,
Моїх—твоїх бажань.
На мову мілійонів
Ніхто не перекаже.
Ніхто не скоче знати про адиге,
Що мають серце, розум і огонь
Що мають голос—клекоти ор-
лині,
Співця, що груди рве
Посеред скель німих.

Іскандер пробував повстання
роспочати,
Як мандрував один
По всій країні гір.
Але його зовсім не розуміли,
Не те щоб кабардинці,
А й близькі коренем
Відважні натухайці.
Шептуги, мов сова на сонці,
Очима лупали з нерозуміння,
Коли захрипле слово
Про волю рокотало.

Трагедія то велитня була,
Таланта, що затиснутий у межі
країлі мови,
Не міг роскидати проміння па-
русами,
Бо невеличка нація родила
Таку громохку силу.
Тільки випадок міг
За сотні літ колись
Підняти із низин засмоктане
літами
Живе слово волі та повстання,
Коли вже пізно буде,
Чи зовсім і не треба.
Чекай, поки то приайде вели-
тень колись
З широкими просторами своєї
мови,
Що знатиме язик адиге вірних.
Та ще захоче він, чи ні,
Ту давню старовину
Із пороху підняти?
А може, що й ніколи?
Так і умре живе слово,
Як рибка молода гіганської по-
роди
У пляшці заткнутій.
Задушиться в малому,
Не розростеться в силі;
Не вибухне вогнем,
А вся зотліє у безумстві,
Перегорить в середині, в собі,
Як вугіль під землею.

О, скільки геніїв
Пішло од нас у безвість,
Не маючи повітря
Та розмаху для крил!
Не підійти переказать
Для сотень мілійонів
Сиріх, лукавих душ.
Оточення ж мале—
Підземна темінь шахти,
Що проковтнути жде
Десь кожний справжній звук.
І для творця—то смерть—
Тьма коридорів підземельних,

Де висить антрацит
І капає вода зі стель
Дзвінким і металловим цвяхом.
Пожежою степів
Охопить душу страх.
Так вата липає в огні одразу,
Як серце розспачем
Та хвилями екстазу.
І крик удариться об стіни кам'-
яні,
Як бризки шкла з шипінням
шорстким;
Одскочивши од глухоти без-
людя.
О, тоді заздрість смертним бо-
лем стисне
І відбере останній духу зойк:
„Навіщо я родився в темнім
підземеллі
Маленької, сліпої нації?
О, чом же я не син
Безмежних мас — численної по-
роди людства,
Дріжучих серць, що б'ються і
палають
І затирають наче перша злива
Мале бадилля на шляху
Моєї нації дрібної?
Колись-то утрамбує ступ ноги
Моїх незібраних комашок
І людства велітенська п'ята
Зрівняє мови суходолів.
А зараз тьма зірката слухає
й глузуеть
To з барда доля зла.
Він серцем куриться для себе,
Як сопка нагнічена вагою.
Співець у щупті інгушів,
Які не знають за долину,
В безвітрі душиться навіки.

Іскандер знов у ліс пішов,
Ятрів і сох, стогнав, молився.
Зустрінули його раз діти—
Він утік: дітей почав боятись,
Живого голосу жахався,
А потім навпаки,
Вялила вже самота

Хотілось сповіди, громади.
У співах плакав, говорив:
„Слово мое,
Мово народу моего,
Ти — моя сила,
Ти — мій творчий огонь.
Твої уста приторкаються до моїх,
І спрага у душі моїй,
Наче вихор проходить спаз-
мами,
Черпаючи повітрям воду.
Шари твого богатства, осілі за-
віки,
В душі моїй палають.
Почорнілі уста мсі
Тобою говорять в безумнім
екстазі.
Звуки складові твої —
Клекіт орлиний, горні обвали,
Дике виття бурі в Даръялі.
Ті слова прорікають мені,
Щоб я людству сказав
Про твої думи, народе мій
бідний.
О, як я люблю тебе, мово моя.
Ти — моя зброя в ураганах чуття,
Що хвилями хльоскає в серці
безмежнім,
Коли лава нова металлових
огнів,
Жару з надлюдського пекла
В мозку моїм,
У розірваних грудях
Б'ється і рве водяні цілини.
Ти океаном безмежно-холодним
Кратера в грудях моїх зали-
ваєш.
Слово народу моего,
Ти розлітаєшся в бризках,
Камінням з глибин вилітаєш,
Огнем опаляєш, згаром чадиш,
Піднимаєш люд свій на крила,
Котишся валом,
Все до піdnіжжя народу моего,
Тільки моего, та не до цілого
людства.
Поїш ти душі засмаглі,—
Тільки мою не наситиш.

Падаю змучений я у конвульсіях творчих,
А ти, мій народе,
Ти їх приймаєш і п'єш,—
Та не до дна.

Але ти, моя мово,
Ти мое і безумнє прокляття.
Ти—вузвікі береги
Для хвиль, що рвуться в далеч.
Ти—скеля із граніту,
Де чуття розбивається в піну
І падає знесилене назад,
У вузькі береги.
Ти кругле озерце маленьке,
Але не море, о ні,
Бо велітень дужий
Не може в тобі захлинутись,—
Тільки ноги замочить—
У спразі ж голова.
Ти—вузвіка загорожа для сил,
Де спряжені розум, чуття і
свідомість.
О, як би то загородь ту переврати,
Як би роскидати греблю,
Що угнала в погнилій ситняк
Мільйоні відер води,—
Тоді хліне повідь в долину,
Мул рознесе під собою,
Всю мерзоту ослизу пропре.
Змішає, прочистить назавше.
О, тепер ти проклята—
О, мово народу моєго!
Ти звязуєш, ти—пута,
Ти гребля, загорожа
До мільйонів людських душ.
Бо ти замкнулась тисячами
У жмені дрібного народу,
Тоді як коло мільйонів
Рокоче навколо.
Ти невеличкими замками
Велике підземелля алмазів за-
кувала.
Розбити ці замки!
О, де той велітень?
Коли він приайде?

Коли то вже мільйон
Перетикою стане
Для міліарда товаришів у цілім
світі?

О, треба знищити
Всі дрібні нації
(Як потім і великий)
В червоний перець, порохом
растерти
І гострою приправою тією
Придобрити місиво
Всеслюдських мас.
Так, зништи їх треба—
Вони перетика для духу,
Вони гальмують лет ідей,
Як сітка дротяна обмежує про-
стори

Гтворчий дух
Не здійметься беркутом в небо,
Бо занімів в оковах слова.
Будь проклята, о, земле,
Що в серце кинула мені
Огонь приймання світу,
І крила придала,
А до підошов камінь прив'язала,
Ще й руки слів у крицю за-
кувала,
Щоб не оддер я каміння од-
ніг,
Щоб серця не поїв я творчою
водою,
Яка і паростки дає і дихає в віki.

Мандруючи країною адиге
Забрів в один аул.
Оповідав минуле
В його словах дівчина загорі-
лася,
Чуттям солодким серце при-
в'язала,
І з саклі поночі втікла.
Схвильований і радий
Іскандер надаремно радив
Розміркувати щиро вчинок:
Та й батько може мститися,
Бо згоди не було.

Але у час страждань,
Живу росу уста засмаглі
З дающею рукою
У бік не одведуть.
Любов і на камінні родить,
Зелена проростає всюди.

— „Моя ти мила“ — говорив:
„Твоє серце відчує мій біль,
Твої ніздрі, що запахи ловлять
із гір,
Вони схоплять моє росквітаюче
серце,
Роскавучене льодом життя.
Мої рідні адише
Не впіймають мене.
Мої образи полум'ям рвуться,
А звуків словесних немає:
Іх не дав мені нарід обмеже-
ний мій.
Моя пісня до них долітає
Лиш як клекіт орла,
Що побачив і сонце і далі,
Але звуків моїх не поймуть.
Бо вони не поглянуть у сонце,
У них неміцні очі,
І їх мова сліпа.
Іх неміцні духовні зрачки
Ще не можуть стрільнути в
небесний огонь,
Своїм зором пробити його,
І поранити сонце,—
Вони не орли.
Моє сонце — труба для тих гір,
Звуки душу і тіло зривають
під небо,
А вони —
Прахом падають вниз,
Черепа разбивають
На камінь глухий.
Мої зойки про волю
У ніч я кричу.
Іх не чують ще нищі шепсуги,
Не зійдуться у гурт,
Щоб рознести станиці,
Де змія наших днів
Обложила аули

І гноем прикрила товстим
Всі образи і здирства.
Не підуть повбивати чиновни-
ків склизьких
І своїх запроданців, що служать
царю:

— „Хто голову розбив,
Яка змія?“ — питала,
І очі не могли відповіди знайти.
Потім сили ослабли,
Він сів коло Зурни.
Вона — хвили очей.
Тільки ніздрі бились, як пташка.
А чорнявий вугіль спід вій,
Шо замочила слізоза,
Затуманено блискав на білім.
Пристрасть готова була,
Як вовчиця зірватись,
Загризти співця у нахлані бе-
зумства.
Спопелити огнями бажань.
Але він — мохом холодним ле-
жив
На гарячих колінах Зурни,
І смертельная блідність заснула
в лиці,
Коло чола і уст.
Милувала ласково волосся,
Та нічого не знала,
Шо горіло під ним.

—
Загуркотіли потяги.
Забились пульси ешелонів.
Червоними драконами повзли
Між скелями по горах поїзди,
А в них десятки тисяч
Сунули на південь у Туреч-
чину.
З багнетами й гарматами
Черезувесь Кавказ.
Назад везли у фесках бранців
(Червоний перець на горі —
І чорна китиця умерла
Звісилась рукою, бо рана
в груди).
Війна.

Не зайсь задрімав на теплому
одсонні,
Не мох йому нагрів замурза-
ний пушок—
Обличчя стомлене схилилось
на камінні,
Сліди костра в ногах і с полотна
мішок.
То раз, блукаючи нагірними
лісами,
Іскандер здібав чужака,
Що спав.
Од шелесту піднявся.
— „Ти відкіля?“ Іскандер за-
питав.
— В Туреччині живу...
— „Ти хто?“
— Адиге—батько називавсь.
А потім очі затопило сяйво:
Він зрозумів.
— Я на землі дідів?
Скажи, це правда?
— „Правда“
— Тоді чому не йду в аул?
Я біглий бранець.
З окопів чув я гомін слів
Моїх адиге рідних,
Але наказ був кулями стрічати
Усякого, хто вискочить з окопів.
А кидати себе на смерть,
Коли в атаку підуть.
Хто б там не був: брати,
А чи невірні для Ісламу руси.
В той час як раз були брати...
А потім я упав,
Звихнулося коліно під ударом,
Щоб захарлав мене полон.
А звідти я утік і зараз...
Іскандер затремтів:
„Мій рідний брате,
Чи довго будемо ще ми стра-
ждати,
Чи скинемо погоничів,
Що в бій насильно пруть?
І доки будемо чужі.
Коли всі браття тут?“

Чутки, як гул весняних вод,
Пішли з півночі незабаром:
Знесли царя, зламали трон,
І сам народ собою править.
Іще тріщало десь
І гуркало у льодоломі.
Го-гов!
Повстаньте, гнані і голодні...
Промінням (у печеру) залітали
В глухий Кавказ чутки про
волю.
Солодким подихом долин
Весняний запах поточився.
Найбільше фронт із жмені ки-
дав
На гори сині, на долини
Журкотливо-зазвятій сміх
Вже вільних відтепер салдатів.
І в край адиге з лоскотом вле-
тили
Думки і кличі: „Воля всім бра-
там!“

А ж з самого страшного Пет-
рографу,
Незнаного й далекого для про-
стих,
Чужого багачам гірським,
Мандрівники у гості прибували.
Студентів кілька із черкесів
Заплуталось у космах лісу,
Що на землі адиге проростав.
Загув Кавказ і захитався.
Казали: треба об'єднатись,
Хай адигейці волю свою ска-
жути—
Зберуться на нараду.
Найбільше було порад
Зібрати всі аули:
І бідних, і богатих,
Старих і молодих.
Хтось загадав жінок позвати.
Сміялись довго й глузували:
„В присутності мужів, жінкам
сидати?“
Ех ти..“

Зібралися аули аж тоді,
Коли вже кличі твердо пролу-
нали:
„Кавказ - кавказцям, гори - гор-
цям,
Земля адиге - адигейцям,—
І геть усіх чужинців.“
— „А як же тих, що з дріб-
ними дітьми,
Ну, хоч би русів незаможніх?“
— Хай ідуть на Москву.
Геть до своїх — на північ!
Вони гнітили нас!“
— „Ні, бідні не гнітили:
Царі та жандарі...“
— Однакові!—

Найбільшецюсуху ворожнечу
Між людом сіяли дашнаки.
Вона розбрякла, як сухе на-
сіння
І гірчаком на каміні вже по-
чала рости.
Іскандер голос надривав,
Що бідні люди завше брали, —
Але намарко кидалось зав-
зяття,
Бо цвіль уже гнила.
Старі й багатії за ворога прий-
мали.
Тоді він кидався у молодь.
Але й вона отарою тяглася
За старшими й багатшими
адиге.
Іскандер був, здавалось, сам.
І виривалось: горе, горе,
Ти наче тінь усюди слідом хо-
диш!
Ступила воля поміж нас,
А тут ця щупточка багатих,
Що вміла руській газети про-
тати
Та з офіцерами козацькими
водила спільні хори,
Посіяла в незаймані ще душі
Слово гниле і хворе.
І бідні знову ззаду.
— „Друже салдате,

Хоч ти з'ясуй та простягни їм
руку!“
Не слухали, спішили через
гори
І на просторах Росії,
Як мада росповзались.

Іскандера багаті почали цьку-
вати.
Прибічників своїх з маси бідноти
Наздогін кидали.
Казали:
— „Дивіться, як народ він ду-
рит.
Колись-то був за нас, за аді-
гейців.
Тепер крутити став:
Він ворогів почав любити.
Ще й вас так учитъ.
Тоді на бій водив, —
Тепер зове на мир!“
— Та й правда, говорили:
Він до війни на руських напа-
дав.
Мабуть звихнувся, підкупили.
— Звичайно так, шептали ба-
гачі:
Тоді він був співцем,
А зараз — непотребство,
І слово його кволе,
Не доліта до нас.
Проте на раду закликали
Щоб осміяти, краще познуща-
тись,
І всі думки його обкидать ка-
лом.
Тоді він не ходив,
Бродив горами, як чужинець.
Казали вороги:
„Нам воля, радість,
А він як неприкаяаний блукає
сам, бо зрадив.
Не хоче вкупі з нами бути,—
Вже вирікся адиге!“
Який отруйний біль!
Яка прогіркла жовч,
За тими сміхами пішла у душу
У горлі іскрами пекла

Душила клубом вонким вовни,
Що проковтнути його не було
сил,

Не то щоб словом захищатись.

Невже ви, слізози, не стихоми-
рите мене?

Невже жаринами не упадете
До душ моїх адиге темних?
Вертався ще і знов був сам.
Аули гомонили,

Жінки дрімали коло огниш,
А ті, що знали у газетах,
Всіх научали мирно ждати.

А потім ради з козаками,
Де офіцери і погони,
І знову фронт,—
Та тільки вже на північ.
Чутки пішли, що впав Керен-

ський,

Що там біднота піднялась.
Тут Церетелі промайнув через
аули,
Як кинутий вуглик, що тухне.
Та кличі власного, своєго
Задушували вчуюю ці вісти:
Поверх ішло і покривало

„Кавказ — кавказцям, гори —
горцям,

Земля адиге — адигейцям“.

Вже близько десь гріміло

Увся Кубань в червоних бли-
сках

Зіп'ялася на ноги бунтівничі—
Нехай ніхто не тисне бідних!
В той час Іскандер утікати

мусів,

Щоб головою не накласти,
Та радість в горлі лоскотала,
Що близиться вже воля бідним,
Що землі переділять рівно

всім.

Вже гуркотав гнівливий грім,
Коли в одчаєві старшинськая
ненависть

Його ловила навіжено—
Прийдуть таки, чекав!

I ось ізранку змовкнули аули.
Немов глухі страждання про-
ковтнули

Відважним як і чулим серцем.
Розбіглися по горах ті,
Що билися на північ.

Вернулися у саклі новобранці.
I раптом проскакало десять
верховинців—

Патрони пасмом на плечі,
Нагани у руках...

А потім ще—
I далі хвилювались коні
Ах-ах...

Запихано...
Що буде: радість, жах?

В той саме час
Іскандер поспішав в оселі.

Розбіглися багаті—
Страху не мав.

У весь захват,
Щоб зустріти і... ах!
Там у розсіяні засіли:
Tax тарах-такс—
I закипіли шолохом гаркавим
кулемети.

Але аул затих,
Ждав граду і грози.
Напруженого години йшли,
Натиснуте скрипіло сонце в
небі.

Собаки змовкли,—
Ждало все...
I раптом ростяглися дикі крики,
To вже по саклях кинулись
салдати

Вбивати, нищити.

Останню зброю, хліб, овець
Загарбати під себе рвались.
Дітей нагаєм краяли крізь очі,
На батька — шаблю і багнет.

А матір молоду
За коси і — в хліви,
A там робилося,—
Ой, нене!
Не одірвати од щілки голови,
Закляклої над гаком шій.
Там стогони з прокльонами

І біле тіло,
Що блискає під наглими ру-
ками.
Десятками проходили дівчата,
І білі перса
Дріжали й билися в істеріці.
А кров текла із уст і зпоміж ніг
Та ще із роспанаханих сорочок,
шо на грудях.
Ще зойки хльоскали бичами,
А люди падали...
Хто міг тікав у гори...
О, горе, горе!

Ось пронеслася буря.
І жовто-бурий пил
Копита доганяв.
А де блискуча піка на горі
Жариною іскристою мигнула
Вже на західнє сонце,
Там кров ю обіллятий
Червоний прапор линув і зви-
вався,—
То була тепла кров робітників.

Іскандер збитий, як земля сто-
гнав.
Час од часу здрігалося обличчя
синє,
Що почорніло в збоїнах і в
ранах.
Задуті очі ледве ростулились—
Та сліз більш не було.
Лишень стогнав.
О, прокляте насіння бандит-
ських виродків;
Ти провокаторська зміюко,
То ти труїла гори,
Ти прапора червоного схопила
В заціплі пальці злочину і буй-
ства,
Ти божевільному ножа дала!
Ні, ні, то сам він вихопив і
різав!
Але Іскандер того не довідавсь.

Він знов одно—його надіям
смерть.
Він бачив крик і знищення
аулів...

О, мій народе бідний,
Коли це перестане,
Коли адиге вільно вже зітхне?
Іскандер, гнаний смертью і од-
часим,
Тікав назад—у кручі в ліс.
Презирство стежило за ним
Людей найближчих, найдорож-
чих.

Ім нічого було губить,
Вони на смерть чекали
І тихо проклинали.

Іскандер спотикавсь у горах,
Щоб там куріти сірчаним огнем,
І вистраждати за своїх адиге.
Хіба він знов,
Що там аул десь зброї не
віддає,
Що з того почалася глупа
бійка?
Хіба він міг ще вірити в
людей?

„О чом вони мене не вбили
Тоді, як падали скривлені
брати?
Чого та звіряча похапливість—
прожити—
З аулу винесла мене до скель?
Тепер вже пізно!...
У легенях пекло,
Мов пекло ростворилося вог-
нями
І в грудях нищило дихання.
Повітря в попіл обернулось,
Дихнути не було чим.
Сухий болючий хріп
У горлі битим шклом сторчав,
А в голові прегострий біль
Сидів і слідкував як злочин.

Коли скажений пес
Вгризеться хатньому у спину,
Протне де лапу—той біжить,
Тіка отшельником у ліс ровами
Свої отруєні слинаю рани
Там чулим зіллям загасить.
А потім як шкелет приходить
За тижнів п'ять назад у двір,
Дзвінкими ребрами гойдає,
А на хвості—колінця полічить:
Здається брязкає, якщо про-
ходить.
Таким Іскандер повернувся
В аул до Зурни.
Лише в очах загроза лячно
бродить:
„А що як мила вибухне про-
кляттям,
Як інші друзі і чужі?
Не може бути, ні!
Коли не зможе зрозуміти,
То так простити.
Бо, де любов буяє,
Там всепрощення навіть до
злочинства.
А я страждаю сам: о, як мені
болить!“
Вже на камінні спотикнувся,
Що до околиці веде. 24585
Там скиба саклю притискає.
Ось, тут, бувало висковне з
дверей
Як змійка із щілини—Зурна.
Старий не чує і не зна.
Таке знайоме все,
Тепер чогось далеке.
Спішить через поріг
І чує легкий стогін
Кольнуло: „що таке?“
І дух забився рибкою у скелях.
Рванувся враз—
На постіль....
Крик.
Після тернових жал,
Що споминами звуться,
Після гарячої смоли розчару-
вань—
Одна надія—хоч вона загоїть.

— „Де ж батько, Зурно?
Що таке з тобою?“
— Убили ті..
— „Ти, ти мене прощаєш?“
— „Хиба тебе я можу осудити?
Але, Іскандере, я більше не
для тебе...
Тобі я мертвa вже навік“.
Щось врізалось із дзвоном в
уха
Десь барабан трішав.
— „Але останнє слово, Зурно!“
Аж скрикнув до благання.
— „Мене з'валтовано і недуг
роз'їдає!“
Тиша.
Потім знову
(Роспечено залізо коло серця):
— „Коли б ти знов,
Як батько захищав
Своїм старечим тілом твою
Зурну.
Мабуть для тебе зберігав.
Але багнет з дороги одіпхнув
його,
І тіло мое біле
Забийтось в чужих руках—
Д'ятім, ти знаєш сам,
Відло мене ще двсє.
Ростерзані були мої дівочі
чресла.
Ще й зараз біль і рана
Хоч я жива, та вже гнию,
Але тебе судити я не стану,
Що ти іх дожидав!“
Тоді харчання в горлі зупи-
нилось.
Немов у прірву, кинуло його
На збиту постіль.
Іскандер ціluватъ почав:
Шкелет та гниль.
Ще так не ціluвав ніколи..
Уперше це...
А потім кинувся безумним біgom,
Коли все гналося за ним,
Роспатлане лице
І хворі очі Зурни:
„Стрівай... Люблю!“.

Порозбивав всі пальці на ногах,
 Червоні шмати приліпали
 Кріавим слідом до каміння.
 Тікав з аулу од людей.
 Над пропасть досапав,
 У прірву поглядом устряг не-
     певно,
 А потім —
 Зніс кулака одчайним криком
     в небо
 Й несамовитим хріпом
 Туди таке прокляття кинув,
 Що хмари оторопли
 Од тих сухих карлюк —
 Хвилину стали.
 А потім вниз, у прах
 Перекидом на гостре

Упав
 Кріавий
 Фляк

А років через два
 Держава робітнича
 Допомогла адиге щирим
 Свою республіку створить,
 Де праця заплелась
 Вінком барвистих націй
 В одно об'єднання:
 Робочий люд.

Зима 1922 — 1923 р.
 Харків.

ЦЕНТРАЛЬНА НАУКОВА
 БІБЛІОТЕКА Х.Д.У.
 Інв. № 173745

МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ

СІЛУЕТИ

НОВЕЛА.

Дядя Варфоломій прийшов на далеку, закинуту станцію, в Ортечека (там був знайомий, теж далекий, але він робив посадку поза чергою), і чекав на потяг. На станції було порожньо, майже нікого: дві—три фігури в постолах, і смерділо прокисло. В залі першого—другого класу лишень буфет: дві—три сосиски, три—четири булки. Ще в кімнаті Ортечека шипів блідоzielений самовар, з нього й подавали чай випадковим подорожникам, що випадкою застригли на закинутій станції. І от станцію так далеко закинуло, що тільки скажеш: — „дивно!“ Навіть повітовий город (маячити відціля) прокидається, насторожився, а тут і досі в „мужській уборнії“ лежить огризок сосиски і ручка від кулемету „таксім“. — Але іменно ця то станція і ворушила своєю присутністю почуття рішучого задоволення. Тому: тут було тихо, радісно, лишень зрідка сторож Матвій збентежить спокій перону різкими дзвонами на повістку. Потім удари одлунають—і знову тихо.—Дядя Варфоломій вийняв з кишені телеграму й перечитав її ще раз. Стефан писав так: „Приїзджайте. Зіодний“. Це, значить, Стефан поведе наступ на Вероніку. І слід: на то він і брат. Неможна ж її залишити в такім становищі. І тут же дядя Варфоломій подумав: „Чудово! Божественно! приїде—курочок розведе!“ А потім ще подумав (по традиції: „хто не був молодим, той не був дурнем“): А літа вгамують, навчать. Ох-о-xo! Суeta житеїська“. — Нарешті потяг подали. Тоді дядя Варфоломій забрав клунок і вийшов з далеким знайомим з Ортечека. Звичайно, за дорогу (вшиву, коли вітер рветься в щілини, а пічки ще нема; коли придавлять так, що тільки охнеш; коли одноманітний стук колес

заколисає і присниться все, що пройшло, що відходить — і жах, і грюк, і чорт знає що), — за таку дорогу, конче розболиться тіло. — Потяг летить за гори, за ліси на північ. Дядя Варфоломій дрімає. І сниться йому це:

2

... Стефан. Дема. Вероніка. Вероніка кричить. Вероніка в кучеряшках (в каштанових, як каштан), і так нагадує строкатий плакат, ніби він висить на перших громах повстання.

... „Ну добре! Коли тобі так плакатно, що ти забула, не хочеш знати родину, то“...

... Дядя Варфоломій хвилюється:

... — Добре. Добре. Так. Так. І кінчай, будь ласка, скоріш. Дай і мені сказати.

Змовкла.

... — А тепер я тобі скажу. Приїзджає в наш город, провінціальний, так сказати,... Ми-ж люде темні, провінціяльні, так сказати (іронія)... приїзджає, скажемо, ваш ячейківський губерніальний секретар, і кричить на всю горлянку: — Што тут розвешали разных Мазепов да Коцюбінських! — І що ти йому на це скажеш? Ну?

Тоді Вероніка кричить, що Юрко Коцюбинський — син Михайла — живе у Відні і більшовик і, як резонно замічає Стефан, Вероніка нічого не доказує.

Дядя Варфоломій тріумфує.

І росказує ще про другого, „оні, так сказати“ —

— Проїхал двесті вьюрист по Україні і не нашол мови, но зато, правда, нашол українське настроєння.

— Ага! Ага!

Дядя Варфоломій ще тріумфує. — А на мольберт прорвалось анемичне проміння і тускло пішло до дверей. З вулиці запахло бензолом. Стефан збирає книги: через $\frac{1}{4}$ години на лекцію. Дема натхненно дивиться на небо, відкіля прорвалось сонце.

Стефан сказав:

— І все таки я за Вероніку.

Дядя Варфоломій розмахує руками, подається корпусом:

— О, безумовно. Як же рука руку міс.

Тоді Стефан ще каже:

— Ви, дядю, учитель гімназії, і я уявляю, що є ваші учні, — мабуть, безпросвітна тупість. Ви не ображайтесь бо я звик агітувати в фабричній авдиторії. Невже й вам казати, що треба дивитись глибше на річі? Хоч би посоромились цього-ж Коцюбинського. Як ви гадаєте: який обсяг між вашим політиканством і автором „Він іде“?

Дядя Варфоломій хвилюється:

— Софістика! Софістика!

А Христина, що випадково зайшла сюда каже:

— А ти б чого хотів?

— Як чого?

— Якого хвістіка?

Христина сіда бабуся і мудрих слів не розуміє.

Тоді, звичайно, тріумфує Вероніка. Дядя Варфоломій розмахує руками і —

— бац!

— побіг на вокзал, не попрощавшись, на дачний потяг, щоб знову на закинуту станцію, в ортечека приїхати і випити там з далеким знайомим чаю, а потім уже до-дому, на заняття.

... І знову кімната. Деся проходять вітри, десь стоять пружкі сніги. І от раптом за вікном димить туман. На сивім фоні, в імлі, маячити постать. Це Дема. Дема стоїть біля мольберту і з мукою дивиться на лінії. Він каже! — „Коли я нарешті напишу картину?.. А далі проходить міська ніч, десь трівожно б'ється калатушка нічного сторожа. Потім калатушка змовкла. Іде світанок анемічний, матовий, зажурний. Дема стоїть біля вікна, здавивши голову, під очима лежать синці і погляд його блукає. — Дядя Варфоломій питав: „Степане, чи не збожеволів він?“ „А Дема підійшов і написав: „Мане, факел, фарес“...

... Деся закричала Вероніка.

Дядя Варфоломій прокинувся.

3.

Чорт знає що лізе в голову! Це ж було так давно! Хіба Вероніка та? Дядя Варфоломій каже тихо, "ледве чути": — „І слава богу!.. — Потяг мчить“ — У дяді Варфоломія одна радість: сестричі, і він давно вже ховає теплу надію, що змовкне нарешті дзвін шабель і тоді — засвітить хтось своїм сміхом в цім домі, що на Тарасовій вулиці, вище гімназії в тихім повітовім місті... Чудово! Божественно: в кімнаті музика — це співаєтиша своїх мелодій, за дверима садок і пищить птичка: „чик-чирик! чик-чирик!“ А хтось каже: — Да — адя! — нароспів і тьохкає слов'ям серце. Дядя Варфоломій ще згадав телеграму. Ще раз вийняв її з кишени, полапав пальцями в темряві вагону і зітхнув з полегкістю.

...Потяг мчав на північ. Стукали одноманітно колеса. Знову дрімалось. Тра-та-та-та... Тра-та-та та... і тут смерділо проокисло, а вітер рвався в щілини.

... і сниться все, що пройшло, що відходить,— і жах, і грюк, і чорт знає що.

... Потяг мчав на північ.

4.

Дядя Варфоломій приїхав. На порозі стрічає Стефан. Дема спить, хропить. Посередині мольберт і роскидані пензлі.

Дядя Варфоломій каже:

— Нарешті. От доріжка!

Стефан дивиться скрізь сині окуляри тихими, розумними, як у оліня, очима і мовчки розвяззує клунок. Дядя Варфоломій спитав:

— Ну, як діла?

— Нічого.

— Добре. І ми нічого, живемо—хліб жуємо. „Красную Ниву“ виписую. Єсть і віршики і „техника“—все як полагається. А то иноді після обіду політичний огляд послухаєш, і недорого, і гарно, і промовці приличні.

... Вузлик розвязаний. Пахне свіжим хлібом, ще чимсь смачним, солодким. Стефан каже, що це дуже до речі, бо як раз вийшли продукти і живе з Демою на сухарях.

... — Як же Вероніка? часто буває у тебе?

— Два тижні не бачились.

— Два тижні?

— Так, не знаю де, бо жила раніш за раднаргосом, а тепер трέба шукати...

Дядя Варфоломій перебиває:

— Так ти з нею досі не говорив???

— Ні.

— Нехорошо. А викликаєш телеграмою.

— Я написав тільки про згоду...

— Нехорошо.

Дядя Варфоломій має вигляд конче ображеного, і це для того: завойовувати Стефана. А в душі він зовсім не ображений. В його душі співають зараз Олесівські соловьї і пахнуть там вкраїнські троянди,—знаєте: пелюстки, що в альбом провінціяльній баришні.

... В холостяцькій кімнаті поетичний розгордіяш. Наприклад, на столі: „Капітал“, тараня, калоша, повидло, фарби, Мікель-Анджело і—чого тут тільки нема!!

В кутку бліді плями шумного міського дня. В коридорах крики мешканців, чути кричить, гrimає брук. Город підвівся, щоб жити—і летять мотори і біжать тротуари. Дзвін, грюк, рев заполонили кождий заулок. Над городом нависли величні південно-західні хмар.

. . От. Значить дядя Варфоломій приїхав, скинув пальто і капелюх, поговорив і з Стефаном і сів на кровать. Тоді—

одхиляє ковдру і лоскоче п'ятку Демової ноги. Дема мукає. Дядя регоче. До Стефана:

— В драмі був?

— Ні, на концерті молодої філармонії.

Дядя Варфаломій ще лоскоче:

— Ах, ти, ячейко!

... — і от Республика У. С. Р. Р. Коли подивились на південь крізь сині масиви весняних хмар туди далі — звичайно його не видно, а він єсть, на півдні: маленький городок і біля нього закинута станція. Колись Вероніка казала:

„Це мій мілій степовий край і по ньому тікають, біжать дороги на Донеччину“. А Дема казав з патосом: „Ой, ти краю мій трівожний,—виконкоми й сум!..

... І значить в цьому городку жила-була сім'я: папа, мама, брат, сестра і т. д. Це Стефанова родина. І от вийшло так (із драми батьки й діти) папа прокляв дітей — Стефана й Вероніку, тому що вони пішли... Потім папа й мама сіли на корабель і не пішли, а поїхали в Болгарію. Дядя Варфаломій очевидно, не прокляв. — Між іншим: Дема іншої фамилії, просто товариш... І от городок (крізь сиві масиви весняних хмар, на півдні), закинута станція, спогади, революція. І кричить революція над ухом: Бундззз! Бундззз! І лежить в просторах ціле провалля віків і Достоєвський, і Рафаель, і глибина глибина

— а в домі за раднаргосом жила з Веронікою Христина (робітниця, бабуся). Вероніка перешла на другу квартиру — і бабуся перешла. Тепер Христина каже: — Шо з моєю Веронікою зробили? Не знаєш, Стефане?

Стефан мовчить...

... Дядя Варфаломій ще полоскотав:

— Ах, ти, ячейко!

Потім дядя Варфаломій сказав до Стефана:

— Гляди: я чоловік не столичний, не звик до вашого грюку. Чуєш?

5.

Тоді йшла весна.

Зачалась дико, божевільно, надзвичайно — по жарами. З далеких курганів республіки на лоні сизої безвісти палахкотіли заграви, а потім небо тануло і по вулицях проходив сторожкий, запашний весняний шум. Ночі клекотіли, кипіли і зачаровано блукали по кварталах. Иноді проходили

неясні сни. На прозорій чистій блакиті зорі творили нечувану загірню симфонію.

... I от сидить Вероніка і робітниця Христина.

Це з тих Христин, що можна бачити на сторінках „Комунарки України“. Це та, про яких кажуть: „без хреста на груді і—з чим в грудях?... Це з книги дум народніх: „Ой, вмірав Бармаш та вмірав старий“.

— Iz другої книги дум народніх:—

прийде гряде час: забармашать посьолки, машини, заводи, оселі. Забармашить земля.—„Ой, вмірав Бармаш та вмірав старий“. I як музика польових просторів ллєгться ця надзвичайна агітація. Ходять бояни невідомих комун і співають вечірню молитву, коли жевріє свіча загірнього сонця:

— ... Слава в верхів'ях революції і на землі радість.

... Отже сидить Вероніка, а Христина підбирає сиве волосся. I каже Христина:

— ... Так, прийшла я в призидум. Що ж ти, кажу, за призидум, що в тебе, нема нікоторої правди? Буржуй ти— і больш нічого. А що я безпартейна, то я на тебе плюю, потому как ресефесер не призидум, а делегацкоє собрання. Должон за правду стоять.

... Вероніка сидить, нахиливши голову.

На каланчі горить огонь, відтіля чути неясний клекіт із Слобожанських степів, що оточили город. Весна.

I лине сторожкий клекіт по туманних шляхах. I співає боян вечірню молитву, і каже слово „о полку“ людяності:—за морями, за лісами, за широкими трівожними ланами лежать золоті піски і блукають там отари злісненних бажань, і чути вже шум—то зграями линуть на захід. I кажуть з тоскою:—Чи скоро, горлице? I розбігаються мислі по дереву, по степах, далеко, за невідомість.

— Боян змовк..

... Вероніка сказала:

— Бабусю, мені хочеться ласкати ваше сиве волосся.

— Христина сказала:

— Товаришочок! Чого ти така сумна стала, змарніла зовсім. Парубчину тобі треба. Ой, бачу, парубчину! Не дарма весна пливе.

Вероніка сіла біля Христини і перебірала її сиве волосся.

... — Знаєте, колись в дитинстві у моєї мами були обмороки. I от я бігала за доктором. Так бігала, що аж вітер свистів. Я, знаєте, дуже кохала маму. I мені хотілось її закохати, зовсім, щоб мене не було. Ляжеш біля мами, притулишся до неї і так щільно, що хочеться влізти в її

тіло, злитись як одне тіло... І от приходив доктор, мама була мертвa, бліда як смерть, і її одкачували. А я тоді йшла терпіти. Підходила до дверей, закладала свою лапку в щілину і потім давила дверима дуже, аж сльози капали, щоб боліло. І тоді, знаєте, мені було лекше. Це радість терпіння, бабусю!

Змовкла. і ще сказала:

— Це радість терпіння, бабусю.

... На Поярних посьолках темрява. Зрідка виють пси, зрідка прокинеться брук.—В кімнаті вонко, жевріс каганець.

... І в цей час на другому кінці города, за рікою Дема стоїть біля мольберту, потім підходить до вікна і з мукою дивиться в глуху весняну їмлу. Гори важких мовчазних хмар стоять мовчазно над покрівлями. Навпроти в кабачку „Дайош“ раз-у раз одчиняються двері і випускають і впускають (як це в Горкого?) — „безпокойних і інших“.

Дема знову підходить до мольберту і з мукою дивиться в глуху весняну їмлу. Дядя Варфоломій спитав: — „Де тут у вас політичний огляд кажуть?“ Думаю завтра піти“. Стефан сказав: — „Не знаю. Я, дядю, в політичних ділах не фаховець“. — „А хто ж ти?“ Стефан мовчав. Дядя Варфоломій розгніався і ліг спати.—Спити.

... Стефан, як і завше після роботи, спокійно читає газети і щось заносить в щоденник.—Повернувся. Тихі розумні очі, як у олія, уважно дивляться крізь окуляри.

... — Демо, покинь! Лягай спати.

— Ні, Стефане, ти надто просто дивишся на життя. Я так не можу. І от—мої пензлі лежать.

Стефан усміхнувся:

— Знову за своє. Чудний ти, Демо.

Тоді Дема кидається до столу і жагуче говорить:

— Образливо оце: от ти такий собі Стефан, маєш такий же світогляд, як і я. І чого-ж твое життя так тихо, лагідно йде? Чому моє не так? Ти не хам, ти не дурень, ти не ідіот, ти не віл...

— Дякую за комплімент!

— Дякуй не дякуй, а це правда. І от виходиш ранком спокійно на роботу, потім спокійно йдеш читати лекцію, потім читаєш газети, а потім говориш про глибину... Що це?

Стефан ще усміхається, підводиться і дивиться на гори важких хмар, що мовчазно стоять над покрівлями.

... — Я, Демо, бувший математик, фізик. І я знаю, скажемо, ціну Декартової системи координатів... Лягай спати Я теж, втомився.

.. Проходили шумно по вулиці натовпи—з опери,—і зникали по-одинці у вонкіх масивах весняної ночі,

6.

... — Слава в верхів'ях революції і на землі радість.

... Гряде весна. І повінь так шумить, що на серці надзвичайний божевільний пожар.

Дядя Варфоломій пішов в город.

... Було свято. Були вдвох: грали в шахи. Дема росказував щось з індійського, що занесено в епоху хрестових походів, про шахи: королю мат! про смерть. Іще росказував з Кіплінга, з індійського життя чудову казку: „Рікі-Тікі-Таві“. Дема пішов. За стіною хтось уздиво, одноманітно, повторював:

— Суб'єкт в об'єкті.

Стефан подумав, чогось згадав старого Єврея - ортодокса з Полісся. Ad literam.

... А вчора прийшов з Поярних посьолків, був на заводі Стругаль і К°. Тоді тихо конав синій міський вечір. Але гули—трамваї, собор, брук.

... — Вероніка не приходила?

— Hi!—це Дема.

— Варфоломій казав, що бачив її.

... Дема стоїть біля мольберту і знову падає тоскний погляд на мольберт. „Тільки лінії“. Більш нічого. „Тільки лінії“.

... Трамвай, собор, брук.

А дядя Варфоломій дійсно бачив Вероніку. Бачив, як виглядає, але Стефану про це не сказав. Обіцяла завтра зайти. Тоді похилилась на старе серце радість. Вероніка йшла з паркома. По вулиці мчали автомобілі. Небо слівало блакитну весняну пісню. Радість так лоскотала, що прямо чудово. Вероніка росказала, що живе тепер на Поярних посьолках. Перебралась з квартири, що за раднаргосом. Дядя Варфоломій легенько натякнув. Не сказала...

— „Ну, не кажи“. І тут же згадав телеграму. Дядя Варфоломій навіть ужалив: — „Чого-ж ти така неплакатна?“ Вероніка сказала: — „Не вік дивіться плакатно, треба, Стефан каже, подивитись і глибше. Виросла досить з того часу. Не мала дівчина“. Дядя Варфоломій глянув на неї і раптом зрозумів: „Вероніка жона“. Ізгадав якийсь портрет з Трет'яківської галереї...

... Це було вчора...

... А зараз пахло свіжим хлібом, а з вулиці пахло бензолом. Стефан подивився у вікно:

— Йшла в калошах на босу ногу, без хустки, в якімсь архаїчного покрою пальто. Йшла похиливші голову, біля бюсту. Артема по пустельній дорожці сада. Покликав:

— Вероніко,

— Я.

Коли увійшла, обняв, довго держав у обіймах і довго не говорили. Гладив її каштанове волосся, матове обличчя і сувору складку на чолі.—Синій весняний вечір танув.

— Чого не ходиш, Вероніко? Що за фокуси?

Сказала, хворобливо усміхнувшись:

— По твоїй проповіді живу, брате: треба дивитись глибше на життя.

Стефан спитав про поїздку:

— Ну, як говорила з ним?

— Знаю.

— Що ж ти?

— Нічого!

Стефан сказав:

— Ну, ми ще з тобою поговоримо.

Потім нахилився під кровать і дістав чоботи.

— Надягай.

Вона одхилила його руку.

Стефан незадоволено подивився:

— В ролі страдниці?

— Так.

Хотів переконати, говорив переконуючи, агітаційно:

— Глупо. Ти хочеш близче до маси, але цим ти тільки одриваєшся від неї. До кого у робітників антагонізм—до інтелігенції? Помилка. До тих, що ходять в чоботях? Помилка. От до кого: до тих що ниніуть, що хочуть підробитися під них. Скажи щиро: „я—інтелігент“,—працюй щиро,—і маса буде поважати тебе.

Вероніка зітхнула і сказала:

— Стефане! Це риторика. Фразерство.

І тут же скинулась:

— Проте, я кажу неправду. Не так. У нас, брате, одна путь, але ріжні доріжки. Я йду по цій, ти по тій—десь зійдуться.

— Вероніко..

— Hi, Стефане, ти мене не переконаєш... У тебе єсть чай?

...Стефан вийшов. Вероніка сіла и дивилася на портрет Мікель-Анджело.—Прийшов Дема.—І чути було, як ростуть дні і хотілось слухати вітра.

.. А вітер на арфі грав:

Як в книзі „Золотий гомін“. За городом шуміли слобожанські степи. Степи творили буйну весну, і щастя їм, як вагітній матері, що рожає в перший раз.

...Дема сказав:

— Коли я намалюю цю велику річ, в якій відчулу „сьогодня?“ Як легко було писати картину на тему „повстання“.

Стефан сказав:

— Ясно. Героїчні будні важче написати, ніж героїчне свято.

Вероніка сказала:

— Демо! Ти митець революції, а от „сьогодні“ ти й не напишеш, тому що „сьогодні“ є зовсім не те, що каже Стефан. Не героїчні будні, а героїчне терпіння. Зрозуміш— напишеш.

Стефан сказав:

— Це патетика... Це твої босі ноги в калошах, Вероніко!

— Може.

... Розмову кинули — увійшов дядя Варфоломій. Він прийшов з Донецького вокзалу, з синього шуму. Він конче був радий, що нарешті і Вероніка тут, бо завтра як раз йде потяг на закинуту станцію. Дядя Варфоломій був певний, що Стефан умовить Вероніку, і він жартував.

7.

... Дядя Варфоломій говорив:

— Послухайте старого. Треба їхати. Боятись нічого: у нас все „благонадіжно“. Більше. Скажу по широти — матеріалізм. Як у свій час носили винниченківські сорочки, так тепер наше глухе місто поринуло в матеріалізм. Якась пошестя. Підеш в гімназію — матеріалізм. Підеш в просвіту — матеріалізм. Навіть в автокефалії про матеріалізм чуєш. Словом, цілком „благонадіжно“... А наша, так сказати, генерація старих зубрів, що ведуть свою родословну від Грушевських, Петлюр та інших, — цих, знаєте, елегантних панів та панночок з орієнтацією на першу паризьку моду, цих скоро не буде. Де дінуться — бог його знає. Напевне тільки це: незабаром станем іхтіозаврами, матеріалом для археологів... Ідемо, Вероніко — цілком „благонадіжно“.

І тут же дядя Варфоломій подумав про курочок; „гарно-б завести!... І вся ця суєта житейська... Охо-xo“! Позіхнув і ретельно перехрестив уста.

Тоді Вероніка сказала:

— Демо, сюди не заходила Христина?

— Ні.

— Ну, так мені треба йти. Сьогодні на Поярних посьолках спектакль.

Дядя Варфоломій скинувся: — щось закричав, заверешав. Вероніка мовчала. Дядя Варфоломій покликав у сіни Стефана. Як же так? Завтра ж потяг? І рішили йти з нею.

... Вийшли всі на ганок. Небо відходило вдаль. Зорі творили нечувану загірню симфонію. — Пішли до ріки. Дядя Варфоломій проводив до берега, останні — з Веронікою на спектакль. Коли виходили за город, дядя Варфоломій, що йшов позаду всіх, покликав Стефана. Розмахував руками, хвилювався.

... З городу сунулись вози. Перекликалися у вохкій венчаній імлі. На сході стояла чітка зоря. Пахло (Дема казав)

цедрою з лимона. В далені густо роскідані були заводські огні. Дема творив сантименти:

— Це не від Луки, а від повстання. З нього одна глава на мотив: „гей, долиною, гей, широкою козаки ідуть“. І це тому, що я чую далекій тупіт фантастичних коней. Тому, що положила на моє серце свою голівку малюсенька дівчинка, і я бачу народження нового життя.

... Вероніка мовчала.

Тоді промовив Стефан:

— Вероніко, тобі холодно в калошах. Ти хоч би чулки наділа.

Близько підійшла, подивилась в очі і тихо, але чітко і суворо сказала:

— Брате! Не глузуй. Я з тобою не буду стрічатись.

Стефан подумав і кинув:

— Добре. Але скажи мені: ти чула що небудь про аристократизм духу?

Вероніка сказала:

— Чула.

... Підійшов Дема.

— Про що ви говорите?

Стефан:

— Про цінності: Евклідову на площині і Лобачевського на сферичній поверхні.

— Ну, це не про мене писано.

... Нарешті й ріка. Підійшов і дядя Варфоломій.—Десь чиркнув сірник — у весняній ночі стояли два цигаркових огнища. Далеко на Полярних посьолках співали дівчата.

Поїдуть туди, до Христини.

... З тих Христин. Це з книги дум народніх: ходять бояни невідомих комун і співають вечірню молитву, коли жевріє свіча загірнього сонця:

— „Слава в верхів'ях революції і на землі радість!

І чути ще боянову молитву під тихий акомпанімент земного хору — весняного шуму. Стоїть чітка віфліємська зоря. Боян дивиться в даль і тихо каже: — ...твоє життя, ти, твої рухи, твій кождий день — це агітація невідомих комун. Чого ж вони хочуть від мене? Невже я вирву своє чингальне серце, невже я зможу погасити цей надзвичайний ранковий пожар? I пише діва — жіночий ватажок — наказ на 11 пунктів і наказ на 14 пунктів. I звичайно вона добре знає, що Христина і без неї це знає і мабуть у неї теж горить серце, коли бачить Христину і вона не може погасити пожар своєї творчості.

— „Слава в верхів'ях революції і на землі радість!

Боян сказав: — „Можна згоріти, як свічка перед образом моєї мадони Христини“. Але не

втихала боянова молитва під тихий акомпанімент земного хору—весняного шуму”.

... Сказав дядя Варфоломій:

— Стефане, йди сюди!

Підійшов.

— Ну говори по правді—вламав?

Стефан нічого не відповів, одійшов і сів на кайору.

... Сплеснули весла.

... Стояла тиха вожка темрява, і вабили пoyerські огні, і брів зелений запах із Слобожанських безкраїх степів.

... Сплеснули весла.

8

... Дядя Варфоломій подумав—не то з іронією, не то так:
— Ячейка!

Потім подумав про потяг, про закинуту станцію, Ортечека, і про далекого знайомого з Ортечека.

Потім дядя Варфоломій уважно дивився в синяву за-пашної ночі, туди, де стояли пoyerські огні, де маячила кайора і силуети цих чудних, невідомих людей.

28/2 23. Харків

I. Ю. КУЛИК

ОДУЖАННЯ

ПОЕМА - ЩОДЕННИК.

I

Харків,
26. I. 1923 р.

Ти—дівчина з шахт Донбасу.
З нетрів чорного золота;
Я скальд переможної класи,
Класи Серпа і Молота.

З твоєї родинної Юзовки
З чорних, одвічних пластів
І моя незграбна музा
Викрешує кам'яні співи.

Як побачив за рік у Свердловії
На чолі твоїм зморшків ґрати,
Тебе, сповнену змістом новим,
Чи міг я не покохати?

А як сходяться хмурі й шаршаві
Твої друзі з Донбасу „грачі“—
Я в ті миті шахтарку Клаву
Кохаю ще гарячіш.

І згадую час той далекий,
Як в Америці, в шахті тісній
Таким споріднено-легким
Здавалося кайло й мені,—

Коли ще не був інтелігентом,
Мав нерви, як м'язи міцні —
За спогади цього моменту —
Для тебе мої пісні.

II

Надеждино,
21. VII. 1922 р.

Тиха затока: санаторій „Надеждино“.
Під Москвою — для нервово-хворих.
Я знаю, це теж, це теж
Креска побуту нового.

Самотно у закиненій берлозі.
Та ясно, мов у соняшній отарі.
Здається, що тепер, по перемозі,
Могли-б відпочивати комунарі.

Та в затишні, гостинні стіни
І тепер санаторій зібраав
Тільки виснажених, вибувших
з лав,
Тільки хворих, напів—божевільних.

Займатись політикою заборонено.
Та потайки ковтають газету:
Кожне радіо, кожний декрет—
У серці співзгучним дзвоном.

Й не зриває з іх уст одчай
Каяття, ні слабких молитов,
І плекають всі мрію осяяну,
Що до праці повернуть знов.

Всі—від сивого народовольця
Сорок літ віддавшого борні,
До коммольця - розвідчика
Колі,
Що в голоднім повіті змарнів.

Про борню не покинули ма-
рити
Й решту сили-б їй кожній
віддав:
Комунар-завжди комунар:
Навіть хворий і вибувший з
лав.

III

*Надеждино,
7. XI. 1922 р.*

І свято таке в нас хворе,
Як і нерви наші пошматовані,
А такий привабливий зовні,
Такий чепурний санаторій.

Так близько Москва і Ленін.
Так близько й так променисто
Комінтерну щедрі жмені
Розсипають вогняне намисто.

Так близько — й так недо-
сяжно...
Але свято хвилює, як звикле,
І не жаль, що нерозважно
Ми селян в санаторії накли-
кали.

Й роздираються груди промо-
вами,
І горять позабутим екстазом
Нерви наші пошматовані
І схудлі, спрацьовані м'язи.

IV

*Надеждино,
2. XI. 1922 р.*

Перевтома. Втота. Втота.
Обірвалася думка. Крес.
На сторінках З-го тома
„Капіталу“ Маркса.

Заплутавсь у формулах. А
що таке „S“
Додаткова вартість?
Пам'ятаю — „C“ — капітал по-
стійний.
„V“ — перевітний;

А що таке „S“?
Доктор каже, — це не божевілля:
Просто витрати енергії;
Просто — перевтома.

У мозок виросло бадилля.
Густе. Не розворушити ломом.
Вже пам'ята — знаю — не верне.
Бадилля. Корінчиками міцно.

Корінчики з криці.

Гачки.
Жалом безнадійного смутку
Розідрали в черепній коробці
ланцюжки

Третій том. Тенденція норми
прибутку
До зниження.
Доктор каже — це пройде
хутко.

Але поки — що — ніч.

А як же економична студія
І мертвє нагромаждення?
Кинути працю?
— Ні, ні, цього не буде!

Не піддамся,чуєте?
.... Ну, добре, мовчу, я нічого
не кажу.
Ну, так, це — ж відпочинок, вакації.
Я буду слухняний

Лягатиму рано.
Ви, докторе, маєте рацію:
Я скоро одужаю, встану,
А потім — у Крим на весну.

— Але скажіть мені, любий, ко-
ханий!
Скажіть мені, докторе, що таке
„S“?

V

*Надеждино,
10. XI. 1922 р.*

Hi, не піддамся! Це не божевілля.

Зараз все ясно, як на долоні,
Я зараз поясню вам вільно
Всі економічні закони.

Не піддамся! Це сантиментальність,
Просто—інтелігенські вигадки.
Це не я вчора в ідальні
Згадував з плачем Бригідки.

Це не я казав тобі, Клаво,
Щоб бажав би скорше вмерти...
Я впертий. Я впертий!
Не піддамся! Не маєте права!...

VI

*Надеждино,
11. XI. 1922 р.*

Пробач. Я зробив тобі болюче.
Забудь про вчорашню разомову.
Ще маленьке напруження волі
Й ми обидва будемо здорові.
Ще маленьке, останнє напруження.
От вже зараз я,—бачиш,—нормальний:
Ми обидва будемо дужими
Й покинемо ці сантиментальності.

Все це стане страшною, забутую казкою—
Навіть загадканіcoli не виникне.
Поїдемо разом у Донбас—
У Горловку, у Шербинівку.

Скільки сили незломної викрешу
З блискучих пластів антрацитових.

Скільки нових пісень напишається
Під кайла суворий ритм!

VII

*Шербинівський
кущ. Північний
рудник,
9. I. 1923 р.*

Виблискує степ перламутром.
Виблимує синіми зорями.
Чорним велитнем в білому хутрі
Виперся рудник угору.

Витискає з уст димарів
Білу пару роздріпаними колами
І чатує з високих копрів
Над цілою околицею.

Та вже натовпи в кам'яну
плоть
Вкраялись живими свердлами,
Видирають спід хутра і котять
Переплетені рейки-ребра;

Деруть скам'янілі пласти,
Довбаються в грудях залізом—
І зойкує велитень стиха
В хутрі чорною кров'ю замизганім.

Та стискають напружено-вперто
Гострі кайла невблаганими долонями.

І здріганням передсмертними
Коливаються велитня скроні.

VIII

*Бахмутський
Артемовський
соляний рудн.
12. I. 1923 р.*

Біле над землею—сніг;
Біле під землею—сіль;
Зеленавою кригою
Запанцирене звідусіль.

Дивовижний палац зі шкла.
Ніби іней довкола — тане зимний.
Так таємничо — лагідно
Зелені іскорки блимають.

Був у Krakovі, на королівських
бастіонах:
Спускався під Вавель — у Смо-
чу Яму;
Чув легенду: страшний дракон
Вигріз її зубами.

Яким це здається смішним!
Тут легенда стала побутом,
Тут старий десятник Трохим
Підземного царства володар.

Може це непоетично й грубо,
Він рудий, з підсліпуватим оком
Й гострозуба машина врубова
Йому замісць дракона — смока.

Але заздріть, казкові королі:
Без меча, незgrabними руками
Він дракона дротами оплів
Й змусів гризти пласти соле-
кам'яні.

Гей, бувало — нема штейгерів,
Втікли інженери з білими,—
А Трохим котли розігрів
Й тріпоче шківами, мов кри-
лами,

І будує в підземній пітьмі
Кришталеві печери й тунелі
І втілює в побут — міт,
Вигаданий менестрелями.

IX

Юзовка, Риков-
ський рудник,
18. I. 1923 р.

Летить, колихається кліть,
Зачіпляє за стіни й гrimає
Й одноманітно торохкотить
Дієсловними римами.

Так хутко. Захоплює дух.
Серце, здається, присне.
Чорний вохкий лантух
Над головою затиснено.

Забув, що десь сонце й bla-
kity.
Тільки лямпка за паском бли-
має.
І летить, виспівує кліть
Дієсловними римами.

* * *

Вузький стовбур. Старенька
штрека.
Напівзруйновані скріпи.
Під ходою жалібно хлипає
Вода проміж рейками.

Промайнули, пройшли корінну
(Сигнал у стовбури забамкав),
Перейшли повз піч, де гнуться
Саночники під нудною лямкою.

Спинились у новім забої
(Нахилений сланцевий дах),
Залягли в печері обое.
Стискаючи кайла в руках.

Запорошує очі й бороду,
Та за сонцем не тоскно ні кому:
Тут борня. Непокірну породу
Обушком, обушком, обушком!

Нумо ще! Не здається тре-
лята!
Ми балдою, щоб клином вгри-
зти,
А не йде — так неси перфоратор,
Пробуравимо разом шпури.

Продовбаємо, дарма, що ка-
мінь!
Таки вгризся гартований клин.
І підземні скарби потікли
Чорнозолотими струмками.

Насипай вагонетки: тягни!
Ех, весела робота--аж куриться!
Запишіть ще одну перемогу
нині
Чоловіка над натурою.

X.

*Щербинівка,
24. I. 1923 р.*

Зустрів. Цілком несподівано:
У Щербинівці—в третьому роз-
ряді.
Заспівало в серцях переливно
Так співзгучно й так радісно.

Щойно прийшла із шахти
(Був мітинг: чудовий настрий);
Світилося в сірих очах
Перемоги незміряне щастя.

I наші серця зажеврілися
Вогнем його коксових гонт
Й пісні мої, щасно окрилені—
Шахтарським гудкам в унісон.

Втома... хворість—минуло, не
вернеться!
Переродженою прокинулась
в ранці,
Після того, як бачила в Ште-
рівці
Будівлю нової електростанції,

Після того, як в Горлівці до-
відалася,
Що виконав кущ сто відсотків,
Що працюють любовно й від-
данно
Грачі у підземній сльоті,
Що все глибше творче напру-
ження
Відроджених, радісних мас.
Ми обидва, обидва одужали,
Як одужує рідний Донбас.

АНДРІЙ ГОЛОВКО.

МОЖУ.

ПОВІСТЬ.

I

Спереді з темряви щербато вищерилось село білими хатами. Як величезні сірі птахи на вигоні присіли вітряки. Легкі такі. Ось-ось, здавалося, замахають крилами і зникаються, полетять.

Вгорі—зорі...

Гордій тихо йшов поміж зелених латок озим, чорних ріль, сірих облогів. Хапав хорими легенями свіжовесняне нічне повітря.

— Ай, хороше ж як!

А назустріч, весело підстрибуючи, біг легенький вітрець. Щедро сипав на всі боки молоді паюші, далекі співи, шелест левад вздовж Ворскли. Радісно, як після довгого розстання кидався на груди парубкові.

— Eh, сукин котик! Скучив? Скучив і я ж за тобою.

І Гордій розстебнув комір.

— На, цілуй. Ай, хороше ж як!

З заду від станції, ген-ген, де збіглися, товпою стали і тихо шумлять осики,—раптом щось хріпло рявкнуло. Немов хто страховище якесь ударив. І засичало воно сердите. Шарпнулось. Аж гарчало в зlostі. Скрикнуло ще й важко сопучи посунулось степом. В безсилій зlostі клацаючи на когось зубами. Далі—далі...

Гордій зупинився. Перекинув на друге плече речевого мішка. І раптом наче над ухо гукнув хто йому: „То ти ж не спав дві ночі. Цілими годинами стояв у тісному вагоні“. В ту ж мить по пилові свинцем розлилася млявість. Хотілося просто впасті посеред шляху, розпластатися й лежати не рухаючись. Довго. Тут і заснути... В колініх ламалися ноги. Але напруживсь. Звернув з дороги й вузенькою стежечкою дійшов аж до кручині. Далі стежечка круто обривалася й левадами, звиваючись гадючкою, повзла в село.

На кручині сів.

В низу—роскидані хати там—тут. Он з краю біля самої річки—батьківська. Ще нижче—під високими вербами—млин. Старий, розвалений. Десять між дерев весело захлибалася

гармошка. І баламутно бубонів бубон,—залицяється. Лунав веселий сміх. Десять вибухнув молодий призовний дівочий вигук.

— Го-го-го!..—шарпнулося зпід верб. Кинулось назустріч, хвилюючи ніч.

За річкою—росняні луки. Далі—ліс. Загадковий і мовчазний...

Гордій лежав на кручі. І робилося сумно йому. Так сумно.

Ну, він—дома. Але такий чужий і непотрібний він тут. Чужий і непотрібний, бо—хорій.

Думки обривалися. І в мозкові саме „хорій“, „хорій“ гайдко хіхікаючи повзalo, як черва. Все заповняло собою.

...Весна. Річка в серпаноктуману загорнулась. Похилилися верби над річкою, вдивляються в воду. Дівочий сміх. Зорі...

„Хорій!“

...Прийде ранок. По стелу розповзуться люде. Спітнілі обличчя, заторілі. В-горі бренітиме блакить.

„Хорій!“

...Старенькі батьки в убогій напів-розваленій хаті.— „Прийшов?!“—(раді) всміхаються подряпані недолею, важкою працею обличчя... Так, прийшов. Але...

„Хорій!“

Болюче було. Хотілося не вірити самому собі. Забути і біль в грудіх, і кашляння з кріваво-харкотінням. Все забути болюче. Бо так молodo ж і призвіно пахтіла ніч. Так хотілося бути здоровим, радісним. Як інші. Як і все навколо.

На леваді внизу лунала пісня. Гордій дивився туди, І здавалося, кріз прозоро-блакитну воду, бачив чарівне дно. Як у казці. А на ньому якісь химерні рослини. Бризки чи згублені зорі. Міняться—грають огнями. Ось із сутінів вибігли русалки. Зі сміхом майнули під верби до млина.

— Шувбо!...—і бризками, як брильянтами бавились. Хватали—розсипали на береги.

— А-а!..—жагучо скрикнула якась. Заломивши руки, струною натяглася.

— Гі!..—й обірвалася.

Ах, чорт!

Гордій, хвильний, скопився й нестремним криком з хорих грудей шарпнулася жага. Закашлявся. Довго й глухо. Безсило схилився на землю.

Так болюче було. Хотілося головою битися об землю. Ридати голосно, захльюбуючись. Щоб текли слізози—палили обличчя. А їх не було. Спазми здавили горлянку, не пускали ридань. І вони, не знаходючи виходу, трясли все тіло. Таке безсиле й непотрібне. Немов не його.

Справді—невже це він, Гордій, на кручі розпластався й плаче в безсилій зlostі? До болю в нігтях гребучи землю? Невже він, який...

„Це ж божевілля“,—подумав.

Упав горілиць, заклав руки за голову. Замислився.

— Невже я так розхлябався? Ай-ай! Це ж божевілля, А колись же...

На повіках, як на кіно-екрані—один малюнок, ще... і побігло, місцями вицвілою, місцями пошматаною лентою, його життя.

...Клекоче натовп. Грізними хвилями котиться по бурковах. З криками нестримними, що злотними словами врізались в червоні полотна.

— Смерть паразитам—гнобителям!

— Життя—нам!

І його, Гордів крик дзвенить в тому акорді—крикові маси. І він іде в ногу з червоною товпою. З усіх боків тиснуть гарячі тіла зі стиснутими зубами. (Смерть або перемога!) ідуть. Спереді—чорне страховище смертно плюється залпами... Він не почував тоді себе, як „я“ лише. А ми—я, і я—ми. Поруч нього скалкою гранати розбило череп комусь. Гордий ще дужче стиснув зуби. Бо то була рана і біль його...

...Цокотять ешелони в холодному степу. Далі—далі...
Ближче—ближче...

— В цеп!..

І грязнучи в снігові з ґвинтовками в закляклих руках сунулись гостро-багнетні. Степами, що хотілі вільними бути. (Гордій—там). В селах—„Спаси вас, Боже!“—Хрестили матері. Батьки гордо підймали голови.—„О, діти! Ну ж, ну—нажміть!“ Дівчата стрічки кріваві на груди чіпляли, до сірих шинель. А очима і в радості й в сльозах надію та завзяття до самого сердця чіпляли...

Чітко татакали кулемети. Тріскотіли ґвинтовки. На снігу—червоні плями. І червоні плями все вперед-вперед...

...Шпиталь № 893. Бліді обличчя по ліжках. Тиша. Де не-де—стогін. Хтось у куточку в сутінках оповідає, як „ми“ „їх“ гнали... А за вікном—життя Снують люди з портфелями, з кошиками, з ясними очима... На розі, ген, дівчатко усмішки весняні із степу принесло.

Ах, швидче б у життя!

— Е вам, товаришу.. глядітись треба, а то...

В'януло сердце від жалю.

...Так так .. Так-так...—вистукають колеса поїзда.

Перед очима бігло назад, немов гналось одне за одним—ріллі, гаї, села, роскриті покрівлі, сірі обшарпані голодні люди по станціях, шляхами .. Далі—ніч зоряна. На леваді—гармошка. Сміх. На березі наструнена постать дівоча...

На дзвінниці вдарило раз-удруге. Гордій підвів голову.

— Так пізно?—і раптом принишк-прислухався.—„Туп-туп“... Хто се сказав? Гарно. Пішов світ за очі, згас. Хіба й собі так: „Туп... Туп ..?“

II.

На другий день Гордій прокинувся—ранок соняшний. У хату, видко, забігав пустун—синок малаля. Батьківськими пензлями мазнув по хмурних іконах, по шибках. Матері старенъкій, що поралась біля печі, обличчя химерно підмальовав. Заляпав долівку злотно-червоною фарбою.

За вікном заклопотано цвірінкали горобці на стрісі. То як вінком раптом хто змітив їх—сипались на землю. Искрилась росою на сонці вишні в садку.

Гарно.

Гордій дивився на матір і здавалося—ось підійде помалу вона до полу. Схилицься над ним. І тихо пошепки:—Гордію, вставай! Схопиться він. Торбинку з хлібом почепе. Батіг... За річкою з-за лісу—сонце... Ця-ця-ця! Трешне батогом і вулицею в степ покотяться, як сірі грудки, вівці... Зелено. Пахущо. Соняшно. Проміння ясне струнами натяглося над землею—бренить. Соняшні звуки сипле з гори. Сипле. І ті, впавши на землю ще довго тримтять самоцвітами по травах...

Рипнули двері. Від криниці з цеберкою прийшла сестра. Глянула на Гордія і посміхнулася радісно.

— Ой, сонце ж на дворі.

— Та ну?—і Гордій теж посміхнувся:—кажеі—сонце? Значить, вставати будемо.

Мати одхилилась від печі.

— Спи ще. Стомився ж у дорозі. Бач, очі як глибоко позападали. Ще рано, спи.

— Е ні, годі!

Встав. Холодною водою тілько-тілько з криниці умився. Поблизув на груди.

— Хороше! А батько мабудь уже на полі?

— Та поїхав. Воно й оранка,—махнула рукою:—від самого ж різдва покрівлями годуємо. Тілько-тілько чвалає худоба. Прогнівили милосердного, видко. А скілько тих голодних шляхом. І з самої же осени. Ну, як плав пливе. Вже й наших сімей мабудь з десять на врожаї подалися. Трудне життя.

— Трудне, мамо! Ну, та якось буде. Ось підроде сей рік, підлатаемося трохи. А то і вчора йшов улицею, та аж моторошно стало: повітки, хати—як кістяки. Самі ребра.

— Отож, худобинку спасали. А воно... Оце й позавчора в сусідів конячка здохла. Плаче бідний. Ну як без рук зостався.

Змовкли. (Зостався, як без рук!)

— А двигателів ждемо-ждемо,—всміхнулася Галя і раптом зчервоніла, похнюпилася.

— А комуністи канальські тілько обіщати й уміють?—додав Гордій—нічого! Будуть і двигателі. Все буде. А поки

що—сіренськими ось поцигикаємо. Де батько саме орють?—звернувся потім до матері.

— А на економічеській. Зараз од лісу. Та ти ж хоч посідай.

— Я й так. Істи ще не хочу.

Пішов.

Сонце помалу лізло по волохатих хмарах все в гору—в гору. Йож ізчервоніло від напруження й блищало, немов спітніле. За тинами по вгородах молодиці садовили грядовину. Десь на леваді маленьке дівчатко співало весільної і голосок тендітний високо бренів, обривався, то тихо згасав, немов губився між дерев. З-за лісу сунулась синя хмара. І наче з під землі щось чи ревло глухо, чи гуркотіло.

Ішов Гордій по м'ягкому пилу вулиці цікаво розглядаючись. Так давно це все бачив.

Ось—панська дача. За поламаним парканом—білі окації валом облягли. Далі—осики. На якісь кувала зозуля.

Гордієві чомусь пригадалася—товпа по вулиці. Галас. З гострими рисами обличчя. Між них чиєсь. З переляканими очима й плаксиво скривленим ротом.

— Бий його! Буржуй!..

— Він ще буде одстрілюватись.—Хтось ляскнув в обличчя.

— Я... я, товаріщі...—перелякано зашамкав той.

— А, знаємо. Бий!

Вибухнув постріл.

— А—а!..

Пригадалося ще—курява вулицею. В блискучому автомобілі—мушини гладкі із золотими ґудзиками. Гарні панночки...

Де вони? Мабудь ідять румунську мамалигу. В Африці за франки розстрілюють повсталих рабів. Або „безпартійно“ спацірюють, гладко прилизані. Може спекулюють сахарином, керенками, робленими усмішками (і тілом), кремінцями до бензинок.. А на самоті жадно пожирають очима телеграми в „Вістях“ із-за кордону.

— Немає нічого!—і тяжко в безнадії зітхають.

З за окацій чувся дитячий сміх. Гомін.

Невже притулок? О, живемо!

Гордій проліз у дірку в паркані і крізь кущі глянув.—На ріллі городу маленькі фігурки дітей розсипалися, хто—з заступом, хто—з граблями. Ось біля самих кущів—садовили картоплю. В двох ступнях од Гордія біляве хлоп'ятко старанно копало ямки. Маленькі рученята—чорні в землі. На обличчу—сліди пальців. (Як воно мухи!) Котиться піт. А в очіх завзяття. Другий, чорненький хлопчик все приставав до нього:

— Дай я сце троски..

— Куди воно! малишня. О!—втер носа,—Бач як треба? О!

— Та дай, я так зе й буду. Тьотя Христя,—хай дастъ!

Тъотя Христя наспала з дітьми в коробочки картоплю з лантуха. Впоравшись, підйшла.

— Дай уже йому, Васильку. Нехай поохотиться. Та й ти відпочинеш.

Почав копати другий.

— Тілько ж гарненько, гляди. Спішти не треба, Глибше копай. Бо картопелька любить, щоб їй пухкенько було. От і вроде тоді. І буде що на зиму нам їсти.

— Як уроде возів з два!—Хтось кинув з захватом.

— Або й чотирі!

— От-от. Як робитимемо, то вроде. Хоч і не схоче. Так же, Хведько?

— Атозь.

Сміялося сонце вгорі. Теплими долонями ніжно гладила маленькі голівки, зігнуті спини дітей. А як підводив хто до гори обличчя весело підморгувало.—„Що“, — мовляв,—„бачили наших? ні?—Дивіться!“ і сміялося знов. В березі у вербах, туркотіла орличка. За річкою на луках мукала корова. Й луна котилася геть-геть понад водою. Від хати гукали снідати.

— Ау-у!.. Іді-іть!..

— Йдемо-о!.. Ау... у!..—залунало зо всіх боків.

Діти весело подались до будинку. Гордій повернувся й собі іти геть. Раптом зобачив між кущами маленьке дівчатко. Воно забилося й сиділо таке безпорадне, як викинute з гнізда гороб'ятко.

Гордій підйшов до неї.

— Чого ти, дівчинко, тут? Іди ж снідати.

Павза.

— Ти ж із будинку?

Мовчало дитя. Лише щільніше обіпнулося брудною хусткою. З за дерев хтось гукав: Прісю! Прісю-ю!

— О ба, тож мабудь тебе гукають?

Дівчинка байдужо глянула. Схилилася. Гордій замовк. Але в цей мент підйшла тъотя Христя.

— О, а я шукаю! Чого ж ти, Прісінко? Ходім—їстки будемо.

Побачивши Гордія, привіталася.

— Це в нас із Катеринославщини.—Промовила, запинаючи дитину дівчина, ні до кого, власне, не звертаючись:—двійко їх. А третє—немовлятко з матіррю залишилось. Ви повірите,—підвелялася раптом і глянула на парубка:—пухнути були почали. І це між людей!.. Ну, ходімо ж, Прісю.

Взяла ніжно на руки,

— Поснідаємо. А тоді підемо на луки Там—метелики, квітки...

І всміхнувшись очима, хитнула головою до Гордія.

Зникла за деревами.

Гордій все стояв. Так радісно було.—„Ех, чорт візьми, гарна таки штука,—життя. Ще так недавно ген в лісі ревли гармати. В альтанці, що виноградом сповита на кручі—сидів за кулеметом.. Палав у темряві міст. Було трівожно і чомусь сумно. А руки, мов приросли до сталевої собачки.

— Гав-гав .. Тк-тк-тк..

Ліс стогнав чи реготався...

Ще так недавно було те, і ось—діти наші на нашій дачі. Сонце... Усміх очей...

Десь він наче бачив її. Де? Може в вагоні, на мітингу колись, може ві сні. Хиба це важко? „Ах, гарне життя! Пройдуть літа. Вкупі з убоюми стріхами, тинами—сконаємо ми“.—Думалося Гордієві:—„Ми, зіпсовані життям з лепом вікового бруду. (За вухами. На серці). В країні майбутнього інші будуть люди—оці маленькі діти... Прийде ранок, зійде сонце й здивовано роскрис очі — не впізнає... Заясніє радісно:— „Я—вам!“

Буде-буде. Радість пручалася в грудіх, вирватись хтіла чи сміхом, чи криком ясним.

Гарно. Так молодо ж пахло із степу. А очі ясно всміхалися .. (Де він бачив її? Може ві сні?)

За селом зразу ж обсипало його немов скляними трісочками. Дзвінко й прозоро. (То—жайворінки). З боків ріллі. Де—прищуваті, де—чепурненько боронами розчесані. Зеленіла озимина. Навкруги скрізь по степу муравками метушилися люде Ось понад шляхом мужик в облізлій солдатській плетньонці дряпав ралом. Шкапа—кістяк, обтягнутий шкурою.

— Нью, здохла була б!—і товстим пужалном він періщив її по ребрах:—њью, стерво!

Кобильчинка забито пленталась помалу. Ось-ось упаде. Різко ляскalo пужално. А з під рала виверталися шматочки сухої шкірки землі. І вся вона, здавалося, незадоволена тремтіла образливо. Як соковита жінка під безсилими ласками кволового мужа.

Ех, хліборобе—хліборобе! Аж кричить, треба тобі „штейнаховської“ операції. Щоб не трудив руки собі ти пужалном. Від сонця до сонця не шкрябав свого нещасного шматочку степу. Спітнілий і в'ялий від утоми. Битими шляхами під осінні дощі, під хуртовину не плентався б з дітьми попухлими кудись, як в „обіговану землю“, на врожаї. Щоб не було цього. А щоб радісний і гордий своєю міццю батував залізними кігтями землю. Ревом видресованих тобою страховиц—машин будив опалеві далі. І щоб простори ясно всміхалися до тебе, а ти—до їх...

Треба!

Під ліском орав волами батько. Дійшов краю—став.

— Хай відспануть, Іванько.

І сів на спориш шляху. Гордій підійшов і теж сів. Батько озвався перший.

— Ну, що, як, сину, на степу, на нашому вже?

— Ореться погано.

— Погано-погано. Аж диву даєшся: той же степ, що й був. І робимо ті ж, що й робили.—Ми. І худоба ж та. Ну хай там десяток пар на слободу й не стало. А вже ж економічеські волі всі на село пішли. Да. Усе—те. А глянь—далеко ми з заду.

— Оце ж вам, тату, і—ріпка. Цупимо кожен собі, аж очі з лоба вилазять. А й не те, що гуртом. Дід, баба, жучка та внучка, ще хто там. І очі б у лобі зосталися. Це вже, бувало, у Балуєва і виорано й посіяно було. А ми ще тільки дряпясмо. От і вроде ж так.

— Та ну да ж: як робиш—так і маєш. Ми й самі це знаємо. Знаємо'як і краще, а тілько'як у тупикові стоймо. Потому собственость кожному у самі печінки в'їлася. „Гуртове-чортове“ це ж наш мужик сказав. І хоч ти роспинайся—а він одне: хай воно в мене у десятеро менш родить, а за те я—sam собі. Коли скотів—роблю Як скотів, так і роблю. Де скотів—там і дів. Воно, звісно, тілько здається, що сам скотів А воно життя роспоряжається. Ну'шо ж. А здається що то я, сам. Ми так, як ото п'яниця: і знає що шкода йому від горілки, а п'є, бо звик, не може не пити.

Підвіся.

— Ну'то я піду. Ви ж тут гарненько глядіть. Пристануть—підгодуєте.

— Добре. (Ми наче п'яниця—і знаємо...) Так-так—і знаємо, а тілько не хочемо.

Хмурний пійшов до плуга.

Орали. Підійшов вечір—поверталися додому. Знов хмурний і стомленний ішов по м'якому пилові шляху. Дивився під ноги на мережку ступневих слідів і думав: чому і в мене не ратиці? Никав би це по толоці. Лежав би та ремигав би. І не було б дум. А то...

Вгорі хотісь тупим гвіздком водив по склові. (Аж зуби нили).

В душі було сіро і тоскно. Потім—пусто. А в пилові—тупий біль.

III.

Минали дні.

Соняшно—зелено. Й все ж чомусь сумно було. І чогось неначе жаль.

Вдень, звичайно, робив на полі. Сіяли, садовили грядовину. Увечері, стомлений ' повертається додому і, лігши спати, довго перекидався з боку на бік.

За вікном у садку десь щебетав соловейко, притихне, немов прислухаючись до чого, і знову. Десь співають хлопці—дівчата.

Ходив і сам на гулі де-коли. Брав гармошку і довго із завзяттям грав. До болю в пальцях. Жартував із дівчатами. Намагавсь і сам сміятися. Та виходило якось туго й роблено. Роздратований повертається додому. Було чогось жаль...

В свято йшов на вигін, що був за літнього клубу. Мужики—хто різався „у хвильки“, хто лузав насіння, хто курив. (Синкового „букваря“ докурювали, а смілівіші—й псалтири). І розмовляли повагом, немов волами іхали. Балачки сірими горобцями стрибали з одного на друге. В павзах мрежили очі на сонце і соковито позіхали.

— Ех, дошу б!

— Н-да ..

Ізнову говорили. Про „кукурузу“ з Америки,—будуть, либо ні, на посів давати. Про конференцію, що з'їхались на неї всі землі. (Бути сссрівській владі в нас чи ні). Сам Ленін хотів іхати, та опасно ж.

— А як же? Може покушеніє бути.

Говорили про голод. Про „драгоценності“, що в неділю забрали з церкви.

— З черепка будемо причащатися. По-советському...—вищерився хтось.

— І чорт його бери! А на тебе, так хай краще люде з голоду здихають? Віруючий тоже...

І—лузь... лузь...

Гордій лежав між них і мовчав. (Слово належало насінню). Та щоб він міг ісказати, коли в мозкові так попере-плутувались думки? А в серці—така пустеля. І до чого дратує оте „лузь-лузь“. Сьогодні йому було особливо не по собі: в харкотінні знову бачив кров. Може тому.

Пішов геть. Луками по траві, заляпаній фарбами яскравих кольорів блукав нудьгливий. Лежав під вербами біля пастухів, що, як старі, смоктали цигарки й дулися „в очко“ на крашанки, (мати під квочку берегла), на хліб. Ах, як вони віртуозно матюкалися, і якою гниллю несло від їхніх балашок... Робилося журно.

— І це ви, хлопці, завжди так: очко, матюки?..—запитав.

— А що ж?

— Ви ж і в школу, мабуть, ходили. Невже вона не навчила вас як час коротати? Гралися б у чого, бігали, а то—читали б казок, або що.

Рябе хлоп'я вищерило здорові зуби.

— І за зіму остобісіло. Ну його к... Скілько йде?—вітяті-гнувши до карт.

— Двоє крашанок, та ось окраєць.

— Даюш!

Грали довго. Матюкаючись, хто весело, хто—з нестримною злістю. Один оповідав, так, в супровід, ігри щось, видко, цікаве для хлопців. Фігурувала попадя, попів работник... і

рассказывав так цінічно—одверто. Немов з помийниці жмежнями помії набірав, хлюпав в обличчя.

Хотілося просто в пiku дати йому. Хотілося покласти руку на його біляву голову. „Бідне хлоп'я“. І казати щось, від чого б заискрилися його оченята і на вустах росквітнула б ясна усмішка. Лінъки було. „Хай собі,“—це була остання, в'яла вже, думка в голові. А потім самі злинялі обривки, сіренькі, як червячки, ворушилися, примхно зчипляючись і переплітаючись поміж себе. Помалу дубіли.. Вже не було хлопців. Не було його, Гордія. Нічого не було ..

А коли прокинувся—сам, один. Вгорі—гилля верб, і між них шматочки неба. Оддаліч—товар. За хмари скотилось сонце.

— Отак, і сонце проспав! Що? скілько там лишилося дивитись на нього. А тоді ж не буде вже більш. Нік коли!

Підвівся, млявий. Дійшов до лісу. Між деревами довго никав, наче неспокій свій та журбу намагався загубити в гущавині. Та вонг кішечкою міцно вчепилася. Так з нею і вийшов на простір до річки.

На тім боці—у виноград сповита альтанка. Зза осик біліла роскішна панська дача. (Була колись). Під цим берегом стояв човен.

Гордій передався через річку й грядками пішов до Будинку.

Пусто і тихо в дворі. На східцях сиділо дві дівчині. Ти-хенько співали якоєсь журлової пісні. Гордій підійшов до них. Привітався і сів поруч.

— А де ж це ваші?—запитав.

— Хто? Діти? чи виховательки?

— Та всі.

— На кладовищі. Хлоп'ятко вмерло у нас сьогодні,—та хоронять. Із самої осени хиріло. Чихотка в нього чи що. Що вже попомучило й себе, і нас, і дітей... Та йому й самому країце.

Дівчина мрійно дивилася поперед себе. Потім кинула очима на Гордія.

— Ви, мабудь, до завідуючої?

— Ні, так, за дітьми скучив.

Помовчали.

Пригнали корови з пасовиська. Дівчата пішли доїти. Гордій теж підвівся і намагався заглянути в садок, як у ворота раптом—немов струмок прорвався—влилися діти. Були вони тихі й трішки сумні.

Літня жінка, проходючи повз Гордія, пильно глянула й зупинилася.

— Гордій Хведорович?

— Він самий.

Хотів додати й імення її—та забув. Олена—а як пак? То була ще його вчителька півтора десятки літ тому назад.

— Да це ви взялись?—здивувалася і взяла об руку.

Зайшли в хату. В їдалні діти садовилися за вечерю. В кімнатці вікнами в садок в сутінях сіріла постать.

— Це наш дядя Вася.—Познайомила Гордія завідуюча:—ви з ним покуріть, погомоніть хвилинку, а ми ось покладемо дітей спати,—запалимо своє „люстречество“ і будемо говорити...

— Добре.

Гордій сів у крісло біля вікна. Заплюшивсь і мовчав. За спиною цокотіли ложками, розмовляли стиха. Хтось грав на роялі. Потім—загуркотіли стільцями. Забігали.

В кімнату ввійшла Олена Семенівна і ще кілько жінок. Запалили світло.

Гордій хапно кинувся по обличчях. І зробилося раптом журно так.—Де ж вона? А Олена Семенівна сіла поруч і, круючи цигарку, запитала:

— Ну, де ж ви блукали три роки? Розкажуйте.—Де-хто теж підсів. Одна готувала шклянки до чаю.

Гордій скривився.

— Е, що там розказувати! Воював трошки, трошки хорів. Потім—приїхав додому і живим трупом никаю, місця не знаходючи. Це зайшов—хотілося послухати гомін дітей, сміх. Колись на мене це так гарно було впливуло. Ви садовили тоді картоплю. Аж помолодів неначе після того.

— О, в нас—гарно! Це сьогодні сумуємо,—хлопчик помер. А то... Галю,—звернулася до чорнявої дівчини,—то Христя? Такий смуток, а вона тарабанить.

Гая вибігла з хати і за хвилинку повернулася з Христею.

— Що таке, тьотя Оля?—зупинилися та на порозі.

— Ти б хоч сьогодні не грала. Такий у всіх жалібний настрій. Принаймні хоч не таких мажорних грай.

— О! а я, навпаки, вибирала найясніших, щоб розігнати смуток. Навіщо він?!
Сіла.

— І побачили б ви, як искрились оченята в дітей. Зіна так та аж сміхом заливалася.

— Сестра за братіком?—тьотя Оля похитала головою;— Ви не повірите, Гордію до чого іноді жорсткі бувають діти. Жах Ось і сьогодні, хоча б одна слізинка капнула б у кого. Жах!

— А я раділа з цього,—сказала Христя,—бо бачу—ширі діти і без сентиментів. Чого ім плакати було? Що помер? Але ж він так мучив їх своїм існуванням, так часто троїв їхню радість. І плакати за ним було б з боку дітей глумом над самими собою.

— То правда, дітям тяжко було з ним, але ж... Як ви, Гордію?

— Я цілком погожуюсь із тьотею Христею.
І Гордій посміхнувся.

— Радості в нас і без того мало і глушити її сумом—гріх. А зробив ваш хлопчик дуже гарно, не плутатиметься принаймні, як ось хоча б і я, під ногами в життя. А ви не будете мозолити собі ним серця. Так треба. Життя—здоровим! Цей крик життя синяки понабивав на моєму мозкові. І може тому хожу я неначе чужий, немов квітка загубив на право жити.

— Життя—здоровим! це—вірно. Але ж де нам, кволень-ким діватися?

— Де? Не журіться: вимремо, і це—цилком в наших інтересах. Лише здоровий може бути сильним. І лише сильний зможе вилущити радість із шкаралупи бруду і болів, лише сильні, а не „праведні“ збудують і ввійдуть у рай.

— А де вони, сильні?—підвела очі Христя,—і я вірила колись, шукала їх і не знайшла. Без силі ми і нікчемні... Ах, чому ми такі?!

Казала ще щось. Та Гордій дивився їй у вічі і не чув. Дивився у вічі і думав до болю в висках:—де я бачив її? Ну де? „Вірила... Шукала...“ Пригадалося в темряві місто блискуче й шумне. Сідили на кручі. Слухали, як хлюпались хвилі в Дніпрі. І марили—мріяли... Искрилися її очі. Було надійно і так хороше!..

Але чому пригадалося раптом? І тепер?

Дивився на Христя і думав:

— Щось зовсім вона не похожа на ту. Хіба очі, коли всміхалася.

Після чаю почали всі розходитися по своїх кімнатах. Гордій теж взяв капелюха, та зачувши, що Христя діжурить і не піде до себе, знову сів. Олена Семенівна помнялася, повагалися трішки, пожалувалась на втору і, запрохавши заходити ще коли-небудь, пішла теж.

Сиділи вдвох і мовчали. Гордій озвався перший:

— Вам ніяково, що я зостався?—запитав і не дав відповісти:—Нічого. Я на одну хвилину.

Помовчав.

— Так вірити хочеться!—сказали ви. Чи може подумали.—Вірте, Христе. Людина може все. Навіть саму себе на шмаття порвати. Вірте, Христе!

І підвівся.

— А тепер я піду.

Христя, як тінь його, слідкувала тиха за ним до дверей. Не сказав: „прощай!“ Нічого.

А як вона не крикнула: Не йди!?

Немов зомліла. Опустилась на підлогу. І, обхвативши руками коліні, з очима встремленім в себе, неначе скам'яніла.

IV.

За-північ. Над сонною землею висів газовий лихтар. Ніжно обсипав хати, левади сріблястим сяйвом. Тихо. В кущах на березі засипав соловейко. На луках тихо тужив чийсь голос. Немов трави росняні заколихував. Вісні зітхали осики листом. Тихо...

Гордій лежав на возі в повітці. Не спалося. Дивився в темряву, де ледве сіріли крокви, і бачив сірі стемнілі очі. Зникли, знов заясніли... Думав: „Можу! Але чи вірно ж це?

Під черепом, як хто роя зігнав і гуділи бджілками думи, жалили болюче, падали трупиками. А над ними інші, ціла товпа.—„Ж-ж”... Хаос.—„Е, так далеко не заїдеш,—промайнуло. І Гордій наче шапкою накрив роя.—“ Так лише перекупки на базарі. Треба як павук снувати думку. А до чого ж причепити? До себе.—В повітці на возі лежу я. Підо мною—солома, зверх—сіряк. За спиною ремигають волі... Ну це неважко, к чорту волі! Так лежу я. Що таке я?—Людина. Це-не відповідь. Що таке я?

Заплющився. І думкою запруженово, як щупом, гупав зо всіх боків міцне питання.—Марно! Раптом вискочив із себе і став обіч, очима впившися в сіру фігуру під сіряком.

— Це—Гордій лежить. Що він таке? Лежить на возі... Колись тут його не було... Був хлоп'ятком... Не було зовсім і раптом—є. Маленький такий, червоний і крикливи шматочок м'яса. Була то складна, надзвичайно складна комбінація елементів, що жили вічно, що пройшовши наскрізь всесвіт—зійшлися перетнулися в одній точці, в тому шматочкові м'яса. І формула його була—людина.

Жило собі. В середині струни-струни—безліч. Які—натягнуті вже—грэли: Уа! (їсти!) Уа! (Болить) Уа!... Які ще мусіло життя натягнути. Тут же безліч кілочків, що на них життя снуватиме безліч струн.

Жило собі. Навколо—світ Ах, скілько з'явищ!—Лоно матері Сонце... Журний наспів... Сміх десь блискучий... З'язаного вер'ювками чоловіка били по обличчі, по голові...—„Не плач, не плач, дитинко: він заробив”.—„Цього”? „Та так, заробив—адже б ють”... Увечері—зморені люде шляхом із степу... А за парканом фарбованим—роскішні пани в саду між квіт... І ще-ще, море з'явищ... І кожне з них настирливо лізло до струн і крутило кілочки, як хтіло і як могло.

Бреніла душа. Всіма струнами, як весняний рояль. І не було акордності в людині. Хіба випадково, хіба акорд на том мелодії. І не було радості буття.

Що ж робити? А, знаю,—хочу гармонії в собі! Стисну зуби і з ключем в одній руці, в другій з камертоном розуму—до струн. Я настройщик. Де—відпустю. Де—підтяну. Де—зовсім струни порву, хоч із м'ясом, хоч і заюшу себе кровю. І тоді сам скажу душі моїй:—Грай!

Ах, як ясно і як хороше! Але... чи можу ж?—мушу могти!
Гордій потягнувся—аж хруснуло в тілі й сіряк сповз.
— А холодненъко таки.—І хотів натягнути на себе, та
раптом принишк, наче прислухався.
— Дурниця,—сказав.

Ні-ні. Не випручуйся, хлопче! Хай буде дурниця, але зроби. Ну так—для експерименту. Устань. Холодненъко?—Нічого, тим краще. Піди до річки та так помаленьку, знаєш,—сперш по-кісточки, по-коліні... ще-щє...—дурничка, звичайно, але ж починати завжди треба з легенького. А тоді більш-більш.. Ну що ж? Не хочеться? Гарно тепленько під сіряком? Знаю. Так-так: укрийся з головою... Е-ех!

Гордій склонився.

— Це—чор зна-що таке! З ума зійти можна!

Не гарячись: нічого тут страшного немає. А так—спро-буй. Присвіти своїм лихтариком розуму, обдивись гарненъко.—Шкоди—ніякої: не простудишся і не вмреш. А користь хоч маленька може буде:—Такий гарний настрій. Повір мені.. Ну, що ж, підеш? У річці зміє з тебе безсиля жовтороте і за-родиться в тобі ясне „можу!“ І буде рости... А то як хоч. Хоч укрийся ще й зверх сіряка кожухом і скигль тоді: „Тряпка—я!“

Гордій помалу зліз з воза. З холоду третіло тіло.

— Бр! Холодно. Де тебе в чорта піднесло? А все ж здається, ти, товаришу Гордію, правий: шкоди ніякої, а ко-ристь може хоч маленька буде. Ходімо.

Над річкою—туман. Немов ажурною тканиною береги сповив. Було вонко й холодно.

Гордій роздігся і помалу, третючи з холоду, побрів у воду по саму шию.

— У-ух! Хороше!—і крик його весело шарпнувся, по-біг річкою, толочучи тумани.

Виліз потім на берег. На холодному і шкарубками, як нова ковдра, піску ліг і, дивлючися на голе тіло, думав:

Я—просто і ясно все. Ну—я. Хай—хворий, хай—сього року вмру. На день раніш—пізніш—яка ріжниця?! Але спо-кійний і радісний я, бо знаю: візьму себе в руки. І вдержу. Геть тоді, марний смутку й глухі ридання, коли ходитиму поза оградою, що за нею буяє життя. Та й немає для мене оград. Доки живий—живу... Хороше! А ген, по хатах сплять люде. На обличчях спокій, і може де-не-де посмішка нічним метеликом. Доки ніч...—Сонце, не йди ж! Бо прийдеш і збудиш їх рабами. Встануть і кайдани знов надінуть на них жорстокі їх владарі.

...Хліба немає!..—Брязь-брязь... За труною на кладо-вище в тузві...—Брязь-брязь... Ой, зраднице!—Брязь-брязь... І ще... і ще... А поки що сплять, і на обличчях їх може ніч-ним метеликом усмішка...

Сонце, ну йди ж! Хай устануть раби! Роспечи їх кайдани до—червона, щоб зпід них паленим м'ясом запахло. Може хоч тоді збунтуються. Порвуть кайдани...

За річкою в блідо-рожевому тремтінні—далечінь. Світало...

(Кінець у черговому числі).

В. МИСИК.

З О Н А.

Стікає золота зона*)
У теплий пил. Дрімає нива.
Як попіл, сипле мовчазливо
Дощі горілого зерна.
У спеку соняшнього сна
Пішли по полі хвилі жнива.
Вдалі спокійно і лініво
Стояла спека, як стіна.
Забрали хліб. Осяяні кучі
Замерхтили на селі.
Та броде вже в пустельній млі
Хтось Невідомий, Неминучий,
Мовчать степи. Лиш плачуть круги.
Ллючи печальні кришталі.

М. ВАСИЛЬКІВСЬКИЙ.

С Н І Г.

Сіється,—
мелеться,—
м'яко стелеться;
віється, віється,
мерехтить, мерехтить.
Крилами
білим,—
тихо рухає;
дмухає, дмухає
і летить, і летить.

Вовною
кутає,—
ноги плутає.
Жменею повною
кида, кида скалки.
Килими,
килими
всюди виткало.
Купами вип'яло,
обліпило гілки.

*) Зоною звуть погоріле під час посухи зерно.

ВОЛОДИМИР СОСЮРА.

ЗОЛОТИЙ ВЕДМЕДИК.

ПОЕМА.

ПРОЛОГ.

Вечір глянув одиноким лихтарем
Глибоко,
Глибоко,
Глибоко...
А в чиїх то очах жабуриння
і огненні ночі шукань?...
Падають
Комети
на голі
коліна...
і сльози біжать по щоках...
То не сльози, а сині тремтючі
одинокі огні на шляхах...
„Санта Лючіє“...
„Санта Лючіє“...
Донесло й забреніло в далеких вітрах...
„Санта Лючіє“,
Санта Лючіє“...
За кордон, за кордон, за кордон!...
А на віях заплакала Смерть..
Я ніколи не бачив Америки
І не був я на березі Рони...
За кордон, за кордон, за кордон!...
Пливуть, гойдаються в тумані синьому думки розірвані,
немов
з листа колишнього кохання,
останні папірці.
Гливуть, гойдаються в тумані синьому...
В руці
не срібло матузяне,—

то од очей примружених
 до місяця біжать дроти прозорі...

Що чую я?
 „Іще... іще“...
 в уста ростулені і тіла дух медяний...
 А може це не я?...
 це тільки місто п'яне...

„Іще... іще“...
 і кров
 лілово задзвонила...
 Яка це сила? Яка це сила...
 В очах огонь...
 в ушах вітри....
 А підо мною
 дві зорі

I в їх солодку глибину
 дивлюсь,
 дивлюсь...
 і потопаю...
 і потопаю...

Яка це сила?...
 Яка це сила?...
 Як би я жив в віки доісторичні,
 я б не писав оцих поезій,
 а слухав, як шумує море...
 Ганявся б за коханою—

I в гніздах над землею
 ми б падали в нестямі...

I тільки пальми... і тільки море...
 А в небі—вітер...

Але я—тільки В і С.
 а може ні?
 і це у мене
 од електронів, простору і тембру, ночей і днів,
 од виміру усього

в одній руці заклякли віжжа,
 і я керую часом
 і рухом я керую.

О, мій ведмедик золотий!...
 тебе привів, коли я спав, до мене лама синьоокий

і так сказав:

„Не раз народжувався й умірав,
і порох твій вітри носили...

і все шукав,

шукав,

шукав

ти дівчину з очима золотими...

І буде час,

коли оцей ведмедик

сумною дівчинкою стане,

й лілеї їй дадуть наймення

маненъке:

„Bi—Pa“.

І я заснув.

Пройшли віки.

І в день, коли плакали листя

огнем асфальти облили,

почув очей твоїх питання:

„Ти“?

і очі блиснули, що:

„Я“.

Ковтає ногами дороги,

хвилюється темне вбрання..

А місяць осяні роги

встромив в голубого коня...

Кінь—

час...

Кінь—

далъ...

А в серці огненний чін'гал...

Од місяця до земної кулі

(о, моя огнева далина!..)

Простяглись і побігли тонелі, тонелі

од бігуна до бігуна...

Мої мислі на соняшній стелі...

Ой, чи скоро-ж настане весна!..

На трамваї до міського парку,

там, де сосни пахуче шумлять...

Чи латишкя ти, а може татарка?!

... і в очах, де ведмедици сплять...

На трамваї до міського парку,
де пахуча і тепла земля...

Кінь—

час...

Кінь—

далъ...

А в серці огненний чін'гал...

... Били там, били тут...

„За битого двох небитих дають

Та й то не беруть“...

Били там.. били тут...

Били там.. били тут...

Почуваю, як он метушаться
з портфелями, де, замісць відношень,

лімонарди та лімони...

А ми—на далі, на далі... а ми—на гони, на гони...

Але ми—на далі, але ми—на гони...

Й поміж нами я бачу тебе.

Вітер гладе кохане волосся...

Це нічого, що порвані щиблети,—

але серце—на зоряні роси...

на зоряні роси...

I.

.... І зупинились гнівні коні... І падає

на гній

кріававе

молоко...

Хто це ламає руки, руки ясні в агонії?

„Огонь! Огоны! Огоны!“...

Майбутнє—мрії рожеві часу. Майбутнє—сопілка

далини.

А на небі розвіяне гасло...

і на землі—

сни.

Гей, на розі моого кохання пахне розстрілами даль...

Вітер шокає в ставні:

„Лю-

бо,

встань!“...

Вітру наймення—Володька; сумно дивлюсь у вікно...
Снилась мені ти на фронті... Роки... Секунди... давно...

II.

Зірвав з коня і...

Г-ох!..

ударив об землю...

Крикнув шалено:

„Моя!“...

Д я твої очі єдемлю...

та не перший, не перший

Я.

III.

Вітер над морем... скелі... В море я кинув когось.

Місяць доріжку стеле,—ніби на хвилях огонь.

Місяць доріжку стеле... ляжу на ній, засну.

Тихо, без дум, опушую в темну холодну труну...

П. ТИЧИНА.

З А Х І Д.

Іду вперед.

Там—десь за мною захід.

Сухотно-жовту головешку на села кинув —

Жде....

І чад, і дим,

І гайворіння по-над кладовищем...

Іду вперед.

Туди, де рельси паралеляться без краю,

Де присмерк сонний гасне, гусне,

І павутиниться останній погляд вечера на вікнах одсвічених,
на баштах, на церквах.

Більма сизих калюж

Тополь верхи червоні одбивають

І в жмурах щуляться од вітру.

А вітер пил несе, афішами метляє і на базарах вивіски трясе,
мов обивателя бандіт...

Місто—от-от засне, замре, навіки заніміє —

Без хліба, без води, без ласки дружньої.

Повезли труп.

Взяли торбинки тротуари й розійшлися. —

І враз передо мною

Похмурим блиском ожило.

Вкіпіла кров і на баркани бризнув мозок.

І тінь моя, мов тінь титана,

Лягla вздовж улиці кудись...

І стало страшно, як на пожарищі!

Проклятий! Це ти так солодко розцвів,

Що в нас лиш трупи, трупи й кров!

Чи—не в, останнє граєш? —

Там десь за мною захід...

МИКОЛА ТЕРЕЩЕНКО.

К О Ч Е Г А Р

(З циклу „Цукроварня“).

Угору—дим,
до неба, в ирій.
а вище його—мій гудок;
він кличе всіх з кварталів сі-
рих
сюди, сюди,
в залізний льох,
де пить дають ущерть,
і піт проймає наскрізь,
а хліб лежить правцем,
камінням чорним.
Тут серце грає
через край,
кипити,—
і клекотом мажорним,
піднявши труби над землею,
не тужить,
не скорбить за нею;
а виглядає з неба гостя,
такого ж дужого,
як я!
О, не казан кипити,
не паровик парує,—
мій погляд під огнем вирує,
розрізує блакити.
І тугшає манометр,
напружує мій дух;
і тільки б не зазнатъ утоми,
не випустить із рук
цей чорний хліб,

щоденний антрацит...
Я ж ним годую тіло,
в завод пускаю кров,
а кров гартує силу,
п'янить мою любов
В ремінних рукавицях
я кочергу беру
Й, обпалений мов криця—
не випускаю з рук:
пасу огонь
в полях залізних,—
і вигрібаю шлак.
І лекше дихає, вбірає
мій паровик повітря, газ,
усе похапливо ковтає,
жує,
і жменями ураз
під небо кидає свій виклик,—
щоб знало сонце,
де палає
огонь густих його джерел,—
щоб не журилося під старість,
Тут—полум'я!
огонь горить,
горітиме в думках людських,
в паровику,—
вовіки.
Я ж—кочегар,
щоденний жрець,
вартую біля нього!

ПАВЛО ГРУНСЬКИЙ.

Літературні Шаржі.

ОДНОКУТНИЙ БІЙ—Гр. Косинки

Смеркало.

Смеркло.

Ніч...

* * *

Благословлялося на світ.

Розвиднялося.

Розвиднилось.

* * *

Ранок...

День.

Обіди.

* * *

Сонце, сонце, сонце, сонце... На небі хмариночки такі білі, білі. Сніжинки—хмаринки.,.

— Цвірінь—цвірінь!—горобець пропетів і полетів...

Тихо—побожно гудуть червоні дзвони, по церквах, шумить дріт на телеграфнім стовбі, ванько іде бруком і з під копит ванькової кобили долітає до вуха:

— Зз-уї! Бах! бах! бах!

Улиця припала пилом.

Холка на кобилі припала пилом.

Ванькове обличча припало пилом.

* * *

Уже на дванадцятьох сторінках малої вісімки ревуть гармати!

Горить село, як свічка.

А недалечко на горбках клекотить бій, гарячий, як огонь бій, червоною крівцею вмитий...

То б'ється селянська доля.

Старе, мале й немовлята вийшли на бій, боронити свої оселі від непроханого ворога...

Ось на баскій телиці летить Сенька — кулеметчик і строчить...

Чуб йому, як хвіст у буланого коня, трубою. В очах залізо й криця, з рота в його піна.

Піна його пилом припала...

— Дивись, Параско, які наші!

А бій! А бій!

Ось уже її немовлята з колисок повискаували — пішли з ріжками в руках на золотого бога...

Пішли вже й з сокирями, з вилами, з ополониками.

А бій реве! А бій реве!

Ось уже й баба Горпина з макітрою, а Катерина з ночвами — подались.

Останній резерв.

Затремтіла гречка и упала, здрігаючись...

Впало навколошки жито й припало жовтим колоссям до потом політої зелені...

— Тра-та-та!.. — залопотала Горпина макітрою смерти.

— Уррра! Слава! — крикнув з рову кулемет.

— Діти! Бий ногами, стріляй сосками!

А ворог муром налягає на селянські лави...

— З батареї б'ють!

— Катерино! Бий з ночов!

Сиру куряву пронизали ночви...

— Ай!

Полум'я! Жовта змія пронизала дим!

— Цю-в-у уй! Цювуй! — кулі співають.

— Юшковці одходять... Куль немає!

— Хлопці! За волю, за долю, за кров — уперед!

Щось невідоме ревнуло в грудях селянських, на обніжках помста промайнула... і пішли... і пішли... і пішли...

Сонце здивоване стало, постояло й пішло далі.

Ворог хитнувсь...

— Слава! Слава! — покотилося ярками та долинами.

* * *

Баба Горпина йшла полем і співала:

І сьогодня горох,

І учора горох

І здавалося, що десь за долиною, хтось невідомий з кулемета тільки —

— Торох! Торох!

Повіяв вітер. Далі притих. Далі знов повіяв. І знов притих. Послухав Горпинину пісню, махнув рукою й знову повіяв...

Смеркало...

Смеркло...

Ніч...

СИНЯ ТРЯСОВИНА—Миколи Хвильового.

Розділ I.

Трясовина—це глухо...

Невиразно це: трясовина...

А от трасця—це яскраво. Підкидає... Парить... Корчить...

І очі червоні, і губи червоні, і перси червоні, а язик білий...

(Язик—мова—нація—пригноблення—визволення)...

Визволення—народ!..

Ех, народе!

Вставай же, народе, їдять тебе мухи з комарями!..

А трясовина це—глухо.... А ми її —

— Трясовина...

Вина.. вино... виноград... ...Чавлять... Сік... Кров...

Революція...

Трах-та-тах! Трах-та-тах!

...Червоними загравами світало...

Дніло...

І йшов день і відходив день...

...День відходив (відхідник — нужник — Термінологична комісія Міністерства Шляхів гетьмана Скоропадського).

Це так, між іншим.

А далі от про що...

Під тьмяним небом, де гарячими списами сонце брук проткнуло, великим містом виприщило шмат чорноземлі.

Але про місто потім.

А тепер поговорю про будинки...

Будинки...

Будинки—одноповерховий, двохповерховий, трьохповерховий, чотирьохповерховий п'ятиповерховий і ще „ховий“ і „ховий“...

Ліворуч будинок, праворуч будинок. а по між ними вулиця поплазувала...

По між ними...

Ex, знаєте:

По між тими крутими горами

Сходила зоря

...З улици двері.. В кожний будинок двері...

А в цей будинок чотири входи, виходи... Вихід з кватирі, кватиря 4 кімнаті (наперед!—я з чорного ходу!)...

В кватирі де Хая, не де Карло Іванович, ліжко. Під ліжком горщик (порожній—Карло Іванович уже виніс).

Горщик—генерал (імперіялістична бойня)...

На ліжку Хая...

А от припустім:

В ліжку блошиці. Темно—рожеві блошиці. (Єсть такі—повні крові, повні свербіння. знаєте коли спиш, може в степу, може в клуні на соломі, може не знаю)...

Так на ліжку Хая...

Біля вікна Карло Іванович!

Хая—жінка...

Чому жінка?...

Може тому, що в неї таз ширший, може через щось інше.

А Карло Іванович чоловік—(штани!)...

— Детошька! (це Карло Іванович)... Я не маху... Mi северні люди, мі хальодні люди. Я не маху... Я січас не маху!

— Ти мусиш... Зараз мусиш... Ти знаєш—мені терпіти не можна: у мене жіноча хвороба... (Це Хая).

— Детошька! Я вже не маху. Mi северні люди...

— Сво-л-о-ч!

Зойкнула й роспанахала на четверо давно нелатані панталони.. (це Хая).

Шкода панталон (це я).

Ага!

Ще пак забув сказати.

Хая—відповіdalьна...

Карло Іванович—відповіdalьний...

Хая—пісяє.

Карло Іванович носить обидва відповіdalьні...

*Розділ другий, де я вже писатиму про щось,
мабуть, інше(ще й сам не знаю, про що саме).*

Ех, і зазирніть же в глибину віків!...

Сива-сива старовина. Глибока...

Зазирніть....

А може не треба?..

Все єдно нічого не побачите...

А от у друге вікно зазирнуть можна...

Там Грушкина...

А з нею Пекельний...

Пекельний—Грушкина.

Вона ніби його жінка, він ніби і чоловік...

А може навпаки?

Може.. Не знаю,—не бачив.

Маленька справка:

Хая—руда.

Грушкина—чорнява.

Іще маленька справка:

Карло Іванович—з борідкою.

Пекельний—без борідки...

Іще третя справка:

Ні, мабуть, буде й двох...

...Грушкина бігає по кімнаті й нервово стукає підборами.

А може то не вона стукає... Може то покрівлю латають..

Стара—стара покрівля, як той дід, що я його десь бачив...

А що я ще бачив...

...Бачив ще молоде, струнке дерево...

Осінь... І листя на тім дереві червін'кове...

Ех, та й люблю ж я нашу червін'кову революцію! —

...Повстання!

...Повстання!

...Повстання!

Вітер рвучкий баским конем полем скаче, жита клюнить, порох носить і кричить:

— Повстання!

Хвилі білими зубами береги морські шматують...

Ви коли небудь були в бурю на морі?

Не були?

І я не був...

Не був іще я в Африці, в Америці, на Гібралтарі...

І в Алжирі не був...

Розділ третій.

Вхи кажете, що я не на тему.

Почав про трясовину...

Ах, любі товариші! Читачі мої милі... Дочитайте до кінця... Тоді все вам зрозуміло буде. Я-ж творю!.. І ви разом творите... Що ми витворим?... Не знаю. Хай мене хрест уб'є не знаю!..

Чому ви хочете, щоб я обов'язково про „трясовину“?. А от якраз у мене поперек засвербів... Ви коли небудь творили?...—Ні... То-то бо й є!... Творить, брати мої хороші, не каву з білою булкою пить... От творив про „трясовину“ а поперек і засвербів... Натхнення й переїхало на поперек... А вам обов'язково „трясовину“ подавай!...

— Подавай! Повавай! Подавай!— кричить Хая шоферові...

Хая й Карло Іванович зібралися їхати в Крим!

Грушкина й Пекельний—раніше виїхали...

А покоївка (у них була покоївка—спільна) прибрала за ними кімнати...

Коридором пробіг (конфетно, карамельно) Петрушков!

Хая:

— Карло Іванович! У мене жіноча хвороба. Ти повинен це розуміти!

Карло Іванович:

— Ми сеферні люди... Ми люпім, сільно люпім, но сразу ми не мошім... Ми сеферні люди, ми холодні люди...

І поїхали...

Гу! Гу! Гу!.. (автомобіль).

І заводський гудок ранесеньким ранком, коли зоря починає кріаво-червоним язиком обрій лизати, і гудок так саме:

— Гу! Гу! Гу!

Розділ четвертий.

Спеціально для того, щоб ви, дорогі мої читачи, відпочили трохи...

Розділ п'ятий.

В цім розділі я буду прохати вас подумати про те, що ви оце тут прочитали..

А як вам для цього одного розділа замало, нате вам іще й

Розділ шостий.

Думайте . . . . .

Розділ сьомий.

Вибачте, будь ласка, але, ій право, мені страшенно хочеться не на тему говорити. Я хочу написати, як колись одна бабушка та один д'єдущка, з старовинного шляхецького роду, після того, як у них націоналізували землю, та лягли на однім ліжку „валетом“ спать.. Д'єдущка у вісні хотів запротестувати проти націоналізації (контр-революція! Деникин! Врангель! Махно! Петлюра! Французький капітал!) та й роззявив рота. А бабушка повернулася тай устромила йому в рота палець... Д'єдущка, гадаючи, що йому забороняють говорити, стис люто зуби й укусив бабушку за пальця... Бабушка як крикне:

— Ой! Ой -- Ой!!

Розділ восьмий.

І покотилося те „ой-ой-ой!“ луною.

Покотилося долинами, горами.

Гори...

Крим...

Приїхали, значить, Хая й Карло Іванович у Крим...

Найняли кімнату..

Сидить Хая на ліжку..

Під ліжком горщик.

(Дивись розділ перший)..

Та не тілько дивись розділ перший, а дивись і у вікно...

Гори... Сині, сині гори...
 Знаєте: злізти на гори...
 Знаєте: на горі високо, а в долині низько...
 А звідки взялися гори...
 Але то не моя справа..
 Як - би я писав, звідки взялися гори, щоб тоді робили
 геологи...
 А геологія інтересна наука... Правда?
 Є ще дуже багацько й дуже інтересних наук...
 І про землю, і про небо, і про сонце, і про зірки...
 Як та наука, що про зірки?
 Астрономія?...
 А є ще й гастрономія. Одна, бачите, невеличка літера,
 а як усе зміняє..
 Астрономія й Гастрономія...
 Одно велике, таємне бездонне, як небо..
 А друге—НЕП.
 Черевате, мордате й сопе... Як паровик, коли його
 сифонять...
 — Так:
 — Ссс.... Ссс....
 І стоїш на рейках,—дивишся...
 Куди біжать рейки?..
 Далеко—далеко біжать рейки....
 А по боках і села, і міста, і ліси, й гори й долини, й
 болота, й трясовини...
 О, нарешті!
 „Трясовина“...
 Бачите, я ж казав, що дочитаєте до „Трясовини“..
 І дочитали...
 Крапка...
 Ні, вибачте, тут іще не крапка, а кома...
 .... до трясовини, що перед ранком, як туман її в
 останнє обнімає, синя.. завжди синя.
 От бачите:
 „Синя трясовина“...
 Крапка...
 Все..
 Труба з димом.
 Амба.

ЗЕМЛЯНИЙ СИН—Гордія Коцюби.

ІДИ, ПРОКУДО!

Гордовито майорять червоні прапори над великим кам'яним містом. То вгору майорять, то вниз майорять. То шепочуть таємничо про щось дороге, що залишилось від учорашнього вчора, аж до сьогоднішнього сьогодня, то не шепочуть таємничо про щось дороге, що залишилося від учорашнього вчора, до сьогоднішнього сьогодня. А то буйно віють, наче росповідають світові про великий сполох, а то зовсім не віють, наче зовсім не росподівають про великий сполох.

Те, ще вчора було легким, важчає, а те що було важчим, легшає...

— Прокудо! Прокудо! Не працювати тобі більш у цій кімнаті, де ти оце зараз сидиш, на віденському стільці головою вгору, обличчам до вікна. Не має тобі, Прокудо, спокою! Ти чогось хочеш, Прокудо! Ти вже, ій, богу не тут, Прокудо! Повірь мені, Прокудо, що душа твоя вже далеко звідси, на просторах, де життя свято справляє! Не скласти тобі іспитів, Прокудо! Поріже тебе, Прокудо, професор, бодумка твоя, (повірь мені, я більш од тебе знаю) іншого ба-жає!...

Став Прокуда біля вікна й прислухається. Як прапори тріпочуть, як улиця то дуже шумить, то не дуже шумить. Як шум то наближається близче, то віддаляється далі.

Стоїть Прокуда й дивиться очима в далечінн. Наче почути щось хоче. І чується йому:

— Ой Прокудо! Прокудо! Не сидіти тобі в тиші тихої кімнати... Слід тобі йти до землі! Ій-бо слід! Бачиш, як земля хвилюється, правди шукаючи! Не всидиш, Прокудо!

Слухає Прокуда тії поклики й шепоче урочисто:

— Мабуть, не всижу я в тиші тихої кімнати... Мабуть, слід мені йти до землі:

А потім:

— Я твій, моя земле убога! Тобі віддаюсь, до тебе йду

ПРОЩАЙ ЗАРУЧЕНА.

У неділю, Галю, ти підеш о 6-й годині на чергове побачення до свого зарученого. Підійдеш до двору, увійдеш у двір, підійдеш до ганку, зайдеш на ганок, відчиниш двері ввійдеш у кімнату.

Але не скаже він тобі: „Здрастуй, моя кохана“! І не відповіси ти йому: „Здрастуй, мій коханий“, бо не буде його в кімнаті, він піде з кімнати..

Сядеш ти, Галю, своїм молодим, гарячим тілом на стілець, і сидітимеш. Сидітимеш і страсно думатимеш, що будеш його коханкою, його вірною дружиною.. І з трептінням чекатимеш..

Просидиш ти, Галю голубочко, п'ять хвилин. Просидиш ти десять хвилин. Тридцять хвилин ти просидиш, Галю, своїм молодим гарячим тілом на стільці, в кімнаті у свого зарученого, куди ти прийшла на чергове побачення у неділю о 6-й годині увечері...

Устромиш ти, Галю, свій погляд в задумі в стіл (хоч і трудно це тобі буде зробити, але ти встромиш!) і сидітимеш ще п'ятнадцять хвилин...

Потім ти, Галю, вистромиш із столу твій задумливий погляд і ще п'ятнадцять хвилин сидітимеш. Просидиш ти шістдесят хвилин, Галю, своїм молодим гарячим тілом на стільці. Знай, Галю, що ти просиділа цілу годину, бо в годині шістдесят хвилин.

Незадоволення тебе, Галю, обійме. Почнеш трептіти. Але то нічого—трепти! Нічого, брат, не зробиш. Потремти ще годину,—до восьмої, потім заспокоїшся. Подивишся на етажерку, там для тебе лист лежить од нареченого.

Починай нервово бігати по хаті, як не сидиться.. Вже не довго, без п'яти вісім...

Бігай, бігай!

О, вже вісім..

Дивись мерщій на етажерку.

Є лист?

Читай...

— „Прощай моя кохана Галю! Чуєш похід? То земля ходором ходить! І мене покликала. Не втримався—пішов... Не ображайся, так мусило статись, бо все одно іспиту не

складу—поріжкусь... А ти не підеш туди, Галю,—ти за дитинства в ляльки грала та цукерки їла, що їх тобі мама з міста привозила додому! Прощай, Галю!“

ЗА ОДВІЧНОЮ ПРАВДОЮ.

Отакими кроками (аршинів чи $1\frac{1}{2}$ чи два) без утоми й без відпочинку ходив Прокуда по селах.

У довгій полотняній сорочці, у штаніх, таких звичайних і таких не то далеких не то близьких, чи в картузі, чи опростоволосений, з двома очима і з ясним, чудним, посмішкувато-сумним одним обличчям.

Серед люду він мав незвичайну цікавість. Коли підходив він до села, виходили старі, молоді, жінки, чоловіки, літи, немовлята в колисках, коні, корови, вівці, свині, кури, собаки. Горобці зліталися до сільради і скучені у велику юрбу споглядали з притаєним подихом.

А він зіходив на ганок, брав у жменю зір свій і кидав поперед себе, і говорив, говорив, говорив. Слова йому вилітали з рота, а здавалося, що летять вони прямо без пересадки з грудей, від самісінського серця, що лежить між п'ятим і шостим ребром, у грудях, ліворуч.

— Брати мої! — говорив він. — Дорогі брати мої! Надійшов час давно бажаний і давно очікуваний. Час, коли можна вже одвічно правду шукати! Не спіть, брати мої! Вставайте, беріть мечі, обувайтесь, надівайте штани, підперезуйтесь, бо смолоскипи як раз на шляху горять. Та не баріться, брати мої, бо з паливом скрутно, можуть смолоскипи погаснуть!

Скінчивши в однім селі, йшов Прокуда до іншого і говорив, говорив, говорив... Такий близький і разом з тим недосяжний, такий зрозумілий і разом з тим незрозумілий, такий владний.. I все говорив, говорив, говорив.

ЗНАЮТЬ ЩО ТВОРЯТЬ!

Хвилювався люд почав. Незадоволення скрізь пішло...

— Не знають, що творять,—говорив Прокуда.

І злазив на ганок. I говорив, говорив, говорив...

— Та замовч, Прокудо, бо битимем!

— Не знають, що творять,—шепотів Прокуда...

... I говорив, говорив, говорив...

— Бий його! — вискочил з юрби! Бий, бо не замовкне по хорошому.

І розбіглась юрба, залишивши перед ганком кров і волосся.

В ЧАСИ СТРАЖДАННЯ.

Хто, не битий, зрозуміє біль у побитого.

Лежав Прокуда на хуторі з повитою головою, з ногами, з руками і зо всім іншим...

Лежав і скорботно думав, як його „там“, на майдані одлатали.

— „Любив я народ усім серцем. Голодний ходив од села до села, щоб поговорити... І ось тобі — вибатожили... Галю, голубко моя! Краще-б я іспит був складав. Не зрозумів наш народ рівності, братерства!.. Галю далека! Чи чуєш ти скорботи душі моєї?“.

Лежав Прокуда в хаті і вже сам з собою говорив.

Приходить незаможник Середа.

— Ну, як, — питає, — одійшли?

— Та вже трохи!

— Ходім у народ. Там уже трохи заспокоїлись.

— А не битимуть? — спитав Прокуда, згадавши скорботу душі своєї.

— Ні, не битимуть. Повеселішав уже люд трудящий.

— Ну, ходім!

І пішов Прокуда од села до села.

І всі йому казали: Що вже одужали? Добриден!

Навіть дідова Петрова кобила привітно майнула хвостом:

— Здрастуйте, мовляв, вам пожалуста, як багато не говоритимете.

А земля хихикала. З свого рідного сина хихикала.

Х. Г. РАКОВСЬКИЙ.

Новий етап в радянському союзному будівництві.

I. ВСТУП.

Кінець 1922 року відзначився в історії Радянських Республік переглядом відносин, що існували до того часу поміж ними. Спершу в Центральних Виконавчих Комітетах окремих Республік, потім у Всеросійському Центральному Виконавчому Комітетові були ухвалені більш менш аналогичні постанови про необхідність зформувати союзне будівництво, надати йому більш означеного, закінченого вигляду.

До цього часу стосунки між Союзними Республіками устанавились окремими умовами, зложеними між кожною з них та РСФРР. Існував договір між Україною та РСФРР, між Грузією та Вірменією, Азербайджаном і т. і. та РСФРР, але договору, що об'єднував би Україну з Грузією, з Вірменією, з Азербайджаном, з Білорус'ю і т. і. не було. Звичайно, таке становище не можна вважати за нормальнє.

З другого боку, окремі договори, зложені між Республіками та РСФРР, мали цілком загальний характер. Найголовніша їхня хиба полягала в тому, що вони не відокремлювали ясно функцій загальних, як вони офіційно звались, об'єднаних Комісаріятів від чисто російських функцій.

Я вказую тут на ці дві хиби нашого союзного будівництва, але їх, звичайно, далеко більше й не могло бути інакше за часів громадської війни, коли вся увага була звернена на відстоювання існування Радянських Республік. Питання про те, які їхні формальні обопільні відносини, було питанням другорядної важості. Всі однаково відчували, що якщо ми відстоємо своє державне існування, надійде час, щоб урегулювати відносини між Радянськими Республіками, згідно з основними підвалинами пролетарської держави, яка відкидає жадне класове та національне поневолення.

Як відомо, прийняті на І-ому Союзному З'їзді Рад основні конституційні підвалини, ще мають підлягти переглядові та перевірці на сесіях Центральних Виконавчих Комітетів окремих Рес-

публік, а після внесених поправок, якщо такі будуть зроблені, ці конституційні підвалини мають бути ратифіковані на сесії Союзного Центрального Виконавчого Комітету. Що до самої Союзної Конституції, то вона повинна бути остаточно ратифікована на другому Союзному З'їзді Рад. Вже тепер, при більш уважному вивченні намічених загальних союзних органів (з них досі обрані лише союзний Центральний Виконавчий Комітет та його Президіум) зробилось очевидним, що в них маються деякі основні хиби.

Як відомо, Союзний З'їзд Рад та Союзний Центральний Виконавчий Комітет вибираються з усього Союзу на підставі радянського права. Таким чином союзний З'їзд Рад та союзний Центральний Виконавчий Комітет, що вибирається на цьому з'їзді, є точним відбитком кількості виборців. В дійсності це означає, що дивлючись по кількості працюючого населення окремих республік, деякі з них можуть зробитись хазаями всього союзного життя, маючи за собою більшість в союзних органах. В такому становищі була б РСФРР. І справді, більшість депутатів на союзному З'їзді Рад, а також і делегатів, вибраних до Центрального Виконавчого Комітету пропорційно до кількості депутатів З'їзду, автоматично закріплені за РСФРР.

Чи слід звідси зробити висновок, що Союзний З'їзд Рад та Союзний Центральний Виконавчий Комітет повинні вибиратись не на підставі демократичної трудової радянської системи? Звичайно, ні. Якщо Союзний З'їзд Рад не був би виявленням безпосередньої волі мас, якби обираючи його виборці не користувалися б однаковими правами, він стратив би своє значіння народного Робочо-Селянського органу й перестав би грати ролю установи, що об'єднує широкі маси всієї республіки в їх класових інтересах.

Усунення небезпеки мажоризування маленьких республік великими, небезпеки, на яку вже було вказано в постановах Комісії, наміченої Центральним Комітетом РКП, ще в жовтні, задовго до скликання першого союзного З'їзду Рад, треба шукати в іншому напрямі. Поруч з класовим представництвом, яким є союзний Центральний Виконавчий Комітет та його Президіум, треба було передбачити й представництво національних інтересів окремих республік. Поруч з рівністю виборців, що забезпечується радянським виборчим правом, треба було мати на увазі забезпечення рівності республік чи, принаймні, їхньої відносної рівності. Ідея, що існувала ще раніше, про утворення 2-ої союзної палати прийнята в принципі й безсумнівно буде прийнята на найближчих сесіях національних ЦВК'їв та союзного ЦВК'у.

Таким засобом виходили з тієї ж суперечності буржуазні союзні держави. Ми взагалі не відмовляємося, звичайно, брати з досвіду буржуазії те, що нам може придатись, бо буржуазія дуже вміло оберігала свої інтереси в організації свого власного апарату проти захоплень її власної бюрократії.

Ми можемо вказати на три приклади—Сполучені Штати, Швайцарія, Германія. Всі ці три держави є союзними державами. У них усіх існує двохпалатна система—одна палата, що вибирається на підставі загального виборчого права, друга—де мають представництво окремі держави та члени союзу.

Сполучені *Штати* це значить—сполучені *держави*. В другій американській палаті вони представлені однаковим числом голосів. В другій швайцарській палаті так само окремі держави, ц.-т окремі кантони, однаково представлені незалежно від кількості їхнього населення, яка дуже змінюється від кантону до кантону.

В Германії так само мається федеральна рада, де, правда, всі германські держави представлені не однаковим числом голосів, але жадна з них не може мати числа голосів, що перевищувало б $\frac{2}{5}$ голосів всієї федеральної ради. Таким чином Прусія, хоч по населенню вона має стільки ж, скільки всі інші германські держави, з 60 депутатів федеральної ради має лише 17.

Ми не балакатимемо тут докладно про устрій двохпалатної системи. Для нас важливо було підкреслити й указати на те, що ухвалені на першому союзному з'їзді підвалини радянського союзного будівництва, ще підпадуть низці змін для того, аби вони краще відповідали вимогам робітничо-селянської держави.

Очевидно, що й після того, як союзна конституція буде прийнята в остаточній формі, слово «остаточний» треба й тоді розуміти в відносному значенні. Наш новий державний досвід, нове міжнародне оточення, нові внутрішні відношення можуть вказати на необхідність тих чи інших змін.

Підвалини Союзного об'єднання передбачають право окремих Республік на вихід з Союзу по своїй власній ініціативі, а тим більш за кожною республікою лишається право внесення всіляких змін в конституцію, так само, як і групою депутатів в порядкові, усталеному Конституцією. Знищення капіталізму в інших країнах, підняття державної промисловості, розвиток багацтв країни, інше фінансове становище, збільшення ресурсів і т. і.—все це утворить нові умовини, при яких відношення в середині союзу можуть змінитись в той бік, що окремим Республікам буде дано далеко більше господарської, політичної та адміністраційної самостійності, аніж це можливо при теперішніх міжнародних та внутрішніх обставинах. Прийде, безсумнівно, час,—звичайно, час це дуже віддалений від нас,—коли не треба буде взагалі ніяких союзів, через те що не треба буде й ніяких держав. Хоча, повторюю, ці часи дуже віддалені, але безсумнівно вони повинні надійти з переходом до справжнього комуністичного суспільства. Про це я тут згадую для того, щоб зробилось ясним, що на міжнародні відносини ми повинні дивитись з тверезого погляду марксистів, що рахуються з економічним та політичним розвитком та пристосовують усі органи до класових інтересів пролетаріату. Неважлива та чи інша конкретна форма, яку приймають в даний момент відношення між радянськими

соціалістичними республиками, а важливий правильний підхід до розвязання самого національного питання, частину якого складає соціалістичне союзне будівництво. Для цього нам доведеться повернутись трохи назад і вказати на відношення до національного питання комуністичної партії до й після жовтневої революції.

ІІ. ДВІ ТЕНДЕНЦІЇ КАПІТАЛІСТИЧНОГО РОЗВИТКУ: ВИЗВОЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОСТІВ ТА ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗАЦІЯ ГОСПОДАРСЬКОГО ТА ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ.

Ми, марксисти, безперестанно підкresлюватимемо величезну революційно-прогресивну роль, що відограв капітал в розвиткові політичних та господарських форм життя. Національне питання, ц.-т. визнання за кожною групою, об'єднаною єдиним походженням, єдиною мовою та єдиною територією або єдиним історичним минулім, однаковими побутовими умовами, права на самостійне існування, було поставлене капіталістичним розвитком. Тільки він зломив ті станові ріжниці, в яких феодалізм тримає окремі народи, змів та знищив всілякі перегородки та рогатки, що середньовічна господарська замкненість ставила між містом та селом, між однією державою та другою, змішав усі стани, народи, утворюючи, нові групування по класових ознаках в середині національних об'єднань. Досить подумати лише про ту революційну роль, яку відограв круговий обіг товарів, що не тільки втягнув в світове господарське життя відсталі в усіх відношеннях, відрізані від жадної культури величезні селянські маси, але й приєднав їх до політичного та духовного життя країни, й, викликаючи в них в середині відповідну класову диференціацію між багатими та бідними, запалив в самому селі класову боротьбу.

«Національне пробудження», «національне визволення», все це йшло паралельно з розвитком капіталізму, з розвитком світового збуту, світової торгівлі, з переходом від натурального господарства до грошевого.

Гасло національної боротьби було дане вже в 18-м віці «торговельними» націями, якими були мешканці, північної Америки, переважно англійського походження. Але славнозвісним в цьому відношенні в історії людства лишається 19-ий вік, якому поруч з усіма іншими назвами, було надане означення «віку національностів». Національний рух, що почався з французької революції, продовжується до сьогоднішнього дня. Досить порахувати головні події, що належать до цього руху, щоб зрозуміти його могутній розмах. На початку 19-го віку починається могутній рух до об'єднання Німеччини, Греція та Сербія відвойовують шляхом повстань перша—свою незалежність, друга—свою автономію. Італія після кількох повстань проти Бурбонської династії в Неаполі, проти австрійського панування в Північній Італії, проти папського самодержавства в середній Італії встигає об'єднатися після війни між Францією та Австрією в 1859 році.

В 1848 році занепад липневої монархії у Франції був гаслом національних повстань на Угорщині, в Богемії, Австрії, Чехо-Словаччині. Двадцять років згодом починається безпереривна повстанча боротьба в Боснії та Герцеговині, в Болгарії, що закінчилася Російсько-Турецькою війною 1877 року й оголошенням незалежності Румунії, визволенням Болгарії й т. і. В дальшому починається національний рух у Македонії, Албанії, Аравії, не кажучи вже про от уже майже столітню боротьбу в Ірландії, шляхом повстань та війн, в яких найбільше вигравали інколи не стільки самі нації, скільки хижі держави, що «допомогали» їм визволитись.

Тут також треба згадати про національні рухи та національні повстання в Росії, як от польське повстання 1863-го року.

Осібне місце займає в історії національна боротьба в Австро-Угорщині, де завдяки постійній упертій боротьбі окремих національностів проти німецького та угорського гніту їм пощастило відвоювати собі національну автономію, а деяким навіть, як угорській нації, підбити під себе інші, більш слабі національності, (хорватів, сербів, румун, словаків).

Імперіалістична війна викликала нову національну хвилю, і за наших часів ми є свідками боротьби ірландців за повне відділення від Англії, боротьби фланманців у Бельгії за рівноправність фланманської та валонської частин, величезного національного руху в усіх європейських колоніях, в Азії та в усіх мусульманських країнах, як в Азії, так і в Африці. Тут треба ще згадати про національний рух в Китаї, а ще раніше в Японії.

Не вичерпуючи списку, ми дали досить історичних фактів, що вказують на розмах національного руху.

Звичайно, ніхто не каже, що «суб'єктом», як кажуть, чи керовником національного руху була національна буржуазія. Але безсумнівно, що вона, використовуючи обурення широких народних мас проти національного гніту, намагалась зміцнити свою власну владу; вириваючи багатства країн з рук «проклятих» чужоземців, намагалась захопити їх у свої власні руки, щоб продовжувати визискування робітничо-селянської маси. Але оскільки національний капіталізм руйнував старі феодально-бюрократичні держави, такі як от бюрократично-царська Росія та клерикально-бюрократична Австро-Угорщина, оскільки він зараз роскладає великі імперіалістичні колоніальні держави — він є безсумнівно великим революційним фактором. З цього боку національний рух завжди підтримувався комуністичною партією, яка, однаке, готова була негайно кинутись на націоналізм, коли він переходить від наступу проти феодального та напівфеодального державного ладу до наступу проти своєї власної робітничої класи й коли він, отруївши національним духом свідомість робітників, намагається примусити їх служити інтересам національної буржуазії.

Гляньмо тепер на другу тенденцію капіталістичного виробництва.

Якщо капіталізм руйнував феодально-бюрократичні держави й на їх руїнах будував нові національні держави, він, звичайно, не кінчав тут своєї революційно-конструктивної праці. Він ішов далі. Для свого розвитку капіталізм потрібував міжнародного збути, скupчення засобів виробництва, й для цього йому потрібні були величезні державні об'єднання з численним населенням, з величезною територією, з ріжноманітними природними багатствами. Чим держава більше, чим численніше її населення, чим ріжноманітніші її багатства, тим швидче розвивалась промисловість та торговля, зростали продукційні сили, збільшувався прибуток капіталу. Таким чином, капіталістичний розвиток сприяв великим державам за кошт менших. З другого боку, в боротьбі за опанування світовим збутом капіталізм одної країни йшов поруч з капіталізмом другої проти капіталізма третіх країн. Утворювались міжнародні трести та картелі під керовництвом великих фінансових організацій, що втягали в ці комбінації й самі уряди. Утворення міжнародного збути було можливе, звичайно, лише при примусовій чи добровільній згоді держав на ріжні міжнародні торговельні договори, на ріжного роду міжнародні конвенції, поштово-телеграфні, залізничні, пароплавні тощо, на ріжні кондомініуми, сумлінні концесії і т. і. і т. и.

Одним словом, мечем чи переконанням капіталізм проводив інтернаціоналізацію господарського та політичного життя скрізь, де він робився хазяїном. Звичайно, капіталізм дбав про свої інтереси, але проти своєї власної волі утворював тим же самим сприяючі умови для розвитку пролетарського руху. Великі державні формування робили можливим і утворення могутніх професійних та політичних організацій і стимулювали міжнародній робітничий рух. Перевага великих державних об'єднань, як політичних, так і економічних, остильки очевидна, що кожний свідомий робітник розумів її й вітав.

Комуністична партія більшовиків в своєму програмі підкреслювала завжди обидві тенденції капіталістичного розвитку: національне визволення та інтернаціоналізацію політичного та господарського життя. Визнання за кожною нацією права на незалежне існування не виключало, звичайно, їхнього об'єднання в великі добровільні державні союзи, з наданням усіх гарантій лояльного забезпечення інтересів окремих народів.

ІІІ. НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В ПАРТІЙНОМУ ПРОГРАМІ ДО Й ПІСЛЯ ЖОВТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ.

В першому програмі, що склала собі РСДРП і який затверджений другим партійним з'їздом в серпні 1903 року, передбачалось в 13 п. право нації на самоозначення.

Влітку 1913 р. на нараді Центрального Комітету РСДРП з відповідальними робітниками партії було прийнято резолюцію по національному питанню, яка, розвиваючи 13-й п. партійного

програму, казала між іншим, що оскільки можлива національна згода в капіталістичному суспільстві, заснованому на визискуванні, лихварстві та гризня, остільки її можна досягти лише при послідовному до кінця демократичному республіканському устрої держави, що забезпечує повну рівноправність усіх націй та мов... при забезпечені населенню шкіл з викладанням на всіх місцевих мовах та при включені в конституцію основного закону, що оголосив би не дійсними які б то не були привileї однієї з націй які б то не було порушення прав національних меншостів». На партійній конференції, що відбулася в квітні 1917 року, той самий погляду було підтверджено.

Жовтнева революція, звичайно, не могла внести відношення партії до національного питання ніяких принципових змін. Навпаки, лише після Жовтневої Революції утворилися умовини до розвязання національного питання.

В обставинах дореволюційної царсько-поміщицької Росії, коли поміщики та капіталісти як представники національного пригнічення, втілювали політику русифікації, та взагалі в обставинах навіть буржуазно-демократичного суспільства правильне розвязання національного питання неможливе. Про це й сказано в резолюції 1913 року.

Умовини розвязання національного питання надійшли лише після Жовтневої Революції, що скинула владу поміщиків та капіталістів і владу царської бюрократії, ц. т. тих класів, що перешкоджали націям здійснити своє право на самоозначення.

Однаке, в деяких незначних колах комуністичної партії Жовтнева Революція утворила деякі передсуди, що заважали бачити дійсність. Позаяк було скинено владу поміщиків та капіталістів, цим самим національне питання вже здавалось остаточно розвязаним. Розмова про національне питання здавалась цим товаришам ніби пережитком старого дореволюційного часу. Своїми поглядами ці товариші нагадували тих французьких соціалістів, які проте згодом зробились добрими марксистами, що за часу Першого Інтернаціоналу вважали національності взагалі «зістарілими передсудами». Ось як про них відзвивається Маркс в листі до Енгельса від 10 червня 1866 р., за час буяння австро-prusької війни: «вчора були дискусії в Раді Інтернаціоналу про теперішню війну... змагання звелісь як і треба було сподіватись, до питання про національності й до нашого відношення до них... Представники «Молодої Франції» (не робітники) висувають той погляд, що національність та нація зістарілі передсуди. Прудоністсько-Штірнеріянство *)... увесь світ повинний чекати, поки французи дозріють до здійснення соціальної революції... Англійці дуже сміялись, коли я почав свою промову з того, що наш друг Лафарг **) та інші, що скасували національності, звертаються

*) Школа анархістичного індивідуалізму.

**) Лафарг, французький соціаліст, що, як відомо, одружився згодом з дочкою Маркса. Під впливом останнього він перейшов до марксизму.

до нас по французькому, ц. т. на мові незрозумілій для ^{9/10} зібрання. Далі я натякнув, що Лафарг, сам того не почуваючи, під запереченням національностів, розуміє, здається, їхнє злиття зі зразковою французькою нацією».

Наводячи ці слова Маркса, Ленін писав: «Раз повстали масові національні рухи, відмахнулись від них, відмовитись від підтримання поступового в них—це значить в дійсності піддатись націоналістичним передсудам, а саме визнати «свою національність зразковою нацією» і дадамо від себе—нацією, що має виключний привилей на державне будівництво» *).

І справді, з Жовтневою Революцією не розвязалось національне питання, але тільки почалось його розвязання. Жовтнева Революція утворювала умови, що давали можливість вижити після, звичайно, дуже довгого процесу, що тягтилось, може, не десяток, а сотню років, ті національні особливості, що утворились на протязі людської історії. Жовтнева Революція не скасувала ані мови, ані окремі побутові, господарські та інші риси, ані націю, яко продукт певного історичного розвитку. Завдання комуністичної партії після Жовтневої Революції полягало, звичайно, не в відкиданні національного питання, а в відшуканні як найправильніших стосунків між націями, в яких перемогла Радянська влада.

Передсуди, що виникли в звязку з Жовтневою Революцією коло національного питання серед деяких товаришів в комуністичній партії, викликали певні дебати за часу 8-го Партійного З'їзду 1919 року, що закінчилися підтвердженням старого традиційного погляду на національне питання.

В грудні того ж року на Всеросійській Партійній Конференції, в звязку з побідним наступом Червоної Армії проти білогвардійських, галицьких та петлюрівських частин на Україні, наше відношення до національного питання було знов поставлене на обговорення. Я наведу тут перший пункт резолюції, прийнятої спершу ЦК РКП, а потім підтвердженої Конференцією: «Після обговорення питання про відношення до трудового народу України, що визволяється від тимчасового захоплення денікінськими бандами, ЦК РКП, невхильно провадячи принцип самоозначення націй, вважає необхідним ще раз підтвердити, що РКП стоїть непохитно на погляді визнання самостійності Української Радянської Соціалістичної Республіки».

Одночасно з цим була прийнята відповідна резолюція і Центральним Комітетом Комуністичної Партії Більшовиків України. Характерним є 4-й пункт, в якому, одночасно з новим підтвердженням права націй на самоозначення, висувається також думка, що справжнє здійснення такого права для широких народніх мас України можливе лише при існуванні Радянської влади: «Умовою поглиблення та зміцнення солідарності між робітниками та селянами ріжких держав та націй є визнання повної рівноправ-

*) Ленін „Собрание сочинений“ т. XIX стор. 136.

ності та випливаючого звідси права на самоозначення, а, значить, на скасування всіляких національних та расових привileїв, всілякого поділу на великі та малі нації та всіх слідів національного гніту».

«Фактичне здійснення права самоозначення для робітників та селян можливе лише зі знищеннем класового панування та класової держави, з визволенням робітників та селян від експлоатації та гніту поміщиків та капіталістів, з завоюванням їми політичної та економичної свободи і незалежності, інакше кажучи, з утворенням дійсної робітничо-селянської влади. Лише радянська форма держави, що виключає владу привилейованих експлоатуючих класів та спирається на диктатуру пролетаріату й працюючого селянства, утворює ті умовини, при яких робітники та селянє робляться хазяями не лише свого політичного та економичного, але й національно-культурного життя».

Історія України є близькучим доказом цієї істини. Те «самоозначення», що обіцяла українським робітникам та селянам перемога української національної жовто-блакитної буржуазії, полягало в тому, що Україна не мала б навіть тієї самостійності, що має яка-небудь балканська держава. Поставлена між буржуазною Росією (бо перемога та зміцнення контрреволюції на Україні означала б через деякий час її перемогу й на півночі) та буржуазними Польщею та Румунією, Україна була б або поділена на шматки, або знов перетворилася би в державу підвасальну, чи польським панам, чи румунським боярам, чи російським капіталістам. Але, якщо Україна зберіглась б, яко буферна держава, то вона економично була б в повній залежності від західнього капіталу. Українські націоналісти ніколи не ховали свого пляну—продаючи частину території України Румунії та Польщі, віддаючи Україну в економичному, фінансовому та інших відношеннях Міжнародному імперіалізму, відвоювати собі певне право участі в визискуванні українських робітників та селян. Угода, зложена між директорією та французьким командуванням узімку 1918—19 рр., що віддавала всю торговлю, залізниці, фінанси, військову справу, юстицію до рук французів, договір, зложений пізніше в грудні 1919 року між так званим Урядом Української Народної Республіки та Пільсусдським, на підставі якого віддавалася Польщі більша частина Правобережної України, тільки підтверджують істину, яку ми висували в наших тезисах 1919 року, що національне самоозначення України можливе лише при Радянській владі й при існуванні за спиною Радянської України Радянської Росії *).

*) Цікаво зазначити, що тепер в білогвардійській закордонній пресі надруковано відкритого листа, поміченого 24 лютим ц. р., відправленого з Копенгагена за підписами відомого генерала Грекова, бувшого Військового Міністра Директорії й не менш відомого пройдиссівіта й погромщика отамана Струка, направлениго проти Петлюри. В цьому листі, на підставі документів, про автентичність яких ми не беремося

Конкретне питання, що повстало після Жовтневої революції—це було питання про відношення між існуючими Радянськими Соціалістичними Республіками.

Само собою зрозуміло, що відношення між Соціалістичними робітничо-селянськими державами з забезпеченого за пролетаріатом диктатурою не можуть бути такими ж, як відношення між буржуазними державами.

Хоча вже в розвиткові буржуазної державності, як ми зазначили вище, ясно позначилась тенденція інтернаціоналізації політичного та господарського життя, навіть певне змагання до федералізації, прикладом чого є Сполучені Держави Америки, Германська конфедерація, Швейцарська конфедерація й т. і., все ж цей процес не може переступити за основний мент розвитку капіталістичного громадянства, що виявляється в національному парткуляризмові. Стосунки між буржуазними державами та відносини між соціалістичними державами йдуть двома протилежними шляхами. Все буржуазно-цівільне та міжнародне право засноване на принципі приватної власності. Закон, що панує в середині капіталістичної держави, це конкуренція між окремими капіталістами; закон, що панує в міжнародних відносинах—конкуренція між окремими капіталістичними державами. Звісі й ріжниця між соціалістичним міжнародним правом та буржуазним міжнародним правом. Позаяк я раніше докладніше спинявся на цьому питанні, я дозволю собі тут посплатись на мою статтю, надруковану в «Комуністичному Інтернаціоналі»—щомісячному журналі ЦК КПУ під назвою: «Відношення між Радянськими Республіками».

«Цей же закон регулює й розвиток буржуазних держав. Вони є такими ж конкуруючими організаціями і з тим же результатом повного знищення слабих держав або, в кращому разі, повної їхньої підлегlosti сильним. Між буржуазними державами складаються торговельні договори, поштово-телеграфні та залізничні конвенції і між ними, в звязку з міжнародними обставинами, можуть утворюватись союзи захисту та наступу,—але все це має характер тимчасовий та другорядний, не порушуючий їхнього індивідуалізму. Ці союзи не можуть знищити існуючого антагонізму. Як тільки спільна небезпека або тимчасовий інтерес, що об'єднує дві чи кілька держав, промине, знов спалахує ще з більшою силою властива їм боротьба та ворожнеча. Характерно в цьому відношенні є історія коаліції держав угоди та всіх їхніх спільніків за час та після імперіялістичної війни.

судити, Греков та Струк обвинувачують Петлюру, що він знову продав Україну Польському Урядові й уложив нову умову, на підставі якої Польщі полишається в майбутній війні окупувати лівобережну та право-бережну Україну на 15 років, при чому після 15-ти років Польща очистить лівобережну Україну, а на правобережній мусить бути організоване народне голосування.

Петлюра стільки разів вже продавав Україну й стільки підписував зобов'язань відносно різких чужеземних урядів, що нове зобов'язання ледве чи може додати до цього що-небудь.

«Націоналізм є ідеологією буржуазної державності. Дипломатичні інтриги, ріжного роду засідки, взаємне обдурування є її звичайними засобами. Коли в першому маніфесті Інтернаціоналу Маркс, кажучи про чужоземну політику капіталістичних держав, протиставляє їй політику, засновану на законах людської моралі, звичайно, він не мав на увазі, що в буржуазному суспільстві соціялістам треба протиставляти капіталістичній політиці християнську мораль: «не роби другому того, чого не хочеш, щоб робили тобі». Він вказав пролетаріату, що тільки перемога пролетарської революції може утворити умовини для чесних та ширих відносин між усіма народами.

«В протилежність буржуазній державності, державність пролетарська, відкидаючи приватну власність на засоби виробництва, відкидає приватну власність і на саму державну територію. В соціалістичній державі нормуючим принципом є не інтерес приватного експлоататора, а інтерес усієї робітничої класи. Кордони між соціалістичними державами перестають мати політичний характер, перетворюючись в звичайні адміністраційні межі. Так само щезають і межі, що поділяють окремі приватні виробництва, що нормуються лише законом конкуренції. Замісць хаотичного капіталістичного господарства, де напружене виробництво фабрикатів та інтенсивна експлоатація робітника змінюються промисловими кризами та безробітчиною, з'являється організоване націоналізоване виробництво, що раціонально розвивається по загальному державному плану не тільки в національному, але й міжнародному масштабі. Тенденція соціальної революції є економічний та політичний централізм, поки що в формі міжнародної федерації, та загальне організоване економічне господарське життя. Утворення цієї федерації не може бути наслідком одного підпису пером, а є результатом більш менш довгого процесу виживання парткуляризму ріжних демократичних та національних передсудів, результатом взаємного ознайомлення та пристосування. Вищезгадані підвалини, проголошені ще Першим Інтернаціоналом робітників, лягли й в основу відносин між існуючими радянськими республіками, в першу чергу між Радянською Росією та Радянською Україною».

IV. РОЗВИТОК ВІДНОСИН МІЖ РАДЯНСЬКИМИ РЕСПУБЛІКАМИ.

В попередньому розділі ми ознайомились з тенденціями розвитку соціалістичного господарства за певний період, бо в усіх наших міркуваннях досі ми виходимо з гадки про існування держави взагалі. В такому разі відносини між соціалістичними державами означуватимуться основним моментом—необхідністю для них мати планове господарство та планове керування. Це значить — об'єднання, централізм в тій чи іншій мірі, в залежності від зовнішніх та внутрішніх умовин.

Які моменти повинні накласти своє тавро на взаємовідношення Радянських Республік? Всіх їх, звичайно, обрахувати неможна, але на головні з них можно тут вказати.

Перший—це боротьба з контр-революцією зовнішньою та внутрішньою.

Ледве чи треба доводити, що при тій жорстокій громадській та міжнародній війні, яку Радянські Республіки переживали на протязі 3-х років, необхідно було в військовій справі внести єдність керовництва, управи, найсуворішу координацію та найвищий централізм.

Ці умовини ще не пережиті. Ми користуємося передишкою, але не сталою згодою. Що дні нові події на взір Рурських можуть викликати знов імперіялістичну війну.

Другий момент—господарське будівництво. Під цим словом ми розуміємо однаково, як промисловість, так і сільське господарство та торговлю. При тому страшенному убозстві, в якому є зараз Радянські Республіки, при тій руїні, що вони дістали у спадщину з часів імперіялістичної війни, необхідне як найбільше зберігання засобів та сил. Незалежно від того, що соціялістичне господарство означає планове господарство й що таким чином і в майбутньому координація господарської діяльності Радянських Республік буде необхідною—в біжучий час, який зараз ми перевіживаємо, ця необхідність диктується нам ще й убозством та руїною.

Третє—це фінансове питання. Очевидно, що окремим зусиллями ні одна з Республік не може подужати важке фінансове становище й, що фінансове питання, яке на протязі певного періоду домінуватиме над усіма іншими питаннями й від правильного розвязання якого залежитиме й відновлення промисловості та сільського господарства, також вимагає найбільшої координації та найбільшого об'єднання.

Четверте—це міжнародне становище. Генуя, Гаага та Лозана показали нам, що капіталісти не відмовляються від своїх намірів відновити свої привілеї, скасовані робітничо-селянською революцією. Вони вимагають не лише визнання боргів, але й повернення їм приватної власності. Якщо міжнародний капіталізм припинив до якогось часу свій військовий напад на Радянські Республіки, то тим дужче він намагатиметься роскладти їх шляхом економичної навали. Він подбає пройти в усі шпарини нашого господарського життя, розруйнувати всі підвалини Радянської влади,—монополію зовнішньої торгівлі, націоналізовану державну промисловість і т. п.

Один з безсумнівних засобів, до яких вдається міжнародний імперіалізм для того, щоб знесилити Радянську владу, є підтримання національної ворожнечі та національної боротьби.

П'яте—нова економічна політика, ц.-т. частковий перехід від планового соціялістичного господарства до приватного грошевого господарства. Це означає приватну торговлю, приватний капітал, зміцнення дрібної буржуазії міської та сільської, утво-

рення умовин для приватно-капіталістичної акумуляції. Таким чином в той час, як ми ще не досягали зовнішньої рівноваги, відношення сил між капіталістичним світом та Радянськими Республіками є на користь першого, й нам доводиться робити велики зусилля, щоб відстоюти свою соціалістичну політику, одночасно з цим і відношення сил в середині країни також складаються несприятно для соціалістичного господарства. Все каже в бік того, що останнє вийде переможцем, що нова економічна політика є дійсно величезним стратегічним ментом, глибоким обхідним рухом пролетаріату, але, як кожний стратегічний план та кожний глибокий обхідний рух, вона вимагає найвищої єдності, скупчення уваги та сил в одному пункті: успіхові даного обхідного руху.

Всі вищенаведені обставини, звичайно, відбилися і на союзному урядові. Необхідність дати одсіч капіталістичній навалі зовні, напір дрібної буржуазії з середини, необхідність використовувати як найраціональнішим засобом ресурси країни владно диктували Радянським Республікам єдиність політичного та господарського фронту.

V. ЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ ТА ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ.

Інколи в дискусіях доводиться чути—пролетарська держава повинна бути державою централізованою, через це Радянські Республіки повинні злитись в одну централізовану державу.

Таке міркування немає нічого спільного з комунізмом. Ніколи комуністичний програм не ставив собі завданням централізацію взагалі. Що ж до самої держави, то відношення до неї комуністів також відоме.

В найкращому разі,—писав Енгельс в передмові до брошури Карла Маркса: «Громадянська війна у Франції»,—держава є зло, яке пролетаріят, що переміг в боротьбі за класове панування, дістаети собі у спадщину *). Пролетаріатові неминучо доведеться так само, як Паризькій Комуні, негайно відітнути, оскільки лише це можливо, найгірші боки цього зла, поки нове покоління, що виросло в новому вільному громадському устрої, зробиться здібним позбутися всього цього мотлоху,—яких би то не було державних установ».

Інакше кажучи, держава, що повстала яко наслідок поділу суспільства на класи, зникне разом зі зникненням самих класів. Комуністичне суспільство буде суспільством бездержавним. Звичайно, це питання далекої будучини. Звичайно, до цього довго ще пролетаріят використовуватиме державну владу для того, щоб організувати соціалістичне виробництво. Але слова Енгельса ми навели задля того, щоб показати, що держава зовсім не є для нас фетишем. Не є для нас фетишем і централізація та централізм. Централізм та централізація добре остаточно, оскільки

*) Див. також Ленін „Держава й революція“.

вони улекшують класову боротьбу пролетаріята, а оскільки мова йде про пролетарську Радянську Республіку, то треба сказати, що централізм добрий лише остатільки, оскільки він зміцнює цю республіку та забезпечує панування диктатури пролетаріату.

Якщо під централізацією розуміти скупчення влади в руках одного центрального органу, та перетворення усієї маси населення в слухняне знаряддя для виконання наказів центральної влади, якщо під централізацією розуміти знищення ініціативи, гospодарської, політичної та адміністраційної самодіяльності,—инакше кажучи, якщо розуміти під централізацією ту бюрократично-мертву централізацію, що була синонімом безправності, то, звичайно, немає більшого ворога Радянської влади, ніж централізація. Радянська влада це значить втягання широких робітничих, а через них і селянських мас в політичне життя країни. Але якщо політичне життя буде привileєєм купки людей, то, звичайно, ніякого втягання працюючих мас в керування країною не буде й Радянська влада втратить свою найголовнішу опору. Проти такої централізації комуністи завжди рішуче борються.

В тій же передмові до «Громадянської війни у Франції» Енгельс пише, що «державна влада, служачі своїм окремим інтересам, зробилась зі слуги суспільства його паном», інакше кажучи, утворилася класа бюрократії, що має свої власні інтереси й у першу чергу зберігання складного та важкого центрального державного апарату. Ця бюрократія, звичайно, служить інтересам буржуазії, але разом з тим у неї утворюються свої станово-бюрократичні інтереси, й інколи вона навіть жертвuje інтересами самої буржуазії, взятої як класа в цілому, й відстоює свої вузькі урядово-бюрократичні інтереси. Енгельс між іншим вказує на Америку, яко на приклад утворення такої могутньої замкненої бюрократії: «якраз в Америці краще всього видно, як державна влада робиться незалежною від того самого суспільства, що його знаряддям вона по суті є».

Через це Енгельс вважає, що пролетаріят, коли захопить владу, повинний змінити будову державного апарату, так щоб він слухався його волі: «Комуна мусила з самого початку визнати що робітнича класа, коли досягла влади, не може користуватись задля своїх завдань старою державною машиною, що якщо ця класа не хоче згубити тільки що завойовану перемогу, вона повинна поперше скасувати увесь старий устрій, що до того часу був направлений проти неї, самий механізм пригнічення, а з другого боку забезпечити себе з боку своїх власних службовців та уповноважених — забезпечити тим, що їх можна було б в кожній час і всіх без виключення зміщати».

Яким чином утворювалася бюрократія, той окремий стан урядовців, що звязував свою долю з існуванням самої централізації? «Центральна державна влада,—каже Маркс,—зі своїми скрізь присутніми органами заснованими на принципі систематичного та ерапархичного поділу праці, регулярною армією, поліцією, бюро-

кратією, духівництвом та суддями—існує з часів абсолютної монархії, коли вона служила міцною зброєю за час народження буржуазного суспільства в боротьбі його з феодалізмом. Але місцеві шляхецькі прерогативи, місцеві привилеї, міські цехові монополії та провінціальні статути—увесь цей мотлох затримав його розвиток. Велетенська мітла французької революції 18-го віку змела все старе сміття давно минулих віків і очистила, таким чином, громадський ґрунт від останніх перешкод для утворення будови сучасної держави. Ця будова зложена була при першій імперії, що з свою боку сама була створена коаліційними війнами старої феодальної Європи з новою Францією.

Звичайно, така централізація, що виключає маси з безпосереднього керування адміністраційними, господарськими та політичними органами, не може бути формою, що відповідає інтересам пролетаріату. Старій централізований бюрократичний державі Маркс протиставляє Паризьку Комуну — «ділову колегію, що об'єднує в собі як виконавчу, так і законодавчу владу». Зі свого боку Радянська влада є здійсненням тієї ж самої Комуни, звичайно, в далеко більшому розмірі. Конституційні основні підвалини радянської влади взяті в тому, що в них є найістотнішого, з досвіду Паризької Комуни.

Те, що ми сказали вище про централізм можна сказати й про децентралізм, якщо його приймати в такій абсолютній формі, яку надають йому буржуазні законодавці та дрібно-буржуазні ідеологи. Якщо під децентралізмом розуміти відокремлене існування радянських Республік, незалежну одну від одної політику, національний партікуляризм та сепаратизм, боротьбу між окремими соціалістичними державами та окремими провінціями тієї ж самої держави, якщо під децентралізмом розуміти змагання розірвати ту солідарність політичних та економічних інтересів, що об'єднує робітників та селян,—то, звичайно, такий децентралізм був би таким же архіконтр-революційним, і так само шкодив би інтересам пролетаріату, як і бюрократичний централізм. Такого роду «децентралізм», звичайно, був би якнайбільш на користь міжнародному імперіалізму. Він улекшив би останньому політику зруйнування радянського фронту, що дало б можливість ріжким далеким та близьким нашим сусідам знищити радянську владу, по черзі по всіх радянських республіках. Як приемно було б міжнароднім імперіалістам, якби замісць союзу. Радянських Республік ми мали б окремі радянські республіки, поділені одна від одної державними та митними кардонами, маючі кожна свою окрему незалежну армію з командуванням виключно на своїй мові, маючі кожна окрему політику зовнішню й внутрішню, окремі закони про концесії й особливо, якби в Республіках з мінеральними багацтвами закони про концесії були б сприятні для чужоземних капіталістів і т. д. Звичайно, після такого роду «самостійності» незабаром не лишилося б і хвістника від радянських Республік.

Історія всієї нашої громадської війни це доводить. Щоб перемогти радянську владу міжнародня контр-революція давала гроши й допомагала всіма засобами ріжним національним партіям. Українські жовтоблакитники часів Центральної Ради та Директорії, грузинські меншовики, вірменські дашнаки, азербайджанські мусаватисти, кримський курултай і т. і. й т. и.—що це все собою уявляло, як не ріжні фірми більш чи менш національні, за якими ховався міжнародний імперіалізм—англійський, французький, польський, румунський, турецький і т. и. І тепер на що рахують в боротьбі з радянською владою чужоземні капіталісти, як не знову на національній мент, на запалення національних пристрастів, оживання національного цькування та національної боротьби.

Тут треба зазначити, що національний та провінціяльний сепаратизм є не тільки одним з найнебезпечніших засобів в руках контр-революції проти робітничо-селянської революції, але й проти революції буржуазно-демократичної. Згадаймо французьку революцію. Слово «федералізм», що відповідає нашому теперішньому слову «децентралізація», зробилось тоді нена висним. Робесп'єр не казав про нього інакше, як про одну з «гідр», яку чужоземні тириани кидали на революцію: «даремно жірондистське кодло й піdlі агенти чужоземних тиранів, щоб задушити Республіку в її колисці кидають проти неї з усіх боків гадюк ганьби, демона громадської війни, гідру федералізму й потвору аристократії» *). Душою цієї змови, як відомо, була Англія. Вона між іншим хотіла захопити у французів Тулон, Дюнкерк та інші колонії, причому мала на увазі поставити на відновлений французький трон одного з синів англійського короля, а потім, після закріплення своєї влади у Франції, вона рахувала, що знову зможе підбити під себе Америку. «Треба зазначити, що цей уряд (англійський),—каже Робесп'єр,— одночасно й паралельно вів дві інтриги,—одну у Франції, другу в Сполучених Державах. В той час, як він намагався відділити південну Францію від північної, одночасно він влаштовував змови для того, щоб відокремити північні провінції Америки від південних і так само, як він намагається федералізувати нашу республіку так само і в Америці він змагається в Філадельфії, щоб розірвати зв'язок конференції, що об'єднує ріжні частини Американської Республіки».

Ми повинні добре пам'ятати ці історичні приклади. Для нас вони стають живою сучасністю. І коли в змаганнях між марксистами революціонерами на взір Плеханова та Федералістами на взір Драгоманова, перший висловився за революційний централізм, а другий лаяв його словами «якобинець», то, звичайно, йшла мова не про царсько-бюрократичний централізм, а про зберігання того єдиного фронту та єдиної волі без якої проле-

*) Промова Робесп'єра перед Конвентом 17-го жовтня 1793 р.

таріят не подужав би царизму й без якої й у майбутньому пролетаріят не буде здібним утримати своєї влади,

По цьому цитанню дуже часто писав В. І. Ленін. Щоб не загромаджувати нашої статті цитатами, ми з натиском відсилаємо читача до його вже цитованого тут 19-го тому творів, присвяченого виключно національному питанню. Обмежимося лише однією цітатою. В. І. Ленін виходив завжди з двох засад, по перше, визнання права національностів на самоозначення, інша політична рівноправність повинні братись на обрахунок в усіх відношеннях між окремими державами. Союз держав, звичайно, дає величезну перевагу в усіх відношеннях перед існуванням окремих розріжнених держав. Це було правильним при буржуазних державах, це ще більш правильне в добу появлення соціалістичної держави. Але цей союз повинний бути добровільним, цей союз повинний передбачити права окремих республік, цей союз не повинний мати нічого спільногого з бюрократичним централізмом.

Друга засада, з якої виходив В. І. Ленін та, що демократичний централізм є єдиною державною формою, що відповідає інтересам пролетаріату, однаково, чи йде мова про державу з багатьма національностями, чи про державу національно суцільну. Демократичний централізм треба провадити навіть в тому разі, якщо на території держави жило б цілком одноцільне національне населення.

«Енгельс як і Маркс, — писав В. І. Ленін, — віdstоює з погляду пролетаріату та пролетарської революції демократичний централізм, єдину та неподільну республіку. Федеративну республіку він розглядає або як виключення та перешкоду розвиткові, або яко перехід від монархії до централістичної республіки, яко «крок наперед» при певних особливих умовинах. І серед цих особливих умовин висувається національне питання».

У Енгельса, як і в Маркса, не зважаючи на безощадну критику ними реакційних дрібних держав та затулення цієї реакційності національним питанням в певних конкретних випадках, ніде немає і тіни змагання відмахнутись від національного питання, — змагання, на яке часто хибають голанські та польські марксисти, що виходять з найзаконішої боротьби проти міщансько-вузького націоналізму «своїх» маленьких держав.

Навіть в Англії, де географичні умовини, спільність мови та історія багатьох років, здавалось би «покінчил» з національним питанням окремих дрібних поділів Англії, навіть тут Енгельс обраховує ясний факт, що національне питання ще не вижите, й тому визнає федеративну республіку «кроком наперед». Зрозуміло, що тут немає й тіни відмовлення від критики хиб федеральнії республіки й від найрішучішої пропаганди й боротьби за єдину, централістично-демократичну республіку.

Але централізм демократичний Енгельс розуміє ні в якому разі не в тому бюрократичному значенні, в якому вживають

це розуміння буржуазні та дрібно-буржуазні ідеологи, анархісти в числі останніх. Централізм для Енгельса ані трохи не виключає такого широкого місцевого самоврядування, що, при добровільному відстюванні «комунами» та окремими землями єдності держави, остаточно відкидає всілякий бюрократизм та всіляке «командування згорі».

Особливо підходячи до нашої дійсності, ми не повинні забувати тієї науки, що дають нам наші вчителі. Як державне будівництво в середині кожної радянської республіки, так і союзне будівництво, що об'єднує всі ці радянські республіки повинне бути поставлене на підвалинах, при яких додержання загального керовництва та загального пляну не повинне виключати якнайширої місцевої, адміністраційної, господарської, фінансової, культурної тощо автономії окремих республік та окремих земель. *Мистецтво* нашого радянського управління повинне полягати в правильному дозуванні та урівноваженні цих ріжких елементів, де перевага в той чи інший бік може дати лише понівечений результат.

VI. СОЮЗНЕ БУДІВНИЦТВО.

Три найгромтовніші практичні питання, з якими ми стикаємося в союзному будівництві, це, поперше, питання про те, які галузі політичного, господарського та адміністраційного життя радянських республік об'єднати в союзні; подруге — як розмежувати компетенцію союзного уряду та окремих урядів в справі керування союзними органами й втрете, — яким чином забезпечити реальну участь окремих республік в союзному уряді.

Як відомо перше питання розвязане в той спосіб, що п'ять комісаріятів — військовий, чужоземних справ, зовнішньої торгівлі, залізниць, пошт та телеграфів є злитими органами. Народні комісари по цих п'яти комісаріятах матимуться лише в союзному Раднаркомі, тоді як в окремих республіках, включаючи й РСФСР будуть лише уповноважені цих комісарів. Народні комісари матимуть право по цих п'яти комісаріятах давати безпосередньо свої оперативні розпорядження своїм уповноваженим. Все законодавство по злитих комісаріятах буде сконцентровано в союзних органах.

Але чи значить це, що уряди окремих республік, при яких знаходитимуться уповноважені злитих комісаріятів не матимуть права давати жадних розпоряджень. Чи значить це, що в керуванні окремих республік не знаходитиметься частина установ та підприємств злитих комісаріятів. Візьмімо, напр., питання про залізниці. Керувати величезною сіткою в 60 тисяч верстов на території в 20 міліонів квадратових верстов не під силу одному комісаріятові. Крім того залізниці, яко засоби розвитку господарського життя, треба наблизити до місцевих господарських органів і, очевидно, надійде такий час, коли заліз-

ниці знов будуть поділені на дві категорії—залізниці загально-союзного та залізниці місцевого значіння. Перші знаходитимуться в безпосередньому распорядженні союзного Наркомату, другі підлягатимуть Раднаркомам окремих республік. Може це станеться не відразу, але тепер вже можна сказати, що будівництво шосових шляхів повинно бути під керуванням окремих республік. Аналогічні уваги можна зробити й з приводу телеграфу, пошт та телефонів. Вже тепер існує дужа течія, щоб телефонна сітка була передана окремим урядам та губвиконкам, а за союзним Наркомпоштом були б залишені тільки телефони загально-союзного значіння.

Такого роду розвязання питань транспорту та звязку завдовольняє як загальні, так і місцеві інтереси. З другого боку—один план, один тариф, з другого зацікавленість місцевих установ в постановці справи транспорту та справи народного з'язку на належну височину.

Так само, коли йде мова про військове керування, про Зовнішторг, про Наркомат Чужоземних справ є цілі галузі, де за урядами окремих республік треба залишити певну ініціативу.

Це питання, звичайно, розвязується не стільки конституцією, скільки окремими статутами, що повинні бути вироблені відносно кожного окремого союзного комісаріату. Але тут необхідно підкреслити, що ці статути повинні перейнятись не бюрократичним, а демократичним централізмом.

Другу категорію комісаріятів складають так звані директивні комісаріати—фінанси, рада народного господарства, продовольчий, робітничо-селянська інспекція та праця. Такі комісаріати матимуться й у союзному Раднаркомі й у Раднаркомах окремих республік. Союз вироблятиме лише загальні пляни та директиви, а оперативні распорядження виходитимуть виключно від Наркомів окремих республік, що підлягають і віповіdalnі перед ЦВК'ами та Раднаркомами цих останніх.

Врешті йде третя категорія комісаріятів—комісаріати національні, що знаходяться при окремих Раднаркомах—Внутрішніх справ, хліборобства, правничий, народного здоровля, народної освіти, соціального забезпечення. Але зрозуміло, що незалежність окремих республік в сфері земельного устрою неможна, звичайно, пояснювати в той спосіб, що окрема республіка може скасувати в себе націоналізацію землі. Вона перестала б таким чином бути радянською республікою. Через це певне основне законодавство, що до основного земельного закону, основного цівільного та карного кодексів і т. п., повинне також бути законодавством загальносоюзним. Загальносоюзним є фінансове законодавство, загальносоюзним є державний банок, загальносоюзною є емісія.

Врешті, третє питання—яким чином забезпечити реальну участь окремих республік в союзному уряді. Це забезпечення

відбуватиметься по двох лініях—з одного боку через центральні законодавчі органи, з'їзди рад та через обидві палати, про які ми казали на початку нашої статті й де буде забезпечене не тільки класове, але й національне представництво населення окремих республік.

Другий засіб забезпечення — конструкція колегій злитих комісаріятів, а також конструкція закордонних представництв Наркомату Чужоземних Справ та Зовнішторгу. В колегіях злитих комісаріятів республіки повинні мати своїх представників, які по праву будуть членами колегій. В закордонних представництвах як торговельних, так і політичних, республіки повинні мати таких же представників. В чужоземних державах, що мають більші господарські, політичні та інші з'язки з однією республікою, ніж з другою, за першою треба визнати право переваги в представництві. Вона повинна в згоді з Наркоматом Чужоземних Справ союзу намічати голову союзної місії.

Ось ті основні принципи, що лягли в основу радянського союзу. Вони ще остаточно не вироблені. Але той дух, яким все більш та більш переймаються комісії, що виробляють ріжні статути, визначається свідомістю всього великого значіння, яке приведе ще необмежений час національний мент в державному радянському будівництві.

В цій статті я зайнявся питанням про національний мент в союзному радянському будівництві. Я сподіваюсь, що матиму можливість в одному з найближчих чисел «Червоного Шляху» спинитись над національним ментом у внутрішньому будівництві Української Радянської Республіки.

М. О. СКРИПНИК.

Начерк історії пролетарської революції на Україні.

I НА ПЕРЕДОДНІ.

Соціально-політичні умови далеко в меншій ступені сприяли розвиткові революційно-пролетарського руху на Україні, ніж у Россії.

Кількість пролетаріяту що до всього населення значно менша. Пролетаріят сконцентрований найбільш на сході та півдні України: в Донецькому, Криворізькому районах, Катеринославському і т. п. Робочі переважно недавнього сільсько-господарського походження, але не були тісно звязані з сільським населенням українського села, виходячи, як, напр., горняки з Орловської та інших губерній Россії. Розвій сільсько-господарської індустрії—цукрових заводів, винниць і інш. сприяв до деякої міри тому, що по великих латифундіях південної України сконцентрується вже сільсько-господарський пролетаріят, але про те пролетаріят на Україні складав лише невеличку частину населення України, не маючи значного впливу на все життя, хоча своєю революційною боротьбою вже вів за собою в 1902—907 роках селянство. Мало організований, здатний до революційних випадів, але не приготований до впертої повсякчасної боротьби, робітник України не виробив, як то було в Росії, постійних організацій, об'єднаних непереривним розвитком.

Соціал-демократична організація більшовиків по великих містах—в Катеринославі, Миколаїві, Одесі, а також у Донбасі існувала весь час, але це були окремі необ'єднані у маштабі країни гуртки і комігети. На всьому протязі революційної боротьби до скинення царата можна пригадати лише деякі кроки до крайового об'єднання соціал-демократичних організацій, се є проведення конференції більшовиків у кінці 1904 року і інші подібні наради. До того же імперіалистична війна майже остаточно розбилла шереги революційних робочих організацій, закинувши одних на фронт, війни а других, за одверту боротьбу против неї,—у в'язниці та на заслання.

Все це дає дуже прикуру картину, занадто несприятливу для українського пролетаріяту у тій боротьбі класових інтересів, що

почалися після перемоги над царом. Але все таки з перших же кроків після днів березня (н. ст.) 17 року в Петербурзі, наче по сігналу по містах, по всіх копальнях і інших місцевостях України, також як і в Росії, було засновано ради робітничих депутатів і, також як у Росії, у перші місяці свого існування ці ради були переважно під впливами меньшовиків, есерів та інших соціал-патріотів. Ще більший вплив сі партії мали на засновані і по містах і особливо на фронті ради солдацьких депутатів і на солдацькі полкові, корпусні, та армейські комітети.

Се зрозуміло. Обставини, що в них знаходились солдати на фронті, ті неприродні умови, що в них держав іх царат до революції, китайским муром відкремлюючи їх від життя всього народу, ясно говорили, що, який би він не був—рух робочих України, а майже цілком всі корпусні і армейські комітети з початку революції повинні бути і були яскраво патріотичними, прихильниками так званої «революційної демократії».

«Іскомітюз» — Виконавчий Комітет південного - західного фронту Чорноморря та Одеської — і армейські комітети окремих Армій—всі вони лише одиницями рахували в своєму складі інтернаціоналістів та більшовіків. В перші місяці їхнього засновання непевність, відсутність різкої діференціації класових відносин на Україні відбивалися і на армейських комітетах та радах робітничих і селянських депутатів. Треба до того додати, що навіть і більшовицькі організації та їхні депутати в радах на перших тижнях революції були досить непевні і у своїх поглядах і у своїй тактиці. Можна прямо сказати, що перший місяць, а може півтора місяці після скинення цару більшовицька тактика на Україні була більш опозиційною; аніж революційною. Ліпше було б сказати—вона була більш революційно-демократичною, аніж революційно-соціалістичною тактикою. Звичайно більшовики і тоді у своїй тактиці були найпослідовнішими революціонерами і вели боротьбу проти війни, за послідовне переведення інтересів пролетаріату, але питання соціальної революції, питання боротьби за владу вони ставили лише, як програмове, як питання пропаганди і агітації за конечну ціль, але не як лозунг сьогоднішньої і завтрашньої боротьби. Лише після квітневої наради робочих і солдацьких рад в Петербурзі, а ще більш після загально-російської конференції партії більшовиків в квітні 1917 році тактика більшовиків на Україні вперше стає прямою і переходить на революційно-соціалістичний шлях.

Подивимось, як поруч з цією силою пролетарської революції організувалися інші класові сили на Україні. Придивимось перш за все до партії меньшовиків і російських есерів. Їхній вплив у перші часи революції обмежувався переважно армією, де з кожним тижнем переходив він з одного боку до більшовиків, а з другого—до українських соціал-демократів та есерів. Меньшовики ідеологично не виявляли ніякої ріжниці від російської Формації—старої соціал-реформицької-меньшовицької партії, також як і там в Росії,

на Україні мали вплив спочатку на деякі кола робочих та місцевого населення взагалі. Російські есери по за військом також скупчувалися по містах, переважно на Лівобережжю, і лише на східній Україні, найбільше на Харківщині та Катеринославщині, мали деякі більше, чи менше значні зв'язки на селі.

Взагалі інтелігенція—особливо селянська, дрібна інтелігенція, а також селянство і міщанство й досить широкі верстви навіть робочих—вся ця більшість місцевого населення України з перших же кроків революції була під все більше зростаючим впливом ріжких партій соціал-патріотизму української фарби. Національне пригнічення, жорстокою рукою проведене царатом, дало свої наслідки—заборона культурних організацій і взагалі будь-якої літератури на українській мові—заборона, яку царат проводив особливо за часи війни, вся та націоналістична політика, яку провадив на Україні російський уряд за довгі століття пригноблення,—все це ставило до порядку денного питання національне, все це сприяло тому, щоб боротьба клясів на Україні на перших же кроках одяглася у шати національного питання, приймала лозунги національної культури, національної автономії і навіть національної незалежності. Попередня довголітня вперта праця прихильників українського національного руху виробили досить значну і міцну кількість представників цього руху, захопили національним питанням досить широкі шари населення.

II. ЦЕНТРАЛЬНА РАДА.

З перших же днів революції свідомі українські елементи склали скрізь українські осередки,—«просвіти», українські ради, та інші українські, спочатку неоформлені організації. Вже 7 березня 17 року, через тиждень після скинення царата, у Києві було засновано поруч з радою робочих і солдацьких депутатів також і Українську Центральну Раду. Се була лише ініціативна група—керовників без війська, ідеольгів без маси, але їхня класа—дрібна буржуазія підтримала цю групу і після місяця праці у Києві скликаний був 6—9 квітня 1917 року перший український національний конгрес, який заклав уже виборну оформлену Українську Центральну Раду. А ще через три тижні збирається перший Всеукраїнський селянський з'їзд. Обрана ним рада селянських депутатів у повному складі входить до Центральної Української Ради. Націоналістичний український рух знаходить досить трівкий міцний ґрунт для свого існування і дальшої боротьби. Не будемо тут перелічувати всіх тих з'їздів, конференцій,—що за їх допомогою проходила мобілізація української революційної демократії. Вищенаведені факти потрібні були нам для того, щоб показати, як з перших же кроків після царата жвавою ходою йшла ся організація українських націоналістичних сил,—але треба сказати зараз же, що сей український націоналістичний рух мав спочатку зовсім інше значіння, аніж набрав

його після жовтневої пролетарської революції. Треба зараз же прямо сказати: український націоналістичний рух до жовтневої революції мав також і значіння революційного явища. Оскільки владу в державі після скинення кріпацького царата захопила велика буржуазія на чолі з ліберальною партією кадетів, за піддержкою соціал-патріотичних партій—меньшовиків та есерів, оскільки міжнародня політика Росії залишалась у повному розмірі імперіалістичною, й шла в фарватері великих імперіалістичних держав Антанти, оскільки внутрішня політика сеї, з початку буржуазної, а після 20 квітня 17 року коаліційної, влади вперто йшла проти дальнього розвинення руху працюючих мас, оскільки, таким чином, вся, загалом беручи, політика влади до жовтня була продовженням великодержавної імперіалістичної—чисто російської політики влади царської,—остільки боротьба Української Центральної Ради, або, ліпше кажучи, селянських мас, що йшли за нею, проти того буржуазного уряду була явищем прогресивним і мала позитивне значіння для революційної боротьби пролетаріату, була йому потрібна і ним почали піддержувалась.

Безумовно, треба зазначити, що ця революційність націоналістичного руху була дуже умовною, переповненою внутрішніми суперечностями, носила в собі елементи згодом виявленого зрадництва Центральної Ради інтересам робітництва і селянства. Але «довліє дніве злоба його». Більшовики від самого початку передбачали можливий і неминучий характер Центральної Ради в процесі її діялектичного розвитку—і взагалі характер націоналістичного руху, як і завжди, вони знали можливий зрадницький характер тимчасового свого спільнника—дрібної буржуазії. Вже від самого початку більшовики мали на увазі дальші неминучі події і одночасно, з підтриманням Центральної Ради в її суперечках з тимчасовим урядом Керенського, вели проти неї ідейну боротьбу, а саме, виявляли перед робочими і селянами дійсність, ставили перед робітництвом його власні завдання, виставляючи прапор інтернаціоналізму.

Але на черзі стояла перш за все боротьба проти тимчасового уряду і гегемонії російських соціал-патріотів у радах, проти буржуазного змісту революції—тому підтримання селянського руху, що неминуче мав на Україні тоді націоналістичний характер було для більшовиків також неминучою конечністю. Візьмім постанови первого Всеукраїнського селянського з'їзду, що відбувся у Київі з 28 травня по 2 червня 17 року. Який характер мають ті постанови? Три головних питання стояло тоді перед усіма працюючими, без розрішення яких нищилися всі здобутки революції. Вся сукупність обставин, що викликала революцію, вимагала їхнього розрішення. Це були питання влади, миру і землі. Всеукраїнський селянський з'їзд у своїй постанові виступив з визнанням загального миру без анексій і контрибуцій і т. ін., але без переходу на дійсний шлях ліквідації, припинення війни, а з добавкою про заключення миру «по згоді з союзни-

ками». Навіть більш того. Соціал-патріотам удавалося перевести з'їзд на шлях соціал-оборончества, і з'їзд приняв пропозицію: «зважаючи на те, що розгром російського війска загрожує руїною Україні, з'їзд вважає потрібним допомогати всіма способами армії, для дальшої охорони рідного краю». Такі ж резолюції про війну приймали весь час військові з'їзди і ради робочих, солдацьких і селянських депутатів, де українські есери та есдеки були в більшості, або мали значний вплив. Правда, у самому своєму соціал-патріотизмові українські есери та есдеки ніколи не ставали тоді такими супротивниками більшовиків, як то були російські меньшовики та есери, бо соціал-патріотизм російського маштабу до жовтневої революції для українських націоналістів було питанням другорядним, і всі свої промови і заклики що по війни прихильники Центральної Ради до жовтневої революції завжди висловлювали з багатьма натяками на російську владу, на вияснення потреб забезпечення від війни інтересів України зокрема. Найліпше буде сказати, що у боротьбі проти соціал-патріотів більшовики з боку УСР і УСД мали нейтралітет почаси дружній, почаси ворожий.

Візьмемо два інші головні питання революції 17 року — земля. Перший Всеукраїнський селянський з'їзд прийняв резолюцію, що вимагає розрішення земельного питання, безоговорочно, — руба скасовання приватної власності на землю без усякого викупу, трудове землекористування, знищення всіх посередніх податків, націоналізацію мав, вод, шахт і інших земельних метрів, домагання, що іх здійснила остаточно жовтнева революція. Лише перший пункт нагадував резолюції селянських з'їздів, де їх проводили російські есери в Росії — самочинних захватів землі та самовольних порубок лісів не робити. Спираючись на селянство і домагаючись вести його під національним прапором, Українська Центральна Рада завзято бореться з тимчасовим коаліційним урядом Керенського, а тому була примушена становитися на інший ґрунт, аніж російські С.-Р. і всякі наші соціал-угодовці в Росії. Вона повинна була не тілько визнавати в де якій мірі, але і піджеврювати опозиційний, навіть ліквідаційний характер селянського руху, лише для декорації висловлюючи де-які оговорки.

Центральна Рада використувала революційний селянський рух для своїх націоналістичних завдань. В сьому була її міць до жовтневої революції і в цьому хиба її сили після жовтневої революції, коли все більш широкі кола селянства відходили від неї в її боротьбі з більшовиками.

Також невиразно ставило селянство, під проводом Центральної Ради і третє головне питання про владу. Перший Всеукраїнський селянський з'їзд у своїй резолюції говорить: «заслухавши доклада про переговори з Російським Тимчасовим Урядом, Перший Всеукраїнський Селянський з'їзд постановив: «приєднатися до домогань Української Центральної Ради, заявлених

в її декларації, і вимагати від Тимчасового Уряду негайного задоволення всіх домагань», — але сама Українська Центральна Рада в своєму першому Універсалі від 10 червня 17 року до «Українського Народу на Україні й по за Україною сущого», заявляє: «Ми гадали, що центральне російське Правительство протягне нам руку в своїй роботі, що в згоді з ним ми — Українська Центральна Рада зможемо дати лад нашій землі, але тимчасове правительство одиноко всі наші домогання, одіпхнуло протягнемо руку Українського народу. Воно не схотіло разом з нами творити новий лад і т. ін.».

І висновком з цього УЦР ставила положення — коли тимчасове російське правительство не може дати лад у нас, коли не хоче стати разом з нами до великої роботи то ми сами повинні взяти її на себе. «Одніні сами будемо творити наше життя».

А в другому Універсалі УЦР від 3-го липня 17 року до директиви першого Універсалу про перевибори адміністрації по всій Україні додається ще засновання Генерального Секретаріату, якою носителям найвищої краєвої влади. Однак у всіх своїх повідомленнях, навіть у торжественних Універсалах УЦР завжди удає, ніби її *примушено* висловлюватися проти Тимчасового Уряду, завжди залишає вільний шлях до згоди з буржуазією, або з коаліційним урядом Россії. Так в першому Універсалові, перед тим як наказувати всім громадянам переобирати адміністрацію, сказано: «Тепер, народе Український, нас приневолено, щоб ми сами взяли нашу владу», а в другому Універсалові, де декларується заснування Генерального Секретаріату прямо сказано: «ЦР виділить наново із свого складу обібраний одновідальний перед нею орган — Генеральний Секретаріят, що буде представлений на затвердження Временного правительства, якою носитель найвищої краєвої влади Временного Правительства на Україні».

Таким же двохзначним шляхом йшли за ЦР і кола українського населення — особливо сільського. Згадаймо постанову першого Всеукраїнського з'їзду (селянського) від 28/V до 2/VI 17-го року про відношення до Тимчасового Уряду.

Ці постанови, цілком неофіційні, являлись до того часу може найбільш яскравим виразом українських національних домогань. В постановах цього селянського з'їзду сказано: «Вимагати від Тимчасового Уряду негайного задоволення домагань Української Центральної Ради», але позитивна програма характеризується дальшими словами: «Зважаючи на те, що тільки установлення в Російській Федераційній Демократичній Республіці національної територіальної автономії України та забезпечення прав національних меншин може зберігти край од безладдя, — з'їзд постановив: Доручити ЦР разом з Всеукраїнською Радою Селянських депутатів: а) негайно виробити проект положення про автономію України і федераційного демократичного устрою Росії-

ської Республіки, б) негайно скликати з'їзд представників інших народів і країн, що домагаються федеративно-демократичного устрою, в) приложити всі сили до прискорення організації українських територіальних краєвих центрів».

Таким чином, перша позиція українського націоналізму в питанні про владу — це була автономія, проведена, оскільки це можливо, по згоді з Тимчасовим Урядом, шляхом порозуміння з ним і шляхом організаційного на нього нажиму. — Звідсіля вся неминуча двохзначність політики ЦР що до питання про владу. Аби це з'ясувати, яко мога краще, потрібно згадати, що питання про автономію України було для головної складової частини Тимчасового Уряду партії кадетів неможливим, поскільки воно прямо йшло проти великороджавної лінії царату, що її кадети, а разом з ними і весь Тимчасовий Уряд, провадили ретельно весь час до жовтневої революції. Далі ми наведемо докладніше, яку політику в справі національного самовизначення провадила партія більшовиків до жовтневої революції взагалі і відносно українського питання зокрема,—тут лише доводимо, що відносно двох головних політичних питань—землі та миру—більшовикам нічого було підтримувати Українську Центральну Раду, поскільки більшовики виставляли їх в більш революційному дусі, і так в Росії, як на Україні, і лише в питанні про владу у його реальному значенні, вони уявляли його інакше, ніж у Росії, і це питання для себе розв'язали з самого початку позитивно.

Треба зазначити, що у партії більшовиків, і тільки у партії більшовиків, знайшли підтримку домагання УЦР забезпечення національно-культурного розвитку, прав української мови, проведення автономії України, право українського народу на національне самовизначення. — За це партія проводила інтенсивну агітацію весь час, і ця агітація викликала до неї сімпатії працюючих мас України. Вона ж була найбільш твердим ґрунтом, на якому могла розвиватися боротьба ЦР проти Тимчасового Уряду до липневих днів. Перший Універсал, який закликав населення України до свавільних перевиборів адміністрації по суті у цьому смислі нічим не відріжнявся від резолюцій та відозв багатьох рад робітничих і солдацьких депутатів, де більшовики мали свій вплив.

УЦР в своєму відношенні до влади не висловлювала нового, не знаходила ніяких шляхів крім тих, що ними більшовики вели широкі верстви населення і то того. Але тут цілком виявляється ріжниця поводження революційного пролетаріату і дрібної буржуазії у революції: пролетарські маси своїми місцевими постановами про перехід влади до місцевих рад визначали своє недовір'я до Тимчасового Уряду, яко центрального уряду буржуазного і боротьбу за цю позицію мали, яко авангардну до загальної жовтневої революції. Центральна ж Рада першим Універсалом своїм висловлювала недовір'я до Тимчасового Уряду,

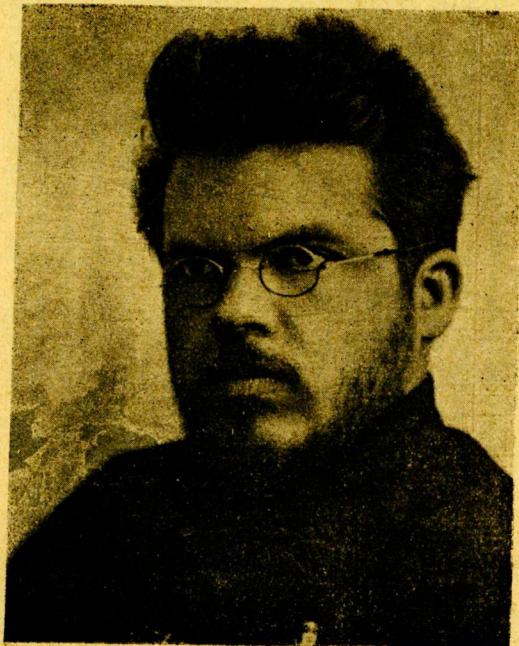
яко уряду центрального, незалежно від його буржуазного характеру, не дивлючись на те, що той уряд був буржуазним.

Це саме сприяло Центральній Раді у дальших переговорах з Тимчасовим Урядом, що іх вона проводила протягом від I до II-го Універсалу. Саме за часів першого Універсалу в другій половині червня 17-го року Тимчасовий Уряд, в складі якого вже були партії російських меньшовиків та есерів, під напором Антанти починає кампанію нового військового наступу російських військ проти Германії та Австрії. Завзяту та жорстоку боротьбу повела проти війни партія більшовиків. Широка демонстрація 18-го червня в Петербурзі, на якій петербурський пролетаріят виявив свою волю проти війни і проти буржуазного уряду, поширення більшовицької агітації серед війська на фронті і в тилу—все це вимагало від Тимчасового Уряду — заключити союз проти більшовиків з УЦР на грунті її визнання, щоб зміцнити свої сили—а УЦР, як це треба прямо сказати, всю силу свою брала, використовуючи революційні і неусталено-більшовицькі робочі та селянські маси, і єдиним спільноком у боротьбі за свої вимоги мала партію більшовиків. Ale сидіння УЦР поміж двох стільців кінчилось тим, що вона пішла на союз із тимчасовим буржуазним коаліційним урядом проти більшовиків, проти революційного робітництва. Акт Тимчасового Уряду про визнання Генерального Секретаріату УЦР і другий Універсал ЦР мають місце у ті ж часи, навіть у ті самісенькі дні, коли після Липневого повстання солдат та матросів у Петербурзі починається жорстоке переслідування більшовиків, і у цьому переслідуванні УЦР та її Генеральний Секретаріят брали свою участь, хоча би своїм дружнім до Тимчасового Уряду нейтралітетом. Це була перша зрада УЦР інтересам робітництва.

Перша зрада Української Центральної Ради робітництву, а саме договір між нею та Тимчасовим Урядом фактично проти більшовиків наслідком своїм мали те, що після розгрому сил більшовиків у липневих боях на Петербурзьких вулицях, велика буржуазія за згодою меньшовиків та російських есерів перейшла до наступу проти пролетаріату широким фронтом. Сили революції було ослаблено, і ЦР стояла безсилою проти домагань Тимчасового Уряду. Зраджуючи пролетаріят УЦР тим самим побільшила силу Тимчасового Уряду, а той б'ючи робітництво, не маючи ніякої охоти поділяти владу з дрібно-буржуазною Радою, почав наступ проти неї. Хід дальших подій показує, що після засновання Генерального Секретаріату згідно акту Тимчасового Уряду і 2-го Універсалу УЦР, той самий Генеральний Секретаріят після «Інструкції Генеральному Секретаріату» від 4 (17) серпня не має ніякої сили і являється іграшкою в руках Комісарів Тимчасового Уряду і командуючого південно-західним фронтом.

УЦР після липню знову переходить на опозиційну роль, знову бігає між двох стільців і знову шукає допомоги з боку

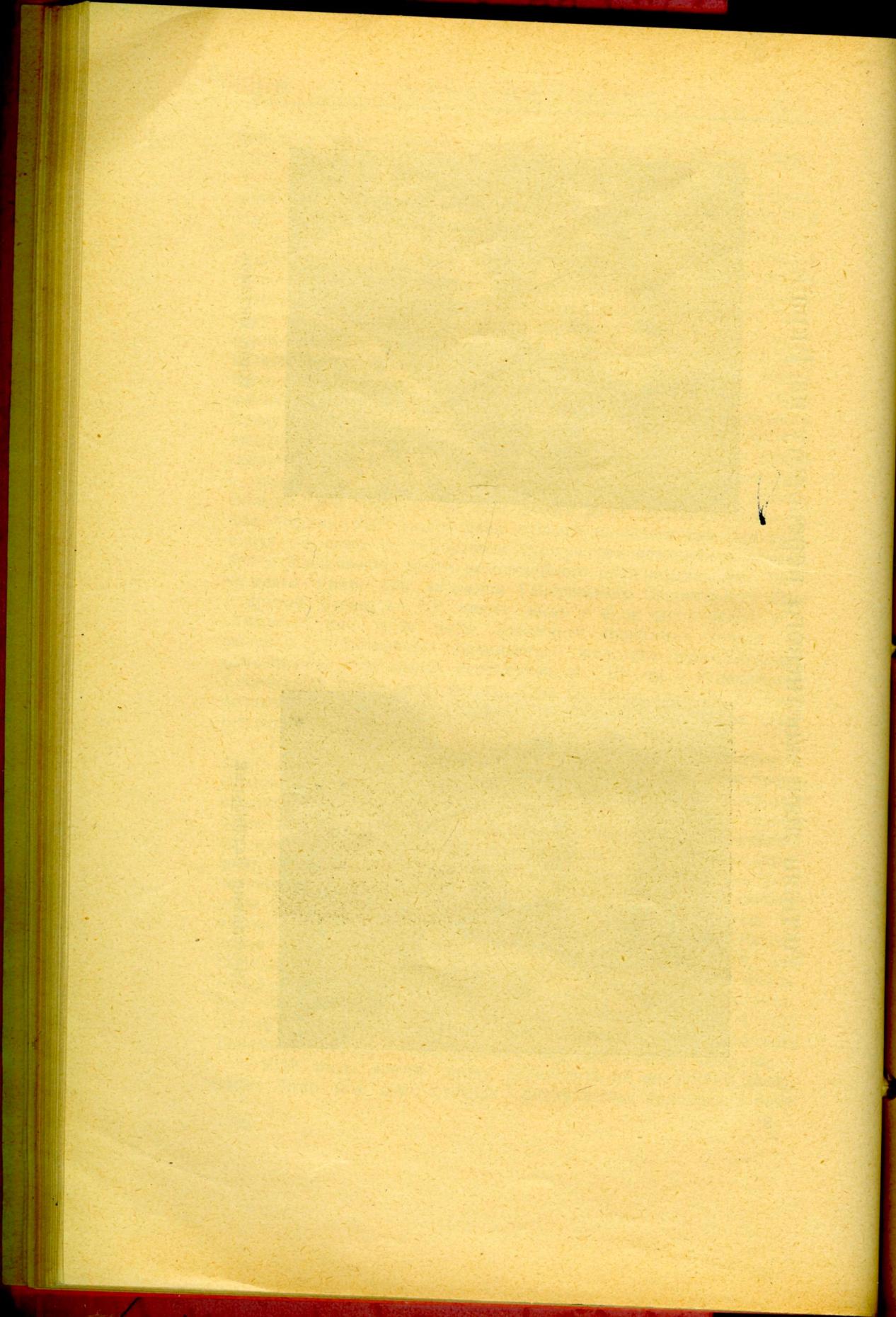
Активні діячі жовтневого перевороту на Вкраїні.

Володимир Затонський

Юрій Пятаков

робітництва, а то значить, з боку партії більшовиків. Ця гра продовжувалася весь час до Жовтневої революції, коли УЦР у другий раз, і на цей раз вже остаточно, стала на шлях зради робітництву.

В цей період липень—жовтень 17 року відношення партії більшовиків до ЦР та її змагань, її сутичок з Тимчасовим Урядом було по суті тим же, як і за минулий період травень—липень 17 року,—лише було воно більш загострене,—більш активною була критика українського націоналізму з боку більшовиків.

Що більше розгорталася громадянська боротьба на Україні, то більше недовір'я мала робітнича класа до українських націоналістів. В цей період, як і в минулий,—навіть ще більше, як у минулий, УЦР та її керовники, ведучи опозицію проти Тимчасового Уряду, опираючись у цій опозиції на допомогу робітництва та його партії більшовиків, одночасно вели інтригу з представниками Тимчасового Уряду, весь час вибіраючи, яку силу більш треба підтримати, якої сили треба більше боятися, яку силу більше можна використати для своїх власних завдань; весь час вони готувалися до зради, аж поки кінець кінцем це остаточно рішуче не сталося в жовтні 17 року.

Залишимо на цьому характеристику розвитку цього ворожого пролетарятої табору українського націоналізму у період березень—жовтень 17 року. Придивімось уважніше до свого власного табору, переглянемо докладніш хід і розвиток подій в робітничому таборі, в його власнім авангарді—більшовицькій партії.

ІІІ. ПАРТІЙНА ПОЛІТИКА БІЛЬШОВИКІВ.

Поруч з вищенаведеною картиною діяльності УЦР, все більшало об'єднання «соціялістів» навколо УЦР. Розвиток революційного, соціально-більшовицького руху на Україні за 17 рік має зовсім протилежні риси. Поодинокими гуртками, необ'єднаними між собою в краєвому масштабі комітетами, характеризується організація партії більшовиків до революції і такою ж існувала вона весь перший період революції на Україні. Одною з негативніших рис розвитку паргіної організації більшовиків на Україні являється відсутність постійних партійних сил. Коли передивляєшся тепер списки партійних комітетів до революції, то бачиш, що майже усі робітники, що працювали на Україні за часи революції, лише тимчасово перебували на терені України; мандруючи завдяки підпільним обставинам по інших місцях.

В часи революції склалося так, що більшість, майже усі бувші робітники українських парторганізацій опинилися на терені Росії. Вся минула революційна боротьба проходила для української організації у тому, що з партійних низів виходили все нові робітники, виховувалися на праці і прямували свій човен на широке море російської організації, не складаючи ніякого всеукраїнського осередку.

Картина парт'організацій, таким чином, складалася зовсім інакше, аніж то було у Литві, в Польщі, на Кавказі, навіть у Сібіру. Все це, та багато інших дрібних, але важливих причин спричинилося до того, що під час революції партійні організації більшовиків на Україні були об'єднані лише спільним революційно-соціалістичним більшовицьким напрямком та своїми окремими для кожної зносинами із загальним партійним центром.

Більш того, склалася де-яка інерція такої розспороженої децентралізації, сепаративного існування партійних організацій, де-яке недовір'я до самої можливості Всеукраїнського партійного об'єднання, як факту можливого партійного сепаратизму.

Таким чином, проти об'єднуючого свої сили українського націоналізму, за перший період української революції ми бачимо роз'єднані організаційно, несполучені у краєвому масштабові партійні організації. Коли візьмемо ми 6-ий партійний з'їзд більшовиків 26/VII—3/VIII 17 року, то побачимо, що роз'єднання партійних організацій України відбилося навіть у протоколах, де по звіту мандатної комісії була підрахована кількість членів парторганізацій, при чому 12 делегатів від 8 організацій (Харків, Катеринослав, і ін.) з 15.818 членами партії називалися в докладі мандатної комісії «Донецьким Басейном», а Київ з областю, Одеса з Ростовом утворили групу «Юг» (4 делегати від 7.835 членів), а Полтавська організація навіть зовсім відокремилася.

Наведені вище числа (від середини 17 року), дають для всієї України 22.303 члени у 12 парторганізаціях без Ростову.

Зрозіміло, що кількість членів партії і навіть організації була до того часу в дійсності значно більшою, але ці цифри свідчать про те, що навіть загальний партз'їзд, загальне партійне об'єднання,—воно визволяло дрібні партійні організації України і членів партії від становиська організаційної занедбаності і занехаяного відношення до об'єднання краєвого, Всеукраїнського. Це відношення що до партійного краєвого об'єднання ще більш яскраво негативно відбивалося на справі Всеукраїнського об'єднання рад робітничих депутатів.

Наслідком всього цього було те, що поруч з об'єднанням партійних інституцій дрібної буржуазії, з фактом існування і організації державного центру у Київі, фактично в 17 році на Україні не існувало жадного партійного центру більшовиків, жадного центру для скручення сил пролетаріату в боротьбі проти того дрібно-буржуазного центру.

Причин цього явища треба шукати у минулому економічному, політичному та історичному розвиткові України. Умови економічного, та історичного розвитку утворили те, що з початку 17 року на Україні почали складатися одночасно три центра притягання: Одеса, Київ та Харків.

1. Одеса, як центр бувшої Новоросії, або, як її раніш звали, «Полуросія», з мішаним населенням що до національності, з величими латифундіями, з ріжнобарвним, навіть міжнароднім складом

населення—сама Одеса жила своїм окремим життям. Партийна і радянська діяльність на Одещині була з 17 го року тісно звязана з близьким румунським фронтом, ставка котрого була в Одесі.

З'їзд рад робочих і солдацьких депутатів Одещини та армейських комітетів Румунського фронту склав свій орган: «Виконавчий Комітет Чорноморської і Одеської області та Румунського фронту—так званий «Румчерод», який претендував на значіння окремого самостійного центру з весни 17-го і початку 18 року.

Залишемо на розгляд майбутнього радянського історика діяльність Румчероду і візьмемо лише партійно-більшовицький бік цієї установи.

Треба зауважити, що будь-якого окремого партійного центру Румчедовці не складали, партійним осередком для цієї області в 17 році і в 18 році являлась фактично спочатку більшовицька фракція Румчедору, а потім більшовицька частина президії №... армейського комітету. Спеціального партійного, на конференції обраного, обласного комітету на Одещині за ті часи не існувало. Директиви бюро більшовицької фракції відносно діяльності в радах були одночасно директивами партійними. Невідокремлення партійної праці від радянської, навіть більш того де-яке перевживання партійних організацій радянськими фракціями,—так можна було б характеризувати партійну суть Одещини у 17 р. і початку 18 року.

Треба додати, що коаліція з лівими есерами, яка провадилася в ті часи скрізь по Росії та на Україні, найбільш міцною була саме на Одещині, де ліві есери може найбільш, аніж де-небудь, були близькі до нашої, більшовицької лінії—тому і грань між більшовиками та лівими есерами не завжди досить яскраво там виявлялася. Лише з приїздом у самому кінці 17-го року до Одеси т. Раковського, партійна лінія т. т. з Румчедору приймає більш певний характер в цьому відношенню.

2. Київ. Що до другого центру—Київу, то тут перед лицем партійного і державного об'єднання українського націоналізму Київська парторганізація більшовиків грала найбільш відповіальну роль. Проти всіх скупчених сил українського шовінізму—партії УСД, УСР та всіх інших партій соціялістичного і радикального лібералізму, проти них стояла Київська організація, що нараховувала у Київі 4 000 членів, і в Київській області 985—загалом бури 4.985 членів.

І на цю невеличку групу партійних робітників у найменшій промисловій області України, з найбільшою кількістю селянства, що находилося тоді під найсильнішим впливом українського націоналізму випала найбільш важка частина боротьби за об'єднання у Всеукраїнському масштабові з наступаючим українським націоналізмом.

Для характеристики важкого становища нашої партійної організації на Київшині треба додати ще одну рису, що має велике значіння на дальнішому протязі революційного руху на

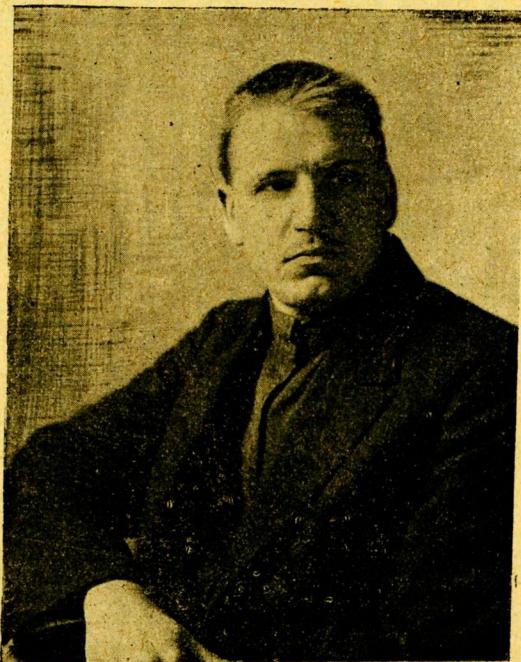
Вкраїні. Київський партійний комітет складався з партійних товаришів: Юрія та Леоніда Пятакових, Євгенії Бош, Горвіца, Крецберга, Едельштейна та інших, а в південно-західному комітетові, що провадив працю у Київській області, крім Євгенії Бош були Гуревич, Тарногородський та інши. Фактичним керовником, проводирим Київського комітету і всіх парторганізацій Київщини були Юрій Пятаков та Євгенія Бош, які мають великі заслуги перед партією в тому, що підкреслювали боротьбу проти УЦР у Всеукраїнському маштабові і завдання Всеукраїнського об'єднання партії та радянських сил проти неї.

Але треба зазначити, що саме ці товариші за часи війни перед революцією були в суперечці з т. Леніним по важнішому питанню, яке мало величезне значіння на Україні, по питанню національному. Це росходження поглядів у певній мірі залишилося і після революції. Т. Ленін тримався погляду, що потім прийняла вся партія—спочатку на загальній квітневій партконференції в Петербурзі в 17 році, а потім і на партз'їдах, який сформуваний був у програмовому постулаті про визнання *права нації на самовизначення навіть до державного відокремлення* і ставив завданням партії—підтримувати боротьбу за національне визволення, оскільки воно грає революційну роля, ставлючи поруч з тим робітникам кожної нації завдання—яко мoga більшого об'єднання пролетарських сил у загальному масштабові.

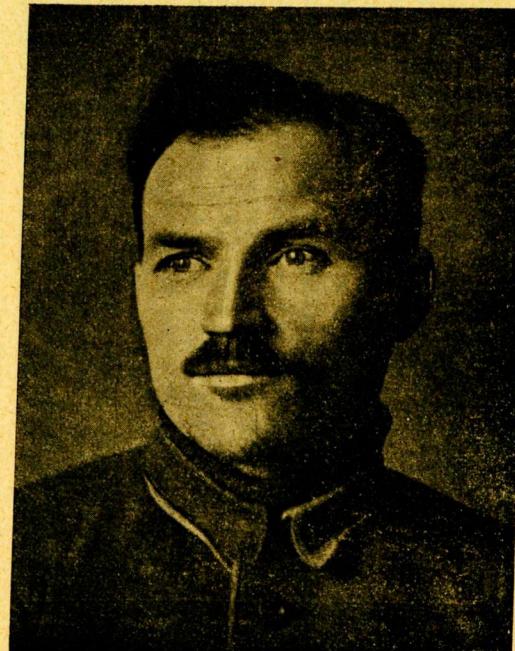
Точка зору т.т. Пятакова, Бош та Бухарина, як всім відомо, була протилежною. Вони вважали, що національний рух вже відограв свою революційну роля і в умовах імперіалістичного розвитку може мати лише контрреволюційний характер. Тому ці т.т., признаючи програмове завдання боротьби проти національного гніту, гостро висловлювались проти введення постулату про національне самовизначення, який на їх думку, роспорощував сили пролетаріату. Не будемо тут наводити критику цих поглядів,—вони обговорювалися на партз'їдах.

Цю дискусію по національному питанню на квітневій конференції 17 року ставили далі на 6-му партз'їзді 7/VIII 17 року—і у всіх постановах партія приймала погляд тов. Леніна. Зрозуміло, що Київські товариши, хоча б вони росходилися в своїх поглядах з принятовою резолюцією партії, в дійсності повинні були проводити і проводили партійну постанову. Але все таки,—і це також зрозуміло,—спеціальний особистий погляд т.т. на національне питання подекуди виявлявся, а через це, оскільки більшовики ніколи своїх діскусій не ховають, серед найбільш навіть близьких до них кол УЦР та її періферії малося недовір'я до більшовицької партії, а саме по національному питанню, хоч це недовір'я в дійсності не мало ніякої підстави, бо, як вже вище було зазначено і показано,—саме більшовицька партія була найбільшим захисником прав національної культури, української національності взагалі, проти Тимчасового буржуазного і соціал-патріотичного Уряду.

Активні діячі жовтневого перевороту на Вкраїні.

Емануїл Квиринг

Федір Сергій (Артем)

WILLIAM

Іронія історії привела до того, що саме Київських товаришів, що так гостро принціпово ставилися у внутрішнє-партийних діскусіях взагалі проти всякого національного відродження, самих по цьому пункту взяли під підозріння товариши Донецько-Криворіжського басейну або Кривонбасу—так звалася в 17—18 роках ця східня частина України (Донбас, Криворіжський рудний район, Харківська та Катеринославська губ.)

3. Харків. На 6-му партійному з'їзді з 22.303 представлених від України членів партії з Кривонбасу було представлено 15.318 членів. При чому в Кривонбасі малися такі місцеві організації як Катеринославська з 3.500 членів, Криворіжська 3.100 Луганська—2.596, Харківська 2.400, Горловська—1 200, Щерби, нівсько-Микитянська—1.096 і ін.

В Донбасі лише одна місцева організація—Білецько-Горнозаводська парторганізація мала стільки ж членів, скільки вся Київська область без Києва. До того ж в Донбасі склад пролетарів був найбільш чистий, найбільш здатний до боротьби.

Зрозуміло, що такі організації, які налічували значну більшість членів більшовицької партії на Україні і були найбільш жвавими, організованими, дісциплінованими, мали найбільший вплив у рядах робітничих депутатів. Ми бачимо, як потроху, вже в першій половині 17 року по копальнях більшовики мали вже великий вплив, а по деяких місцевостях здобувають і більшість у радах.

Завдяки цьому парторганізації у Донбасі та Криворіжжу були не тільки далеко більш численними і більш жвавими в своїй діяльності, але мали і більший вплив на масу і,—що найбільше має значення,—мали найбільше об'єднання між собою.

Але це об'єднання було занадто відокремлене від інших партійних організацій більшовиків на Україні, і коли вже за часи жовтневої революції Київський партійний комітет більшовиків скликав Всеукраїнську Партійну Конференцію задля Всеукраїнського об'єднання пат, тисяч для боротьби проти Української ЦР, ми бачимо, що на цю конференцію приїхали лише представники Правобережної України, Полтавщини, Єлисаветграду та поодинокі представники інших місцевих комітетів, а майже весь Кривонбас відмовився приняти участь в цій конференції, як відмовився і після того прислати своїх представників до обіраного тою конференцією Головного Комітету С.-Д. більшовиків України.

Де-кілька причин було тому. Одна з них—це деякі недовір'я «чистих пролетарів» до послідовності організацій дрібно—буржуазного Правобережжя

Таке недовір'я взагалі досить характерне було за ці часи революційного руху для багатьох організацій з переважною пролетарською більшістю.

Деяку роль грала і ріжниця національна, оскільки уперта націоналістична дійсність з правого боку ставила це питання на чергу порядку денного, але ще більшою причиною того відокремлення парторганізації Кривонбаса від останньої України

були інші явища. Як сказано було раніше, — представниками нашої партії на Київщині були в 17 році як раз ті т. т., що не визнавали ніякого значіння національного питання, боролися проти будь-яких пунктів нашого програму, що натякали на право націй на самовизначення і т. д., — все ж таки вони, може непослідовно, але правильно стояли за найгострішую боротьбу з ЦР В Кривонбасі навпаки — з початку революції скучилося не мало старих товаришів, що цілком стояли на точці зору т. Леніна в національному питанні, але робили із своїх тез досить своєрідні висновки.

Визнаючи цілком за українським народом право на самовизначення, вони ніяк не могли допустити, щоб навіть можна було поставити питання про те, що Харківщина, Катеринославщина, Криворіжжа та Донбас являються частиною України. Тут були дві причини: одна лежала в тому, що соціалістична революція спиралася в Кривонбасі на пролетаріят, в національному ж русі селянство Кривонбасу неграло тоді скільки - небудь яскравої, значної ролі. Тому, як думали Кривонбасовці, не селянство може і має право установити характер Кривонбасу. Другим положенням, що з нього т. т. з Кривонбасу виводили свою позіцію відносно національного питання, було те, що вони цілком правильно зважували все значіння, що мав Кривонбас для всього господарчого організму бувшої Росії, а після жовтневої революції РСФРР. Дійсно, пригадаймо, що Германський імперіалізм за часи Берестейського миру мав своїм завданням, відрізавши від Росії кам'яний вугіль та залізну руду Кривонбасу, обезкровити Росію і довести її до загибелі. Передбачити таке значіння можливого відрізання Кривонбасу від радянської Федерації було цілком зрозумілою думкою кожного революційного соціаліста-більшовика. Виходячи з того, Криворіжські т. т. в кінці третього тримесеця 17 року заняли, як згадано було, дуже своєрідне становище до УЦР. Вони, визнаючи право Українського народу на самовизначення навіть до державного відокремлення, готові були підтримувати УЦР в її позіції проти Тимчасового Уряду, аж до державного відокремлення, не то, що до державної автономії в складі російської федерації.

Але вони визнавали це державне об'єднання України лише без Кривонбасу: дрібно-буржуазна Україна переживе свою націоналістичну хоробу, поки націоналістичні ілюзії не розв'яться і важкою працею т. т. з України не переконаються в необхідності об'єднання не лише рабочих, а навіть і селянських мас.

Але Кривонбас, яко пролетарська область, де українському націоналізму не може бути місця серед пролетаріату, повинен іти іншим шляхом. Він повинен бути в тісному звязку з Росією, як її частина. Український національний рух, говорили тоді деякі т. т. з Кривонбасу, має революційне значіння на правобережній Україні, але він приймає цілком контр-революційний вигляд, оскільки заходить справа про нього у Кривонбасі.

IV. КЛАСОВІ ВІДНОСИНИ НА УКРАЇНІ ПЕРЕД ЖОВТНЕМ 17 РОКУ.

Так стояла справа до жовтневої революції. Не будемо розбрати, оскільки правильною чи неправильною була така позиція: історія проложила інші шляхи розвитку українського руху. У всякому разі головні помилки багатьох найвидатніших т. т. з Кривонбасу були в тому, що вони, тримаючись вищенаведеного погляду до жовтневої революції, залишили його у себе як директиву і після жовтневої революції, але це—потім.

Зараз же після загального розгляду розвитку класових і партійних відносин на Україні до жовтневої революції, погляньмо на становище цих відносин перед самим жовтнем, щоби краще зрозуміти боротьбу сил за часи жовтневої революції.

У Київі УЦР з її Генеральним Секретаріятом вже прияла де-які державні форми і спирається на національний рух, який все зростає, досягаючи апогею свого розвитку. Українські соціал-патріотичні партії ще не мають рис внутрішнього свого роскладу і жваво борються за здійснення своїх державно-національних завдань. Навколо УЦР ґрунтуються скрізь по містах та селах селянські спілки, інтелігентські громадянські кола, ріжні інші організації, «робочі» ради. Вони підтримують ЦР у справі формування українських військових частин, які стягаються на Україну звідсіль—з усіх фронтів та всіх губерній Росії.

Неусталений, непевний революційний дух керує настроями у таборі прихильників УЦР, революційні більшовицькі лозунги переплітаються у масі з лозунгами національного визволення, ріжнобарвні представники ріжних клас, де які кола робітництва, дрібно-буржуазна інтелігенція і ріжні верстви селянства—все це стоїть на ступні підйому, наступу. Маси мають настрій досить революційний, але демогогичні керовники використовують їх повсякчасно для своїх завдань.

Військові фронти, які пролягали на Україні, округи, армії південно-західного фронту і фронту румунського за часи 17 року від липня по жовтень цілком змінюють свою фізіономію. Цілком меншовицькі та есерівські, складені з військових чиновників та офіцерів полкові, армейські, фронтові та салдатські виконкоми в часи жовтневої революції на останніх фронтових з'їздах.» «Искомитюза» та «Румчероду» ставали сами собою цілком салдатськими, де окопник виявляв свою іншу, окопну, революційну фізіономію і де більшовики мали вже великий вплив, навіть більшість.

Але поруч з тим з'організована контр-революція, що купчилася біля імені Корнілова (так звані Корніловські дні) мали на південно-західному і румунському фронтах своїх найбільш яскравих представників. Всі ці генерали: Лукомські, Шкури, Мамонтови, Щербачови, герої добровольчеських контр-революційних армій Олексієва, Каледіна, Корнілова, Денікіна та Врангеля були переважно генералами південно-західного і румунського

фронту, і тому перед жовтневою революцією військове керування цими фронтами залишилося цілком в руках контр-революційних генералів.

Поруч з ними провадили свою працю представники комісарського складу, призначеного Тимчасовим Урядом Керенського із російських есерів та меншовиків,—як наприклад, Кириленко та інші.

Вкупі з ними працювали всі бувші члени армейських та фронтових комітетів, що їх було забраковано балотировкою на останніх перед жовтневою революцією фронтових військових з'їздах—меншовики та есери.

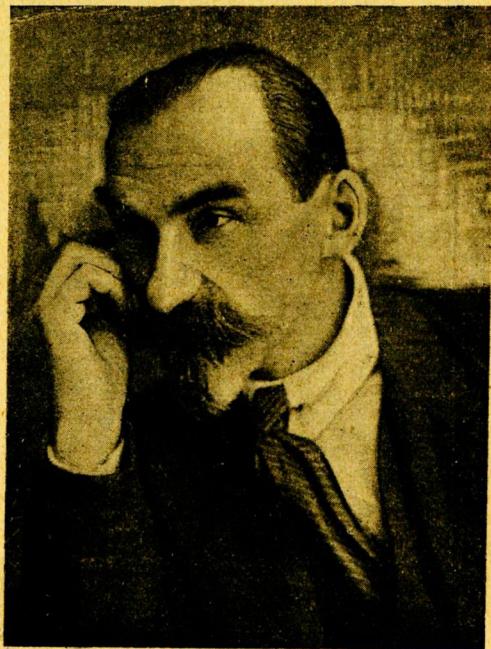
Що швидче насуvalася на Тимчасовий Уряд гроза пролетарської революції, то скоріше йшла меншовицька та есерівська контр-революція серед фронтових військ до свого максимального розвитку, щоб у рішучому останньому бої помірятися з хвилями пролетарської бурі.

Але за меншовиками та есерами солдатських мас вже не було. Як це було в Росії—Петербурзі та Москві, так само на південно-західному і румунському фронтах, так само в Києві та інших містах за Тимчасовим Урядом, за контр-революційними комітетами та есерівсько-меншовицьким комісарським складом сірої салдатської шинелі видно не було, а майже виключно юнкерські та офіцерські погони, так звані батальони смерти, жіночі батальони, ударники, смертники та ін.

Велика власність, як земельна так і індустріальна за часи перед жовтневою революцією знаходиться на Україні почасти в стані оборони, як це було в Донбасі або на Волині, почасти землевласники та підприємці повіялись де-ідне до Росії, а почасти приєднувались до УЦР. Не багатьом тепер відомо, що одна з найголовніших сил, що на неї спиралася УЦР в своїй післяжовтневій боротьбі проти більшовиків було так зване вільне козацтво, і що на чолі цього вільного козацтва УЦР, організованого з есерів та у с-д-ків, ними випестуваного і вихованого, стояв ніхто інший, як тодішній отаман вільного козацтва, а в дальшому часі обібраний великими землевласниками—заможніми селянами та поміщиками—гетьман всієї України Павло Скоропадський. Дозволю собі звернутися до своїх власних спогадів, як у самому кінці 17 року та на початку січня 18 року у своїх зносинах з Петербургом я звертав увагу на те, що УЦР була лише ширмою, що з-за неї висувалося товсте рило землевласництва на чолі з Скоропадським та Балбачаном.

Коли тепер ми бачим у Румунії організований український союз землевласників, що хоч і сперечається з Петлюрою, але в дійсності стоїть цілком на ґрунті петлюровської боротьби з радянськими республіками,—то це є лише блідий наслідок того союзу, що його утворили були, хоч і не офіційно, за спиною селянської маси керовники українського національного руху—землевласники України ще біля жовтня 17 року.

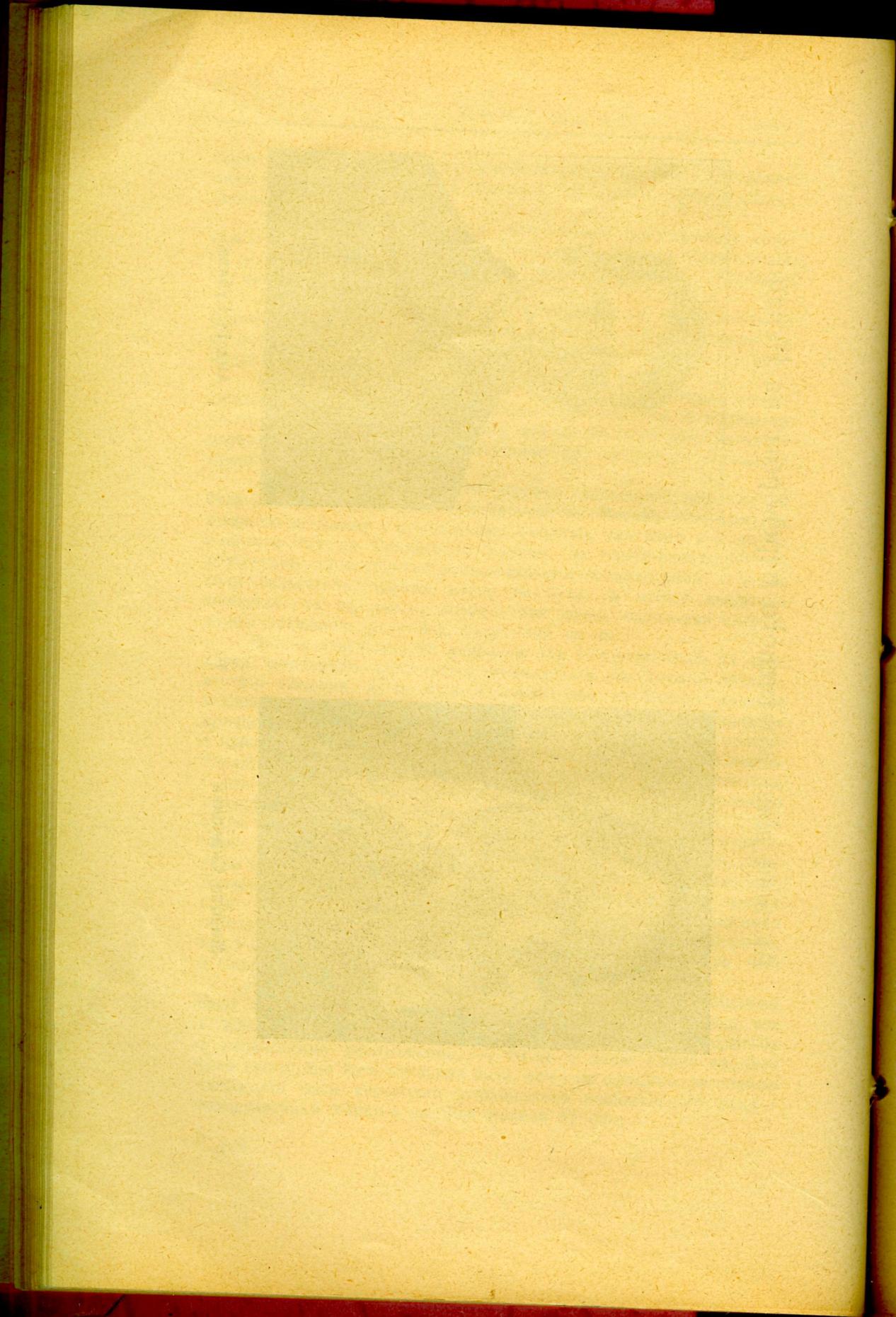
Активні діячі жовтневого перевороту на Вкраїні.

Микола Скрипник

Андрій Бубнов

Українське селянство часів жовтня не поділялося ще на класові шари і виявляло собою майже на всій території України неусталену революційну стихію, що знаходилася ще під впливом напів революційних, напів-шовіністичних лозунгів діячів УЦР.

Революційна більшовицька пропаганда, а тим більш організація, майже не досягала до українського села. Лише поодинокими неорганізованими струмочками йшов вплив більшовицьких рад серед українського селянства більше на Лівобережжу, менше на Правобережжу, де цей вплив провадився фронтовим салдатством.

Майже єдиною організацією в українському селі були прихильники УЦР, об'єднані в просвітах та селянських спілках, що стояли майже цілком під впливом у. с. - р. ів та у. с. - д. Ці організації були досить міцною опорою українського соціал-шовінізму.

Проте революційні лозунги більшовизму в дійсності присплювалися у незаможного, бідного та середнього селянства України все в більшому розмірі, і хоча їдійна, а потім і озброєна диктатура куркуля на селі приваблювала напів - пролетаріят та середнє селянство, але зовсім перевести їх на іншу класову ідеологію та психологію не могла. Тому і за часи перед жовтневою революцією селянство вороже ставилося до Тимчасового Уряду Керенського, а до більшовиків менш всього з дружнім нейтралітетом, одночасно цілком підтримуючи УЦР. До того ж на село кожного тижня і кожного дня верталася велика кількість саможхіть демобілізованого салдатства, яке приносило більшовицькі ідеї, більшовицький вплив і навіть деякі елементи революційної організованості.

Міщанство, як завше несамостійний неактивний елемент, було за весь 17 рік резонатором всіх перемін, хвилювих настроїв також за часи жовтневої революції. Хоч воно було однаково ворожим і до Тимчасового Уряду Керенського і до більшовизму, прихильно приймаючи лозунги УЦР, але одночасно висловлювалося і за революційну фразеологію «законного» Тимчасового Уряду, і за організацію боротьби з германським імперіалізмом, і за рожевий соціалізм і за вільне козацтво Павла Скоропадського — одним словом, за все те, що є революційна фраза що не турбув його, на все згодної вдачі, не накладаючи революційних зобов'язань.

Проти сих ріжнобарвних клас та партій, що гризлися поміж собою за владу у радах, стояв пролетаріят України — необ'єднаний організаційно, але натхнений революційним духом, що не виробив єдиної тактики та єдиних поглядів на головні біжучі питання менту, але що з ентузіазмом брав на себе головне завдання всього пролетаріату — завоювання державної влади.

В значній мірі знаходив я він ще під впливом обивательських, міщанських поглядів, мав в собі багато ріжних угруповань революційно-міщанського кольору, як-то анархо-сіндикалістів чи анархистів ріжних формаций, ідеологів босяцького пролетаріату.

Але робоча класа України інстинктивно іде шляхом революційним, хоч роблючи багато помилкових кроків, що иноді мали характер недисциплінованості.

В рядах робочих депутатів у багатьох містах України, як-то в Катеринославі, Харкові, Київі, Одесі більшовики та ліві есери, що йшли за ними, вже мали більшість. Але одночасно в цих радах мається ще велика, майже до половини, кількість меншовиків та есерів. По де-яких містах, як, наприклад, у Миколаїві, більшість у радах робочих депутатів складають ще меншовики, але меншовики інтелігентського типу. Майже по всіх містах в радах рішаючу роль грають депутати позапартійні—так перед бурею тихий вітер віщує повстання грізної стихії.

Ці депутати перед жовтнем все більш співчують меншовикам і тому надають радам характер меншовицьких.

Професійні спілки майже всюди ще знаходяться під впливом меншовицької партії, навпаки, нові професійні революційні організації робітництва—фабрично-заводські комітети та їх місцеві ради—цілком по всіх місцях не мають меншовицького характеру і склад їх більшовицький, але з великою кількістю анархистичних та сіндікалистських елементів.

Озброєна сила робітництва у жовтневі дні дає досить ріжнобарвну картину. Горняки та металісти Донбасу і до жовтня, а особливо після жовтня взялися в досить значній мірі за озброєння робітництва. Можна вказати, наприклад, на одержання великої кількості рушниць та іншої зброї робітниками Донбасу з Тульського заводу та з Луганську. У Київі цітаделлю революційного робітництва був арсенал, де робітництво було досить гарно озброєне. До того спричинялося близьке розташування фронту та повернення на Україну багатьох самодемобілізованих солдатів зі зброєю, але і це треба підкреслити, яко окрему рису, ще відріжняла нас від Росії в тодішні часи,—величезна кількість зброї і знаряддя не була в руках організованого пролетаріату, а розпорішилася серед усього революційного населення, серед всієї тої дрібно-буржуазної периферії, яка у ті часи і потім йшла за пролетаріатом, але не складала його головної і найбільш організованої та міцної сили.

(Далі буде).

ПРОФ. ЖЕЛЕХІВСЬКИЙ

Принцип відносності *).

Кінцевим завданням наукової думки є дати таку картину природи, що в найпростіший спосіб та без суперечностей об'єднувала б собою у весь досвід і спостереження людини.

Матер'ял, яким оперує наш розум, складається безпосередні переживання наші, що їх правдивість є безсумнівною: відчуття світла або звуку, тепла або холоду, радости чи горя—це такі переживання, що мати сумнів відносно їх дійсності не мало б жадної рації.

Свідомість, що охоплює всю ріжноманітність безпосереднього досвіду, звязує його окремі факти в суцільну картину, а діяльність розсудку має на меті встановити закономірні відношення поміж окремими спостереженнями та з'ясувати їх, цеб-то звести на те, що вже раніше було добре відоме, звичке.

Тут починається обсяг наукового знання, отут виникають і найглибші людські помилки.

Історія науки вважає епохи знищення таких помилок своїми найвищими етапами.

Нові теорії, що зносять помилки та ілюзії розуму, зустрічають опір з боку природньої інерції людської думки, і лише непереможна сила логіки та порушення старої будівлі через нові дані досвіду забезпечують перемогу.

Коперникова теорія устрою світа заступила старе уявлення про землю, що нерухомо перебуває в середині світу,—уявленням про планету, яка є у вічному русі і немає жадних переваг над іншими небесними тілами. Вона знищила звичай, помилковий погляд людства, ніби в світі є особливі напрями, що їх ми й нині характеризуємо словами: «вгору», «униз».

Від Редакції. Принцип відносності притягає до себе увагу наукових колективів світу. Одночасно шириться популярна література на цю тему. Ім'я Ейнштейна набирає величезної популярності. Редакція „Червоного Шляху“ іде назустріч інтересам читачів і містить по цьому питанню статтю проф. Желіхівського. Але редакція вважає потрібним по передати читачів, що теорія Ейнштейна в тій мірі, в якій вона виходить за межі фізики і претендує на гносеологічні і філософські висновки, все більше викликає проти себе гостру критику і боротьбу. Всі визнають величезні заслуги Ейнштейна в тому, що він остаточно руйнує уявлення про абсо-

Згадайте з своїх дитячих переживань, як тяжко вам було їх позбавитись, уявляючи землю кулею; отже не дивно, що для багатьох сучасників Коперника, які заперечували правдивість його системи, досить було вже того, що, мовляв, неможна ж уявити собі, аби істоти, подібні до нас, ходили униз головою.

Принцип відносності, подібно до Коперникової системи світу, належить до теорій, які порушують у нас остильки звиклі та трівкі уявління, що подекуди встановлювані ним факти природного та необхідного порядку здаються чудом для ума, котрий не звільнився ще від старих уявлінь.

Те, що нова теорія переглядає, переоцінює, складає, може бути, найбільше закорінений момент нашого разуму,—це наше звикле уявління простору та часу, як чогось незалежного від яких будь впливів, як чогось абсолютноного.

«Абсолютний, правдивий час сам собою та з своєї природи тече рівномірно й без відношення до якогось іншого об'єкту. Його звено й тривалістю... Усі рухи можуть прискорюватись або проходити більш повільно, але абсолютний час тече без жадних змін... Одна й таж тривалість... стосується до існування всіх речей незалежно від того, як проходять рухи—швидко, повільно, чи рівно до нуля».—Ось означення часу, що закам'янів у своєму рівномірному русі; воно належить в•ликові Ньютона. Уявити собі час інакше ми не могли аж донині.

Подібно до того характеризує Ньютон і простір:

«Абсолютний простір через свою природу... завжди лишається собі рівним та нерухомим».

Оці уявління абсолютноні часу та простору складали донині підвальну нашого світогляду; на їх спіралася вся будівля сучасної науки. Отже зреється їх вимагає принцип відносності.

НЬЮТОНІВ ПРИНЦІП ВІДНОСНОСТИ.

Ще Ньютон назад тому двісті років встановив, що механічні явища проходять цілком однаково—будь-то в системі, яка є в простому (прямолінійному) русі незмінної швидкості, чи на випадок, коли система знаходиться в стані супокою. Тому неможна ніякими спостереженнями в середині самої системи розвязати питання про те, чи вона рухається, чи ні. Зміна віддалення межі системою та іншими тілами, що до неї не належать, дає змогу встановити факт їх обопільного переміщення; але ніякий досвід

лютний характер простору і часу, дає нове освітлення принципу тяготіння, інерції, маси і т. і. Але там, де Ейнштейн дав формуліровку своїх гносеологічних і філософських висновків, він безумовно стає на шлях ідеалізму і метафізики. З громадсько-історичної точки зору ця гносеологія і філософія Ейнштейна цілком відповідає тій реакційно-ідеалістичній і релігійній атмосфері, яка є характеристичною для буржуазних і інтелігентських кол західної Європи в процесі руйнації капіталізму. Редакція рекомендує читачам ознайомитися з матер'ялом, який на цю тему подає журнал „Под знаменем марксизму“, особливо в №№ 9—10. 1922 р.

не дає вказівок, що до того, хто з них рухається відносно до абсолютноного простору, а хто є в стані супокою.

Оця особливість простого та рівномірного руху, ця можливість пізнати його лише відносно до інших тіл, а не відносно до абсолютноного простору, — в науці про рух — механіци дістала назвисько принципу або закону відносності.

Щоб з'ясувати суть цього принципу, уявимо собі, що ми є в каюті пароплаву, який побудовано так, що пасажирам не чути роботи машини, не помітно, як штовхає гвинт, та що пароплав рухається просто й легко через цілком гладеньку поверхню океану. Пасажири, що знаходяться у каюті, прокинулись ранком й заспірчалися поміж собою про те, чи пароплав став, чи він рухається.

Щоб розвязати свою суперечку, вони звертаються до спостереження найближчих явищ оточення; але маятники їхніх годинників, кулі більядру рухаються також, як і раніш; вага тіл, пружність пружини та всі інші випадки руху, тіл і чинність сил лишились незмінені,—також само, як були тоді, коли пасажири не мали ще сумніву що до свого руху, а також і такими, які були вони, коли пароплав стояв на якорі. Немає жадних вказівок що до розвязання їх суперечки.

Як раз у цей час вони помічають через вікно інший пароплав. Пасажирам легко встановити, що віддалення поміж двома пароплавами змінюється. Але цілком однакову рацію мають і ті, що доводять ніби пароплав їх рухається, а другий стоїть на місці, і ті, що, навпаки, вважають свій пароплав нерухомим, а другий — в рухові, нарешті й ті, що кажуть, ніби обидва пароплави рухаються назустріч один одному.

Тоді один з пасажирів відчиняє вікно каюти, бере аркуш паперу й держить його за вікном. Аркуш паперу виявляє течію повітря, що від носу корабля йде до його керми. Ось,—каже пасажир,—я знайшов спосіб розвязати нашу суперечку. Пароплав рухається, бо повітря, що його оточує, відходить від нього: про це свідчить рух аркушу паперу.

Але інші не погоджуються з ним на тій, цілком уважній, підставі, що ніби рух паперу залежить від вітру, який дме як, раз в напрямку від носу корабля до його керми.

Аби читачеві ясно уявити собі суть справи, не слід забувати, що хоч ми й часто з певністю вирішуєм питання про те, який саме з двох предметів, котрі обопільно змінюють своє віддалення, знаходиться в рухові,—але це має завжди рацію лише відносно до інших предметів, і найчастіше такі міркування відносимо ми до землі, що її несвідомо вважаємо нерухомою.

От же уявіть собі аероплан, який знявся з аеродому й летить в напрямку зі сходу на захід швидкістю, що є рівною до швидкості руху землі довкола її вісі. Спостерігачі, які сидять на аеродромі, скажуть, що літак рухається надзвичайно швидко. Але коли ви поміркуєте, то скажете, що це не так. До того,

як полетіти, літак заразом з земною поверхнею повертається навколо земної вісі й рухався укупі з землею з заходу на схід; тепер під час лету, хоч земля й несе його з собою в напрямі її руху, але сам він, відносно до землі, рухається з такою ж швидкістю в протилежнім напрямі, а через те відносно до простору є в стані супокою. Подібно до того, пасажир, що йде на палубі пароплаву, який рухається по річці, в напрямі прямо протилежнім до руху пароплаву, буде в стані супокою, відносно до берегів річки, якщо швидкість його руху та руху пароплаву однакова.

Таким чином, в нашім випадку літак є нерухомий у просторі, а глядачі на аеродромі укупі з землею рухаються від пункту, де знявся літак. Але й це твердження не правдиве. Коли ви пригадаєте, що крім руху землі довкола себе є ще її рух навколо сонця та ще й те що само сонце заразом з землею та іншими планетами своєї системи також рухається, про що свідчать спостереження над змінами в положенню сонця відносно до зір, а самі зорі теж змінюють своє положення одна відносно другої,—то ви зрозумієте, що літак не стоїть у просторі, що питання про те, хто ж справді рухається в просторі, зостається безнадійно нерозвязаним.

Можливо, наприклад, таке положення: швидкість руху соняшної системи в даний момент є такою, що хоч земля й обертається довкола своєї вісі, але заразом з сонцем та зорями рухається так, що пункт її поверхні, де знявся літак, серед цього руху сонця укупі з зорями біжить незад відносно до напряму руху землі так швидко, як і сама земля рухається вперед. Тоді виявиться, що в рухові є все ж таки літак, а не спостерігач. Ми не маємо змоги довідатись, що справді діється. Оця неможливість вирішити поставлену задачу через відсутність механічних явищ, що на їх мав би вплив простий (прямолінійний) та рівномірний рух, і складає старий Ньютонів принцип відносності.

ФІЗИЧНІ ПІДСТАВИ СПЕЦІАЛЬНОГО ПРИНЦІПУ ВІДНОСНОСТИ ЕЙНШТЕЙНА.

Однак, в старій Ньютоновій механіці на принцип відносності дивились не яко на закон природи, що має силу для всіх без винятку явищ, а лише яко на закон, що має відношення тільки до простого (прямолінійного) та рівномірного руху матеріальних тіл,—одного відносно другого. Припускали, що цілком можливом є встановити рух відносно до простору, який є в стані абсолютної супокою. Для того, як здавалось, цілком досить розглянути рух тіл не відносно до інших матеріальних тіл, а відносно до таких явищ, що є незмінно звязані з простором в стані абсолютної супокою. До таких явищ відносили, наприклад, явища світла.

Промінь світла від сонця, планет, зір досягає землі, проходячи через світові простори вільні від матерії—через порожніву,

що від вищих, найбільш рідких шарів земної атмосфери простяглося до крайніх шарів атмосфери відповідних світил. Вивчення властивостей світла дає безсумнівні підстави до того тверження, що світло є процесом надзвичайно швидкого хилитання, подібного до тих хилитань хвилі, які ми спостерігаємо на поверхні води. Звідси виникла хвилева теорія світла. Через те, що треба було уявити, що саме хилиться в порожніві в той час, коли в ній розповсюджується світло, довелося припустити, що світовий простір є повний особливої матерії без ваги, котру й почали звати світляним етером.

Було встановлено спочатку через точні астрономичні спостереження, а потім через спостереження земних джерел світла, що світло не бере участі в рухові матеріальних тіл, близько яких воно розповсюджується, не захоплюється ними. Звідси стало необхідним рахувати, що світляний етер знаходиться в просторі в стані супокою. Справді, як що етер рухався б укупі з матерією, то промінь світла, що йде від нашої свічки С по воді, яка наповнює руру з шкляними віконцями біля країв А та В, досяг би кінця В скоріше на той випадок, коли струмень води тече через руру в напрямку від А до В, аніж тоді, коли цей струмень тече в протилежнім напрямі, бо в першім випадку до швидкості розповсюдження світла через етер треба додати ще швидкість руху самого етеру, що його тягне за собою вода, а в другім випадку етер укупі з водою, що його руха в напрямі до свічки, зносив би увесь час назад і промінь світла, що розповсюджується. Найдосконаліші спроби, що по ідеї подібні до зараз описуваної, але, звичайно, незрівняно є складніші що до виконання, показали, що в дійсності не помічаемо тієї зміни що до швидкості розповсюдження промінню, якої ми чекали; значить, матеріальні тіла не захоплюють етеру в сферу свого руху,—етер є нерухомий у просторі. Вважали, що переміщення тіл можна визначити відносно до цього нерухомого етеру, а, значить, і відносно до простору.

Таким чином вважали цілком можливим виявити правдивий рух тіх. У 1881 році Майкельсон зробив спробу безсумнівної досконалості, що мала на меті встановити швидкість руху землі відносно до етеру, а, значить, і відносно до абсолютноого простору. Його спроба, що її пізніше було повторювано іншими вченими з приладами ще більшої достотності, дала надзвичайні наслідки: швидкість світла, що розповсюджується в напрямі руху землі та, навпаки, супроти цього руху, є цілком однакова. Оскільки цей результат був несподіваний, ми зрозуміємо, коли згадаємо, що й інші спостереження доводили незалежність руху світла від руху землі. Це викликало припущення, що Майкельсон, можливо, десь помилився; через те було зроблено низку спроб виявити вплив руху землі відносно до етеру на явищах електричного та магнітного характеру. Але й тут осягнуто несподіваного результату: неможна виявити руху відносно до етеру, бо цей рух не має жадного впливу на всі без винятку явища.

Таким чином низкою спостережень встановлено було два досвідних факти, що їх правдивість не могла підлягати ніяким сумнівам:

1. Ніякі спостереження не можуть виявити простого (прямолінійного) та рівномірного руху тіла відносно до простору, що є в стані супокою.

2. Швидкість світла у порожнім просторі, як виявилось, є однакова, чи будемо ми вимірюти її, рухаючись в напрямку росповсюдження проміння, чи в напрямі протилежнім до цього. Завжди ця швидкість є рівною 300.000 кілометрів на одну секунду.

СПЕЦІЯЛЬНИЙ ПРИНЦИП ВІДНОСНОСТИ ЕЙНШТЕЙНА.

Два тверження, що їх тільки що подано, й складають принцип відносності Ейнштейна, формулований ним ще у 1905 році. Кожне з цих твержень з окрема не містить в собі нічого такого, що могло б виправдати глибокий інтерес, який це учення викликало за межами кола спеціалістів. Лише зіставлення обох твержень веде нас до ділеми, що єдиним виходом з неї є перецінування наших уявлень про час та простір.

Аби уявити собі цю ділему, повернемось знов до пасажирів в каюті пароплаву. Одному з них припала на думку в такий спосіб виявити рух пароплаву. Якщо ми кинемо камінь у воду, як раз по середині вздовш пароплаву, то хвиля, котра здійметься на воді від каменю,—дійде одночасно до керми й до носа пароплаву, коли він стоїть на місці; коли ж пароплав в рухові, то, очевидно, що хвиля досягне раніше керми, що йде її назустріч й пізніше — носа, що йде вперед від місця, де впав камінь, а, значить, і від водяної хвилі, яка росповсюджується до нього. Але пасажири мусять зректися й цього способу, закидають вони — хоч в такий спосіб справді можна виявити рух пароплаву відносно до води, але на випадок, коли він пливе укупі з водою (якщо він, скажемо, попав в обсяг морської течії), то така спроба не дозволяє виявити цього руху, бо й на цей випадок хвиля дійде одночасно до керми та до носа, хоч пароплав і змінює місце.

Припустимо, що наші пасажири мають приладдя вищої достотності і що одному з них припадає на думку, ніби їх оточує етер, якого не захоплює в сферу свого руху ні пароплав, ані морські течії,—й через те можна встановити, чи пароплав є в рухові відносно до нього (етеру). Проти такого способу вирішення поставленого питання нічого неможна закинути—він бездоганний.

Пасажири міркують тепер так: коли пароплав не тягне за собою світляного етеру під час свого руху, то на випадок руху пароплава, ми маємо виявити одну швидкість росповсюдження світла для проміння, що йде від керми пароплаву до носа і іншу—для проміння, що йде в протилежнім напрямі. З цією метою на палубі свого пароплаву вони встановлюють електричну лампу й на рівних віддаленнях від неї ставлять двох пасажирів—

одного біля носу, другого—біля керми—з годинниками в руках; обом пасажирам пропонується помітити час, коли промінь світла від засвіченої лампи досягне їх. Коли пароплав рухається, то промінь світла досягне до спостерігача, що на носі, пізніше, аніж до спостерігача, що на кермі, бо перший увесь час втікає перед від місця, де засвічується в нерухомому етері світло, та від проміню, що йде до нього; а другий—рухається цьому місцю та проміню назустріч *). Вони провадили свою спробу досить достатніми засобами й переконались, що обидва спостерігачі дістали сігнала точнісенько в один час. Пасажири вже мають ніби нагоду тріумфу, бо їм здається, що вони вирішили задачу, яку собі поставили. Але як вони будуть здивовані, коли довідаються про те, що пасажири пароплаву, який пройшов повз їхнього, приладами не менш достатнimi, ніж ті, що ними користувалися зараз вони, стежили за швидкістю поширення проміння від їхньої лампи й знайшли, що й відносно них,—пасажирів другого пароплаву,—проміння розповсюджувалось цілком однаково. Пасажири обох пароплавів знайшли, що швидкість світла для обох пароплавів однакова; вона є рівною 300.000 кілометрів на одну мить. Але немає сумніву, що пароплави один відносно другого змінюють місце. Факт зараз встановлений визначає теж саме, ніби, скажемо, кур'єрський потяг біжить однаково відносно до нерухомих стовпів біля залізничої колії, як і відносно грузового потягу, що йде по рівнобіжній колії.

Однак, достатність спроб не дозволяє нам мати сумнів що до встановленого факту. Те, що є абсурдом для руху матеріальних тіл, складає достатньо встановлену істину для руху світляного проміння. Але як помирити суперечки, що виникли тепер?

Великою заслугою Ейнштейна є те, що він звернув увагу на одно припущення, яке входить у всі наші виміри та міркування й залишається без перевірки досвіду та з нього зовсім не випливає. Це припущення, ніби протікання часу має абсолютний характер, що воно не залежить від стану руху тіл. Ейнштейн довів, що необхідним висновком з фактів спостереження є відносність поняття про одночасовість двох подій, що абсолютний, незмінно текучий час Ньютона є фікція, і що в кожнім пункті простору існує свій час, котрий тече в залежності від стану руху цього пункту.

ВІДНОСНІСТЬ ЧАСУ.

Зрозуміти в чому тут справа, допоможуть нам такі прості міркування.

Нехай я хочу перевірити два годинники, що знаходяться один від одного на досить великім віддаленні, з третім, який

*) Немає жадного значіння, що лампа посувався вкупі з пароплавом, бо промінь розповсюджується з пункту в етері, де засвітили лампу, а цей пункт є нерухомий.

лежить як раз посередині між ними двома. Для цього я буду користуватись світляним сігналом, напр., світлом, що засвічується біля середнього годинника в той мент, коли його стрілка вказує як раз 12 годин. Коли спостерігачі біля крайніх годинників помітять, що сігнал дійшов до їх, то вони повинні будуть виправити свої показання через те, що припускають, ніби в мент, коли світло досягає їх, є 12 годин плюс час потрібний для того, аби сігнал від середнього годинника дійшов до кожного з них.

Але чи не помиляються вони?

Хоч спостерігачі один відносно одного перебувають в стані супокою, але всі заразом, як одно суцільне, вони можуть посуватись. Однак, про загальний, спільний рух свої вони нічого не знають і, в згоді з законом відносності, нічого пізнати не можуть. Якщо вони справді були в русі, то до годинника, що є спереду в напрямку руху, сігнал повинен був пройти шлях більший, аніж то віддалення що лежить поміж крайнім та середнім годинником, бо за час поширення сігналу система встигла вже декілька посунутись уперед, і передній годинникувесь час втікає від сігналу, що його наздоганяє. Спостерігач, який не має жадного підозріння що до цього руху системи, зробить поправку, рахуючи, що світло пройло шлях, рівний віддаленню його годинника від середнього годинника і, значить, поставить свого годинника назад порівнюючи с часом, що його показує середній годинник.

Подібно до того спостерігач біля заднього годинника поставить свого годинника уперед проти середнього годинника¹⁾.

Але інакше не можна ім зробити, бо немає в світі способу виявити їх справжній рух, а, значить, і правдиву поправку. Таким чином годинник, що є спереду в напрямі руху, буде показувати менше часу, аніж задній годинник, і що далі він знаходиться, тим менше часу показуватиме він, але хід годинника, величінь окремих промежків часу, на всіх таких годинниках зостанеться одні й ті самі.

Інакше мається справа в системах, що знаходяться в рухові одна відносна другої. Тут і хід годинників, як виявляється, є ріжний.

Аби з'ясувати це, уявімо собі двох спостерігачів А і В, віддалення між якими змінюється. Нехай спостерігач А по своєму годинникові що години, напр., о 12 годині, о 1 год. то-що посилає світові сігнали, а спостерігач В на цих сігналах вивіряє хід свого годинника. Для того йому треба знати час, протягом

¹⁾ Зрозуміти це ясніше допоможе такий малюнок. Намалюймо кружечки А, О, В, що зображають троє годинників. Спостерігач В рахуватеме, що світло пройшло шлях рівний віддаленню від О до В, а спостерігач в А вважатиме, що промінь, який йде до нього, пройшов шлях рівний віддаленню від О до А. Але за час поширення проміння усі три годинники укупі з спостерігачами посунулись і зайняли положення, що його визнанено на малюнкові пунктирними кружечками А', О', В', і в дійсності до переднього годинника промінь пройшов шлях більший, а ніж віддалення ОВ, а саме віддалення ОВ', також як і до заднього годинника промінь пройшов не віддалення ОА, а менше віддалення, а саме—ОА'.

якого світло доходить від спостерігача А до нього. Одинокий висновок, що його може зробити спостерігач В, буде такий: я не рухаюсь, бо інакше я або відходив би від промінню, що мене наздоганяє, або ж йшов назустріч йому, а, значить, швидкість розповсюдження світла повинна була бути для мене або більша, або ж менша, як триста тисяч кілометрів на мить, чого в дійності я не спостерігаю; але через те, що мое віддалення від А змінюється, то рухається він. Тому шлях, що його зробив сігнал, ідучи до мене, є рівний віддаленню межи мною та тим місцем простору, де подано сігнал. Звичайно, це віддалення є інше, аніж те, що лежить між мною та спостерігачем А в той момент, коли я отримав сігнал, бо він, розуміється, вже встиг декілька пересунутись за час розповсюдження сігналу; але на мої обрахунки не повинно впливати те, що трапилося з А після того, як сігнал вийшов від нього.

На підставі таких міркувань в момент отримання першого сігналу спостерігач В поставить на своєму годинникові 12 з додатком часу, що є потрібний, аби промінь пройшов шлях, рівний віддаленню між А і В в момент виходу сігналу від А.

Коли слідуючий сігнал, що його спостерігач в А послав о 1 годині, діде до спостерігача В, останній поставить на своєму годинникові 1 годину з додатком, обрахованим подібно, як і в першім випадку. Тепер припустимо, що за минулий час віддалення поміж двома спостерігачами збільшилось і для певности припустимо, що в рухові був саме спостерігач В, який відходив від А. Важливо пам'ятати, що це припущення, як і протилежне, нічим ствердити неможна і що ми приймаємо його тут тільки для того, аби розглянути питання без допомоги математичного аналізу.

Прикинемо, яку помилку зробив на цей випадок спостерігач В. Вважаючи себе нерухомим, він в обрахункові шляху, що його пройшли сігнали, зробив помилку й до того неоднакову для першого та другого сігналу. В першім як і в другім випадку, він відходить від промінню, промінь його наздоганяє, а, значить, в обох випадках шлях, що його пройшов промінь, є більший, аніж то думав спостерігач; через те свого годинника спостерігач в В поставив назад, порівнюючи з годинником А. Але в першім випадку, коли спостерігачі були близче один до одного, ця помилка була меншою, аніж у другому випадку, бо за час розповсюдження промінню на більше віддалення і спостерігач В встиг пересунутись менше. В першім випадку спостерігач В поставить таким чином свого годинника декілька назад порівнюючи з годинником А, у другім випадку ще більш назад, а де далі с кожним разом все більше й більше назад. Інакше кажучи, вивірений в такий спосіб годинник спостерігача В буде спізнятись порівнюючи з годинником А, і година на годинникові А буде коротша, аніж година на годинникові В: час спостерігача В буде проходити повільніш, ніж час спостерігача А. На підставі матер'ялу, що його здобуто через найточніші виміри приступні для сучас-

ної науки, правдивість яких не підлягає жадним сумнівам, принцип відносності запевняє, що неможна встановити, хто саме з двох спостерігачів рухався в дійсності, а, значить, немає змоги віправити й помилку, котру зробив спостерігач В. Неможна, справді, вважати за дійсне те, чого не покажеш не через брак методів досліду, а через те, що воно не виявляється ні в одному з процесів природи,—це є фікція без жадного змісту.

Але ви, запитаєте, яке відношення може мати все оце до законів, що керують життям природи? Бо ж справа торкається способів вивіряти годинник. Годинник, що його вивірено в такий спосіб, дійсно на один випадок буде йти так, на другий—инакше; але ж час не залежить від ходу годинника, і події продовжують проходити, цілком не рахуючись з тим, що показує наш годинник.

Суть справи полягає в тому, що вивірений в такий спосіб годинники показуватимуть час, який справді керує подіями в тім місці, де знаходиться цей годинник.

Уявіть, що крім годинників спостерігачі А і В мають в руках ще по одній цілком однаковій свічці. Нехай свічка у спостерігача А згорає протягом однієї години по його годиннику, що йде скорше, аніж годинник В. Коли у спостерігача В вона згорить також протягом години по годиннику, що йде також як і годинник А, то він констатує, що по його годиннику свічка згоріла за час менший, аніж одна година. Це одразу дало б змогу пізнати, що годинник В спізнюються, дало б змогу встановити, наскільки саме він спізнюються, а заразом довести, що дійсно в рухові був спостерігач В відносно до простору, а спостерігач А був в стані супокою—було б можливо міркувати про абсолютний рух,—але досвід каже нам, що це є неможливо.

Тому свічка спостерігача В, у згоді з якими невідомими нам законами природи, що зв'язують рух з усіма без винятку процесами, згорить також за годину, але за годину, що спостерігач В рахує по своїму годиннику, який йде більш повільно.

І не тільки горіння свічки, але й усі рішуче—фізичні, хемічні та біологичні процеси в системі В проходитимуть у згоді з годинником цієї системи. Инакше кажучи, хід вивіреного в такий спосіб годинника визначає собою те, що ми звемо протіканням часу, і цей час, безмежно ріжноманітний що до цього протікання, відповідно до безмежної ріжноманітності тіл, які рухаються у природі, заступає місце абсолютноого світового часу. Уявлення про цей абсолютний час повинно викинути з кола інших наших уявлень, яко фікцію, що їй в дійсності ніщо не відповідає.

ВПЛИВ РУХУ НА РОЗМІРИ ТІЛ.

Заразом з тим втрачає своє значіння й поняття про одночасовість двох подій. Події одночасові для спостерігача, що належить до однієї системи в рухові, будуть ріжночасові для спостерігача іншої системи.

Справді, коли в двох пунктах якоїс системи одночасно пої годиннику засвітили два вогні, то для спостерігача, що належить до цієї системи і знаходиться як раз по середині між двома пунктами, де засвітили вогні, буде здаватись, ніби вогні спалахнули одночасно.

Але що констатує спостерігач, що рухається відносно до даної системи й знаходиться в момент, коли засвітились вогні, також саме посередині між двома пунктами, де спалахнули вогні?

Поки світло дійде до нього, він посунеться в той чи інший бік і таким чином стане далі від одного сігналу й більше до другого. Світло від обох свічок, що тільки спалахнули, досягне до нього вже не одночасно: раніше він побачить світло тієї свічки, в напрямі до якої він рухається, і пізніше—світло другої.

Через те, що спостерігач нічого не знає про свій рух й спостерігає тільки відносний рух свої та системи, він скаже: світло виходило з точок простору, від яких я знаходився й зараз знахожусь на рівних віддаленнях; на росповсюдження проміння не може впливати те, що система, де спалахнули свічки рухається, а, значить, коли б свічки засвітились одночасно, я й побачив би їх одночасно. Очевидно, одна свічка спалахнула пізніше, аніж друга. Для того, аби обидві свічки спалахнули для спостерігача одночасно, треба, щоб та свічка, яка є спереду відносно до напряму руху, засвітилась пізніше.

Звернемося тепер до способів порівняння довжини в ріжких системах, що є в рухові.

Нехай в якісь системі А є стержень і треба відкладти довжину, рівну до довжини цього стержня в іншій системі В, що рухається відносно до першої системи.

Для ясності уявління припустимо, що система В є гладенька стіна, вздовш якої й посувается система А.

Аби відкладти на стіні довжину стержня, що своєю віссю є скерований вздовш лінії руху системи А, треба прикладти цього стержня до стіни й біля обох країв його одночасно шкрябнути по стіні. Одночасовість є важливою тут через те, що стержень посувается відносно до стіни і якщо шкрябнути біля одного краю раніше, аніж біля другого, то за час, який пройде від менту, коли ми шкрябнули біля одного краю до менту, коли шкрябнемо біля другого, стержень встигне декільки пересунутись й відкладена на стіні довжина не буде рівною довжині стержня.

Таким чином, задача зійшла на те, аби у двох ріжких пунктах простору одночасно шкрябнути. Але ми знаємо вже, що ніби одночасове для однієї системи, здаватиметься ріжковим для іншої. Тому, хоч спостерігач, що рухається укупі з стержнем, й цілком достатньо визначити по своєму годиннику одночасно край стержня, який посувается повз стіну, але з погляду спостерігача, котрий відносно до стіни є в стані супокою, він зробить це не одночасно, а саме нерухомому спо-

стерігачеві сдаватиметься, що в тім напрямі, куди стіна рухається шкрябнуто раніше. Через те ѹ довжина, що її відкладено в такий спосіб, буде менше, аніж правдива довжина стержня, і що більше швидкість відносного руху стіни та стержня, тим більше буде скорочення довжини. Легко зрозуміти, що такого скорочення довжини не буде, коли відкладатимуть її поперек руху, а, значить, в системі, яка рухається, довжини в напрямі руху будуть скорочені, а поперек руху—вони збережуть свою величину.

Таким чином ми приходимо до того переконання, що й довжини в природі не мають абсолютноого значення й вони залежать від руху тіл. Треба пам'ятати, що справа полягає не в помилкових припущеннях спостерігачів,—помилкових через хиби їх методів,—а в тому, що всі явища в кожній системі проходять так, що для них має силу лише довжина, которую відкладено в зазначений вище спосіб. Останнє виходить з принципу відносності, який встановлює, що немає процесів, на підставі котрих можно б було констатувати правдивий рух тіл, а, значить і зроблену помилку.

ПЕРЕМІННІСТЬ МАСИ.

Механіка, що її побудовано на нових уявленнях простору та часу, приводить і до нових дуже важливих висновків.

Підставою старої Ньютоної механіки було припущення про незалежність маси тіла від стану його руху або, висловлюючись конкретно, до цього часу в механіці припускали, що потрібується однакове зусилля, аби покопити возик з вагою по платформі вокзалу, як і по платформі вагону, що рівномірно рухається. Нова механіка запевняє, що з огляду на ріжницю промежків часу та довжин, ¹⁾ які відкладаємо то на нерухомій платформі, то на платформі рухомій,—потрібуються різні зусилля, аби надати одному й тому ж возикові однакової швидкості відносно до нерухомої як і до рухомої платформи; більш детальна теорія доводить саме, що в другому випадкові (система в рухові) ці зусилля повинні бути більші, аніж у є першому (нерухома система).

Про масу тіла ми міркуємо на підставі того опору, який виявляє тіло супроти зміні його стану, цеб-то на підставі інерції тіла. Масу тіла, що її визначено в такий спосіб, звемо інертною масою тіла. По величині вона точнісенько є рівною до маси, которую встановлено за допомогою ваги (вісів), цеб-то до маси тяжіння.

Через те, що, як сказано, тіло, котре є в рухові, ставить більший опір супроти чинності сили,—то й інертна маса його

¹⁾ Швидкість тіла вимірюємо відношенням довжини шляху до часу протягом якого саме передено цей шлях.

є більша. Цей висновок вдалося ствердити спробою, спостерігаючи рух часточок в рурах, які наповнено рідким газом. Коли до шклянної рури з рідким газом надати металеві електроди, з'єднані з джерелом електрики високого напруження, то від негативного електроду з величезною швидкістю, що наближається до швидкості світла, летять часточки і спробою встановлено, що маса цих часточок збільшується разом з їх швидкістю. Тут треба зазначити, що швидкість світла величезна порівнюючи з звичайними приступними нам швидкостями; через те, що у всіх питаннях під поглядом принципу відносності грає роль, як то вказують обрахунки, відносна величінь швидкості тіла та швидкості світла, то очікувані ухилення від звичайних законів механіки, побудованої на принципі відносності, можуть бути значні лише на випадок великих швидкостей руху; щож до випадків звичайного руху, то своїми порівнюючи грубими засобами цих ухилень ми не зможемо виявити. Найважнішу роль в принципі відносності відограє швидкість світла; заразом із тим припускають, що швидкість більша за швидкість світла у природі є неможливою. Коли б довелось спостерегти таку швидкість, то принцип відносності був би знесений.

ЕНЕРГІЯ ТА МАСА.

Заразом з перемінністю маси принцип відносності дає змогу знайти звязок поміж енергією тіла та його масою. На підставі деяких даних можна думати, що подібно до того, як маса тіла змінюється під впливом руху завдяки запасові енергії, котрий є інший в рухомому тілі, аніж у нерухомому,—то й уся маса тіла має теж енергетичне походження. Однак, неможна вважати, що ця приваблива думка звести цілком поняття про масу до поняття про енергію в теперішній час є укінченою. Аж до останнього часу питання не є остаточно вирішене.

ПІДВАЛИНИ ЗАГАЛЬНОГО ПРИНЦІПУ ВІДНОСНОСТИ.

Явища, що ми їх розглянули, відносяться до випадку простого (прямолінійного) та рівномірного руху. Отже Ейнштейн вигнав з них поняття про абсолютний час та простір.

Але як що звернутися до рухів, в яких протягом часу змінюються напрям або швидкість,—то на сцену знов виходять ті ж абсолюти, бо при кожнім випадку зміни руху зараз же виявляються сили інерції, до чого величінь їх цілком не залежить від відносного руху тіл, а тільки від їх руху відносно до простору. Ви спостерігали ці сили, коли трамвай або потяг швидко застосовлювався. У вас немає сумніву, що змінюється саме стан руху вашої системи відносно до простору, а стан руху інших систем, які вас оточують, зовсім не відограє ніякої ролі. Цей абсолютний простір виявляється ще й в іншім випадку. Коли

ми заставимо тіло крутитися навколо вісі, то на всі його точки починають впливати сили, які прагнуть віддалити ці точки від вісі обертання; спостереження вказує, що окружні тіла не мають впливу на ці сили, а тому доводиться припустити, що причиною їх є обертання відносно абсолютноого простору. Аби переконатися в цьому, Ньютон налив у посуд води й повісив його на дуже закручені мотузки. Коли мотузок роскручувався й посуд крутився, то спочатку форма поверхні води зоставалась цілковитою площиною; хоч відносно повертається посуд і вода¹⁾, але вода відносно до простору не поверталась. Але згодом, коли вода взяла участь в рухові посуду, поверхня її змінилася наочно, що вказувало на присутність сил, які відкидали її від середини до стінок посуду. Тепер немає відносного руху посуду та рідкості; але зате рідкість обертається відносно до простору. Таким чином, як здавалося, Ньютон констатував, ніби походження відосередкових (центрофугальних) сил залежить від руху відносно до простору.

Задовго перед Ейнштейном Max з надзвичайною яскравістю та послідовністю піддав критиці висновки Ньютона.

Він каже: які сили можуть повстать в тілі тільки через те, що воно обертається відносно до порожнього простору, що не має жадних властивостей сам по собі й є однаковий по всіх напрямах? Чи має якусь рацію само тверження, ніби тіло обертається відносно до порожніви? Яке право маємо ми думати, що відосередкові (центрофугальні) сили повстають завдяки обертанню відносно до порожніви, бо ж ми ніколи не спостерігали такого обертання. В досвіді ми завжди спостерігаємо, як тіло обертається відносно до інших тіл, наприклад, відносно до зоряного неба. Через те цілком природно думати, що відосередкові (центрофугальні) сили—результат відносного обертання тіл, і коли Ньютон не виявив впливу відносного обертання посуду та води то лише тому, що маса посуду є незначною порівнюючи з окружними зоряними масами. З погляду Maxa, відосередкові (центрофугальні) сили в тілі повинні повстати й тоді, коли воно буде в стані супокою, а зоряної світ обернатиметься навколо його.

Звичайно, коли Ейнштейн викинув поняття абсолютноого з ученні про рівномірний та простий (прямолінійний) рух,—він не міг помиритися з тим, що це поняття знову з'являється в ученні про перемінний та коловоротний рух.

Поміж 1916 та 1918 роками, його ученні, що раніше торкалось осібного випадку переносного рівномірного руху, формується в ученні, яке охоплює всі можливі випадки руху. В цій формі ученні Ейнштейна здобуло собі називисько загального принципу відносності. В той час, коли спеціальний принцип відносності спирається на твердий фундамент досвідних фактів, підвальною загального принципу відносності є гіпотетичне положення:

¹⁾ Спочатку вода сковзается по стінці гладенького посуду й не бере участі в його обертанні; тільки згодом через тертя її захоплює відро, що крутиться й починає крутитися укупі з відром.

ження і через те його повинно виправдати шляхом зіставлення з фактами тих висновків, що з нього випливають. Ми вже мали нагоду зауважити, що інертна маса тіла та маса його тяжіння однакові,—инакше кажучи, що тіло ставить одинаковий опір супроти зміни руху, як і притягається до інших матеріальних тіл. З погляду Ньютона механіки цей факт є цілком випадковий, бо інерція тіла та сила його тяжіння нічим між собою не звязані.

Отже з цього погляду дві қулі—мідна та залізна, що під впливом однакового штовхання починають рухатися з однаковою швидкістю, а, значить, мають і однакову інерцію, можуть падати, притягаючись до землі з ріжною швидкістю. Як щож ми спостерігаємо протилежне, якщо в дійсності їх швидкість цілком однакова, то це є випадковий кількосний збіг чинності двох цілком самостійних нічим між собою не звязаних законів природи.

Підвальною загального принципу відносності є тверження, що неможна вважати випадковістю, коли чинність сили інерції та сили тяжіння у всіх випадках однакові. Очевидно, що походження цих сил є одно.

Таким чином Ейнштейн переконався, що притягання тіл є не що інше, як виявлення їх інерції; інерція і тяжіння це еквіваленти. Оцей принцип еквівалентності формулюється так: однорідне поле тяжіння, цеб-то простір, у якім сила ваги всюди є однакова що до величини та напряму, відносно до всіх без винятку явищ,—є еквівалентне просторові, в котрім маємо чинність сил інерції, що їх викликано постійним що до величини та напрямку прискоренням.

Аби з'ясувати принцип еквівалентності, уявимо закритий зо всіх боків коробок, так що спостерігач, який є в ньому, не може нічого знати про те, що робиться за межами його перебування. Мотузком, що його почеплено до одної з стінок коробка, починають останній тягти угору, збільшуючи рівномірно швидкість руху.

Через інерцію усі тіла, що знаходяться всередині, прагнуть оставатись позаду руху коробка; тому спостерігач помітить, що тіла тиснуть дужче, аніж раніш, на ті предмети, на які вони спираються.

Важок в один хунт, покладений на пружинну вагу, ростягне пружину більше, ніж раніш; предмет якоїсь ваги буде тяжче піднести з долівки. Спостерігач сконстатує, що вага усіх тіл збільшилась. Разом із тим, якщо дати тілові падати додолу, певної височини, то воно наблизятиметься до долівки швидче, бо коробок посувается назустріч предметові, який падає. Це збільшення швидкості падання буде однакове для всіх тіл.

Як ми вже згадували, досвід доводить, що сила інерції завжди є однакова з силою ваги, через те спостерігач не спроможеться вирішити питання про те, що саме є причиною явища,

котре він спостерігає: чи то з якоїсь причини збільшилась сила притягання, а вкупі з нею й вага тіл; чи ця зміна є результатом прискореного руху коробка догори. Таким чином, з погляду Ейнштейна інерцію тіл треба розглядати як особливий прояв притягання в тілі, що рухається відносно до інших матеріальних тіл, але зовсім не як результат руху відносно до порожнього простору. Руху відносно до порожніви ми ніколи не спостерігаємо; самий вираз: я рухаюсь відносно до порожніви — не має сенсу і ніякого впливу на процеси природи такий рух мати не може. В дійсності ми спостерігаємо переміщування тіл та зміну швидкості їх руху відносно до інших тіл природи,—з окрема відносно до величезних зоряних мас тяжіння; оце відносне переміщування і є причиною сили інерції, тільки — не фіктивне переміщування відносно до порожніви. Тому як раз між інерцією та силою тяжіння і є той зв'язок, що його раніше вважали випадковим.

Але коли це так, коли гіпотеза про рівнозначність сили ваги та сили інерції є правдива, то всі без винятку явища в полі ваги повинні проходити цілком так, як і в системах прискореного руху, а, значить, на досвіді можна перевірити оцю гіпотезу. Досвід матиме рішуче значення для того, аби виявити правдивість нашого припущення.

КРИВИНА ПРОМОІНЮ СВІТЛА В ПОЛІ ТЯЖІННЯ.

Першим висновком з принципу еквівалентності є притягання світляного промінню до матеріальних мас.

Якщо поле тяжіння є рівнозначне з прискореним рухом, то явища, що їх спостерігаємо на випадок прискореного руху, маємо спостерегти й у полі тяжіння. Промінь світла повинен росповсюджуватись в полі тяжіння так само, як він росповсюджується відносно до предметів прискореного руху. Повернемося знову до нашого коробка, що рухається прискорено угору. Нехай через щілину, пророблену у середині одної з стінок, проходить світlnий промінь. Простежимо його рух відносно до предметів, що є в середині коробка.

Через те, що промінь росповсюджується, беручи участь в рухові коробка, то дно коробка наближається увесь час до промінню, а позаяк коробок постійно прискорює свій рух, то в міру росповсюдження промінню швидкість взаємного наближення промінню та долівки коробка буде збільшуватись. Спостерігач, що перебуває у коробку й не має жадного підозріння що до свого руху, вважатиме шлях промінню не простим (прямолінійним). Йому здаватиметься, що промінь увесь час відхиляється до долівки коробка й де далі від щілини, то більше буде це відхилення. На погляд спостерігача шлях промінню в середині коробка буде тотожний з тою кривою лінією, що її накреслило б ядро після вибуху на земній поверхні або струмень води, який тече з посуду. Однака ріжниця полягатиме лише в тому, що світло має надто

більшу швидкість, а тому на невеличких віддаленнях викривлення його шляху ми помітимо менше. Подібно до того викривлення шляху мняча, що його кинуто, ми ясно бачимо вже на віддалення декількох метрів, у той час, як шлях кулі, котра пройшла вже декілька сот сажень, так мало викривлюється, що ми вважаємо його простим (прямолінійним).

На підставі принципу еквівалентності треба гадати, що шлях промінню поблизу до мас тяжіння мусить бути тотожній з шляхом, що його він накреслює в середині нашого коробка; інакше кажучи, ми маємо спостерегти таке ж викривлення промінню поблизу до матерії, ніби вона притягає його, як і інше матер'яльне тіло. А позаяк прискорення для всіх тіл, що падають, є однакове, то й промінь, який проходить повз матер'яльне тіло, мусить наблизитися до нього з таким само прискоренням.

На земних джерелах світла через надто велику швидкість його неможна перевірити цього висновку, але викривлення, що його припущене, має виявитись в положенні зір, під час коли світло від них проходить повз сонце.

Перевести таке спостереження перешкоджає надто велика яскравість неба поблизу до сонця, що заважає бачити зорі в тім обсягу. Через те такі спостереження є можливі тільки під час соняшного затемнення. З метою перевірки висновків Ейнштейна було підготововано астрономичну експедицію на затемнення, що мало відбутися 1914 року, але експедиція не відбулася через Європейську війну. Тільки року 1919 було переведено дві експедиції під керовництвом англійського вченого Едінгтона, які зробили фотографичні відбитки зоряного неба поблизу до соняшного диску. Через порівнання цих відбитків з відбитками тієї ж частини неба, під час коли в ній не було сонця, виявилось що справді відхилення промінню має місце і величину відхилення є дуже близькою до тієї, яку було обраховано на підставі принципу еквівалентності.

РУХ МЕРКУРІЯ.

Другий висновок з принципу відносності складають інші закони руху тіл в полі тяжіння. Що правда ці зміни для тіл, які рухаються поволі, дуже незначні; принаймні, їх неможна виявити сучасною технікою вимірювань.

Найшвидче у нашій соняшній системі рухається планета Меркурій й для неї, згідно з принципом відносності, мусить бути найбільше відхилення від законів руху старої механіки, що цілком надається до виміру.

В рухові цієї планети вже давно помічувано особливість, якої астрономи не могли з'ясувати. Перигелій Меркурія,—так звату точку орбіти Меркурія, найближчу до сонця,—переміщується так, що характер його руху неможна було з'ясувати з погляду старої механіки. Що століття це переміщення виявляється в 43 дугових секунди.

Обрахунки, що ґрунтуються на принципі відносности, цілком з'ясовують цю аномалію.

Ще цікавіші та важливіші результати приложення принципу відносности до вивчення будови річовини (вещества).

Нині ми знаєм, що атом уявляє з себе не суцільний шматок матерії, а складається з надто дрібніших часточок, які рухаються навколо центрального ядра атому. Будова атому є подібна до будови соняшної системи, але в ньому рух часточок проходить з такою величезною швидкістю, що тут поправки до старих законів механіки на підставі принципу відносности повинні мати вже важливе значення.

Завдяки рухові часточкам, що з них складається атом, і утворюються ті хилитання в оточенні, які ми звемо світлом.

Зоммерфельд прикладав теорію відносности до руху в середині атому і в такий спосіб з'ясував найдрібніші деталі що до будови проміню світла. Погодження теорії з фактами спостереження йде тут остільки далеко та в такій широкій області, що важко мати сумнів що до правдивості припущень, які складають її підвалини.

ЧОТИРЬОХМІРНИЙ СВІТ ТА ЙОГО КРИВИНА.

Німецький математик Мінковський надав ідеям Ейнштейна надзвичайно простої математичної форми.

Відомо, що положення точки у просторі є визначене, коли вказано три величини. Так, аби вказати якесь місце над землею, ми даємо його географичну широчину та довжину, але це ще не цілком визначає положення нашої точки, бо усі точки, які лежать на простій прямовісній (вертикальній прямій), мають туж саму широчину та довжину. Необхідно вказати ще й третє число—височину даної точки над рівнем моря.

Аби визначити положення лампи у кімнаті, необхідно вказати віддалення її від одної з стін, від другої стіни до неї перпендикулярної та, нарешті, ще й височину її над долівкою. Оцю властивість нашого простору, що положення точки є певне лише через визначення трьох чисел, трьох віддалень, ми підкреслюємо, коли звемо наш простір трьохмірним.

Усяка поверхня, напр., площа, поверхня кулі є простором, де положення точки визначається вже тільки двома числами. Точка, що лежить у площині долівки, визначається через віддалення її від двох стін, а точка на поверхні землі визначається лише через широчину та довжину. Тому вважаємо поверхню двохмірною.

Аби визначити якусь подію в світі, треба вказати чотири числа: час, що характеризує подію, а потім ще три числа, які визначають місце події у просторі.

Наприкл., лампа, що знаходиться у кімнаті на віддалення 2-х метрів від одної стіни, 3-х від другої й $1\frac{1}{2}$ метра від долівки, засвітилась о 3-й годині ночі.

Таким чином, на світ треба дивитись як на утворення чотирьох вимірів, і Мінковський показав, що в цім чотирьохмірному витворі, після відповідного вибору що до способу обрахунку, величини, що характеризують час, відграють таку ж роль, як і величини просторові. В цім чотирьохмірнім світі наш трьохмірний простір росташовується подібно до того, як двохмірні поверхні росташовуються в самім просторі. Подібно як двохмірні поверхні (напр., куля, ціліндер) мають кривину у нашому трьохмірному світі, так і наш трьохмірний простір, росташований у чотирьохмірному світі, має кривину. Досконалий математичний аналіз доводить, що кривина нашого простору є ріжною в ріжких місцях. Близько до великих мас тяжіння вона є більша, у міжзорянім просторі—менша. У цьому чотирьохмірному світі Мінковського рух під впливом сили інерції є замінений рухом по лініях, що вони уявляють з себе найкоротше віддалення між двома точками, а тяжіння є не що інше, як виявлення кривини простору близько до матеріальних мас.

В цьому світовому просторі керують інші геометричні закони, аніж закони Евклідової геометрії, що її правдивість ми звикли вважати абсолютною. Найкоротшим віддаленням між його двома точками не буде вже пристра (пряма) лінія, а сума кутів трикутника не є рівною двом прямим кутам. Евклідова геометрія це тільки наближене виявлення правдивих геометричних співвідношень. З великою достотністю вона зображає нам явища, що мають місце у невеличкій частині простору, але для цілого світу вона не є правдивою, подібно, як для невеличкої частини моря його поверхню можна вважати площиною, хоч вона й є частиною сфери.

Ейнштейн йде у своїй картині світу ще далі. Він гадає, що не тільки наш трьохмірний простір має кривину в чотирьохмірному світі, але й сам чотирьохмірний світ має кривину та є замкненим, подібно як у нашему трьохмірному світі є замкненою поверхнію кулі.

На користь цих міркувань Ейнштейна говоре слідуєче.

Коли світ наш є безмежний, то одно з двох, або він всюди рівномірно є повний зір, або ж наша зоряна система є островом в безмежному морі простору. Як-що безмежний світ, подібно до куточка всесвіту, який є приступний нашему спостереженню, був-би рівномірно сповнений зорями, то кількість світла, що досягала-б до нас, була б значною, небо здавалось би нам суцільним сяйвом, цього, однак, ми не спостерігаємо. Укупі з тим, як то вказують обрахунки, видимі для нас зорі мусили б бути у полі значно більшого тяжіння, а через те їх рухи були б надто швидчими, аніж ті, що їх ми спостерігаємо в дійсності.

Супроти другого припущення говоре те, що коли-б наша зоряна система була островом серед безмежного простору, то навколо ми не бачили б ні одної зорі; вони відходили б від нас та одна від одної на безмежні віддалення і сили взаємного притягання не вистачало б, аби стати цьому на перешкоді.

Хоч ми й не маємо права запевняти, ніби в решті решті після трильонів роков це віддалення зоряних мас справді не матиме місця та що припущення, ніби наша зоряна система є справді поодиноким скупченням зір у простірі, є неправдиве,— однак, інстинктивно ми відчуваємо хиби цього припущення, котре є звязане з думкою про початок світу, тому ми й шукаємо іншого виходу.

Такий вихід дає нам уявлення Ейнштейна. Після Ейнштейна правдивим є перше припущення. Світ є сповнений зорями рівномірно, але він не є безмежний, а уявляє з себе замкнений, укінчений простір, подібно до того, як куля є замкненою поверхнею. Наш простір є сферичний простір, а тому, хоч він і є обмежений, але всіляку лінію в ньому можна продовжувати в безмежність, подібно як на поверхні кулі укінчених розмірів рух по колі, що є накреслене на ній, ніколи не зустріне межі.

Ми, люди, уявляємо з себе істоти, змисли (органи відчування) яких так побудовані, що не можуть відчувати четвертого виміру, а тому ми й не в стані відчути чи уявити собі кривину світу. Тільки досвідний матеръял та непереможна логіка математичного доказу дозволяє нам підняти завісу, що запинає від наших очей правдиве лице світу, але уявити собі цю картину світу наочно ми не маємо змоги, бо цей образ світу лежить за межами нашого сприяття.

З цього боку образи, що до іх ми приходимо на підставі принципу відносності, поділяють участь наших останніх досягнень і в інших ділянках фізики.

Картину явищ, що була б приступна нашій уяві, надто у великій кількості випадків заступає абстрактна математична формула, що відповідного їй образу ми не є в стані уявити собі. Причина цього полягає в тому, що, вивчаючи явища природи, ми перейшли межу приступного для наших безпосередніх відчувань, бо ж ми не можемо уявити собі того, чого ніколи не відчували наші змисли (органи відчування).

Принцип відносності дає нам новий світогляд у фізиці та геометрії; дуже можливо, що він допроводить нас і до нової теорії пізнання.

Але принцип відносності не може змінити звичайного людського уявління про світ, що воно ґрунтуються на вказівці наших змислів; з цим уявлінням про світ він не має нічого спільного.

Принцип відносності має на меті дати можливо близький опис явищ з обсягу спостереження, і, оскільки є змога нині про те міркувати, свої мети він досягає.

Проф. Б. П. ГЕРАСИМОВИЧ.

Еволюція світів в світлі сучасної науки.

Одним з найбільших фактів наукового життя нашого часу є систематична невдача всіляких пророкувань, що так чи інакше обмежують майбутні досягнення науки. Ця остання на кожному своєму кроці переступає межі, які було ій покладено, і саме по за ними, саме в галузях, здавалося б, зовсім їй неприступних, робить дивовижні здобуття. Класичним в цьому відношенні є пророкування засновника критичної філософії про те, ніби хемія ніколи не стане достатньою науковою. Не менш невдалі були пророкування також і філософів позитивістичної школи. Наприклад, Огюст Конт, який призначав астрономії певне місце в своїй класифікації наук, цілком категорично ставить її досягненням визначені межі. Він казав, що нам ніколи не пощастиТЬ довідатись про склад та будову віддалених світів, які складають видимий зоряний всесвіт. На його думку, науці про небо доведеться обмежити себе лише геометричним виучуванням руху зір, як близьких точок, і залишити надії на те, щоб зробитися фізичною науковою. Таким чином, між науковою про небо та іншими фізичними науками повинна існувати безоднія, через яку ніколи неможна буде перекинуті місток.

Пророкування Конта не справдилось. Вже в другій половині минулого століття до досліду зоряного неба було пристосовано спектроскопа. Розкладаючи на складові частини ту незначну кількість енергії, що її дає нам тонке павутинячко світляного промінню, який лучить нас з зорею, вперше довелось здобути відомості про склад та будову найбільших світів. Вимір зоряних яскравостей та барв шляхом пристосування фотометрії та фотографії дав можливість зробити ще декілька кроків уперед. Пощастило знайти таємниці зоряних світів, які знаходяться остільки близько один до одного, що спливаються навіть для найдужих побільшень, котрі мають місце при студіюванні неба; було визначено і температуру, щільність, навіть давлення в їх зверніх шарах. Сполучення всіх цих методів дозволяє нам познайомитись з такими дрібницями зоряних світів, що про саме істнування їх ніхто не міг домислитися ще в кінці минулого віку. З рештою про зорі,—далекі світила без видимого диску,—ми

маємо не менш відомостей, аніж про найближчі до нас члени нашої системи — про місяць та планети. Цим величезним поступом в справі вивчення всесвіту ми завдячуємо молодій галузі науки про небо — фізиці небесних тіл, — астрофізиці. Фізика неба це дитина загальної фізики, і на перших кроках весь її зміст вичерпувався пристосуванням сучасних теорій загальної фізики до з'ясування явищ. Минули роки, прийшов час, коли молода наука стала на власні ноги та в свою чергу зробила фізику своїм винуватцем; більш того, вона в багатьох питаннях стала «суперарбітром» мінливих фізичних теорій, що знаходять своє ствердження чи заперечення взагалі набданого нею матеріялу. Причина цього, звичайно, є зрозумілою. Адже ж предмет астрофізики це зорі, ті надзвичайно великі центри згущення матерії у світовім просторі, в середині яких відбуваються процеси у величинах розмірах. З другого боку ця сгускла матерія знаходитьться в такому стані, що істотно відріжняється від того, до якого ми звикли та які студіюємо у наших лабораторіях. Завдяки цьому з'являється можливість перевірити навіть сучасну теорію будови матерії (атома), а також, нарешті, вінечь сучасної фізики — теорію відносності. Наслідки численних дослідів, що до зоряної фізики можна формулювати коротко так: зорі, що здаються нам точками ріжної яскравості та кольору, є від нас на величезних віддаленнях, які вимірюємо в так званих «світляних роках»; інакше кажучи, світлові потрібні роки, сотки і навіть тисячі років для того, аби пройти ці віддалення (швидкість світла коло 300.000 кіл. на секунду). Саме через таку далечь зорі надсилають нам так мало світла; в дійсності — ці величезні світосяйні тіла цілковито подібні до нашого сонця, що уявляє з себе близьку до нас зорю. Це надзвичайно великі кулі, складаються вони з мішанини ріжких газів, доведених до стану сильної промінності, завдяки своїй височезній температурі. Розклад призмою зоряного світла на його складові частини, в так званий спектр, виявляє велику кількість темних рис, що перетинають веселкову смужку спектру. Це явище характеризує також і спектр сонця. З'ясовується воно втяганням світла зорі більш холодною зовнішньою її атмосферою. Порівнання спектрів ріжких газів та металів, добре досліджених у наших лабораторіях, дозволяє, таким чином, визначити хемічний склад зоряних атмосфер. За малими винятками всі вони складаються з відомої нам матерії, яка, що правда, знаходитьться в цілком особливих умовах.

Спектри зір надзвичайно ріжноманітні; навряд чи існують дві зорі, в яких вони були б зовсім однакові. Ця обставина має дуже важливе значення — зорі складають ніби-то своєрідні особливості, що їх властивості пізнаємо через порівняння між собою відповідних спектрів. Чим вище температура зорі, тим вона більше і навіть блакитніша, тим близче *maximum* яскравості веселкової смужки її спектру до фіялкової частини; навпаки, чим зоря холодніша, тим більше є виразною червона частина її спектру.

Сучасна фізика, припускаючи деякі гіпотези, за допомогою так званого закона Віна, дозволяє нам визначити температуру роспеченого самосяйного тіла. Це досягається шляхом спостереження кольору тіла, або ж більш достотно по розподілу інтенсивності в його спектрі. Ми можемо пристосувати цей метод до зір, визначаючи температури їх зверхніх шарів. Такі досліди було почато Вільзінгом та Шейнером у Потсдамі; в теперешній час вони переводяться в багатьох обсерваторіях і мають зовсім однакові висновки. В звязку з цим з'ясовується, як і треба було чекати, що температура зір вимірюється тисячами градусів. Найбільш «гарячі» блакитно-блі зорі мають температуру в 15—20 тисяч градусів від абсолютноного нуля; жовті (до яких відноситься наше сонце)—в 6 тисяч, а червоні до 2—3 тисяч градусів. Ці числа відносяться, безперечно, до зверхніх шарів зір; в середині їх температура повинна бути незрівняно більше. Так, після обрахунків німецького фізика Емдена, температура центральної частини сонця, напевно, виносить мільйони градусів.

Температура зір як найтініше звязана з характером темних рис її спектру, цебто, в решті решт, зі складом її атмосфери. Наприклад, у спектрах блакитно-бліх зір знати лише небагато рис рідкого в нас газу гелія, воденя і деяких інших. В спектрах чисто білих зір починають виступати риси металів, риси ж воденя досягають максимальної сили. Спектри жовтих зір (типу сонця) вже дуже складні, іх пересікає багато тонких рис важких металів. Червоні зорі виявляють вже не риси, але цілі смуги втягання, що є характерні для спектрів хемічних сполучень. Таким чином, зорі найвищої температури оточені атмосферами, де переважає гелій, в атмосферах білих зір більш всього воденя; сонце та подібні по складу зорі мають атмосфери з металів. Нарешті, температура червоних зір є остільки низкою, що в їх атмосферах починають відбуватись хемічні сполучення, які не є можливі в атмосферах більш «гарячих» зір. Отже, упорядковуючи зорі по черзі зменшення температури, ми будемо мати шерег: починається він гелієвими зорями, далі йдуть водневі та металеві (типу сонця), останніми є червоні зорі зі спектрами, характерними для хемічних сполучень.

Винаходи останніх десятиліть виявили, що спектр характеризує зорю ще в багатьох відношеннях. Наприклад, виявляється, що зорі є розміщені у просторі відповідно до своїх спектрів. Так, сонце знаходитьться в центрі скupчення кількості металевих зір, червоні зорі займають дальші області, гелієві ніби-то оперізують всесвіт яскравих зір. Мало того, швидкість зір у просторі як найтініше є звязана з їх спектрами. Геліеві зорі рухаються дуже повільно; середня їх швидкість після Кембелу всього 14 кіл. на секунду, металевих—коло 30, а червоних коло 35 кіл. Найбільш «гарячі» геліеві зорі у 5 разів більші, ніж маса сонця, в той час, коли маса металевих пересічно є рівна соняшній. Ще ціла цизка значних властивостей зір, про які тут говорити

немає місця, теж як найтініше лучиться з їх спектрами. Спектр, ця тоненька веселкова смужка, яку так важко фотографувати, вводить нас, так би мовити, в самі інтимні глибини життя небесних світил, несподівано відкриває нам якісь закономірності, що видимо відограють величезну роль в організації всесвіту.

Існує багато наукових питань, що на їх довго та даремно шукають відповіді. Знайти таку відповідь часто визначає тріумф пророкуючої науки. Протилежне явище спостерігаємо під час бурхливого розвитку тих чи інших галузів знання, коли думка теоретика не встигає з'ясувати призіраних фактів і справляється ледве з їх класифікацією. В ці критичні менти експериментатор, чи спостерігач, відкриває іноді факти першорядної важості, що вказують на якусь несподівану основну закономірність у природі, викриття якої складає нову добу в історії науки. До цих «відповідей на непоставлені запитання» — відносяться й вищезазначені здобутки фізики неба. Тільки за останніх 10 років виявилось їх справжнє значіння і було знайдено ту таємничу нитку, що звягує до купи всю ріжноманітність явищ спостереження; було сформульовано запитання, відповідь на яке вже було дано раніш.—Це питання про еволюцію небесних сил.

Читач, знайомий в історію розвитку наукового світогляду, зможе відчути якусь непевність. Адже ж і для еволюції, яка так могутньо опанувала науку минулого віку, вперше одягнулася тілом та набула крові, власне, на ґрунті науки про небо космогонична теорія Лапласа, що так яскраво малює формування планет з кілець, які вилучає первісна туманність під час обертання, дала надзвичайно багато. Разом з геологією Ляпеля та біологією Ч. Дарвіна вона поклала ті підвалини, на яких базується весь сучасний еволюційний світогляд.

Все це, звичайно, справедливо. Безперечно, космогонична теорія Лапласа мала дуже велике значіння в історії світогляду. Проте її наукове значіння ми розглядаємо зараз як досить обмежене. Вона не була для науки про небо таким могутнім джерелом ідей, яким теорія Ч. Дарвіна була для біології. Більш того, вона не зробила майже ніякого вlivу на розвиток астрономії. Лаплас, як і попередник його Кант, мав на меті дати картину формування соняшної системи, утворення с первісної туманності купи небесних тіл так, щоб відомі особливості планет та їх супутників були генетично з'ясовані (однаковий напрямок руху планет, близкість площин їх орбіт до збігу і т. і.). Лаплас та Рош (який дав математичну інтерпретацію ідей Лапласа), чудесно виконали своє завдання; так, їх «історія соняшної системи», неважаючи на численну критику, в основі залишилась непереваженою до нашого часу. Ця теорія, однаке, розглядає тільки один цілком окремий випадок еволюції небесних тіл і нічого не каже про походження сили зір, що складають всесвіт. Вона була збудована виключно на підставах механіки; генетично з'ясувати рух планет можливо було, звичайно, базуючись тільки на законах руху і

лише руху, її творці не прийняли до уваги другого чинника еволюції—чинника теплового. Тимчасом небесні світила—сонце та зорі є самосяйні газові тіла; еволюція цих тіл перш над усе повина бути процесом тепловим, який характеризується зміною їх температури.

Небесні тіла випускають тепло в світовий простір; енергії з'окола вони не одержують, відносно до околишнього світу баланс їх тільки видатковий. Що ж повинно діятись з небесними тілами після такої величезної страти тепла? Перша і натуральна відповідь на це питання така: зоря в наслідок безупинного промінювання охолоджується, температура її зменшується. З цієї точки зору червоні зорі (ріжнича зоряних барв була відома вже давно), мусять уявити з себе більш менш пізніший ступінь еволюції, аніж зорі білі; їх чекає цілковите згасання, теплова смерть. Це був загально вживаний погляд в астрономії ледве чи не з доби Відродження. Він був цілком природний: критичне відношення до нього могло виникнути лише тоді, коли наслідком праці великих фізиків другої половини минулого віку народилась справжня теорія тепла і був виявлений великий принцип заховування енергії.

Першим кроком до перевірки цього погляду було питання про те, чому не загасає сонце. Справді, температура сонця на диво постійна; її хитання (зауважені на протязі останніх років) остільки незначні, що фактично вона може рахуватись постійною. Ця обставина рятує нас: адже, після обрахунків Брікнера, зниження соняшної температури тільки на 100° (при 6000°) на протязі довгого часу повинно було б викликати зниження середньої температури землі на $3-4^{\circ}$; цього було б доволі, аби настав новий льодовий період. А проте, через своє промінювання, температура сонця мусить зменшуватись що року на $1^{\circ}-5^{\circ}$. Отже, невважаючи на величезну страту свого тепла, при допомозі якихось внутрішніх джерел енергії, сонце багато тисячоліття є в стані постійної тепло-вої рівноваги. Ці внутрішні джерела енергії були невідомі до другої половини минулого віку, коли працею Гельмгольца, Лана та Ріттера, на ґрунті закону заховування енергії, було збудовано теорію космичних газових куль.

Закон заховування енергії встановлює, що тепло та механічна робота еквівалентні і при відповідних умовах переходять одно в друге. Таким чином завдання що—до викриття таємних джерел соняшної енергії зійшло на відповідь на питання про те, як і чому в середині сонця без упину відбувається механічна робота. А на це питання, що відноситься до чистої механіки, знайти відповідь було не так важко. Адже сонце—це величезна маса газу, який так саме, як і все у всесвіті, підлягає закону взаємного тяжіння, що виявляється в формі сили ваги, котра на поверхні сонця в 27 разів більше, аніж на поверхні землі. Через цю вагу і тому, що сонце не є абсолютно тверде тіло, а складається з газів, має місце безупинне «осідання» шарів, його сти-

скування, наслідком чого з'являється зменшення обсягу сонця. Коли матеріальне тіло падає, в полі ваги відбувається механична робота; через те що шари сонця падають до його центру дуже по волі завдяки їх масі, ця механична робота повинна бути величезною. Обертаючись в тепло, ця робота надає сонцю потрібну йому для промінювання кількість енергії. Після обрахунків Гельмгольца скорочення соняшного діаметру тільки на $\frac{1}{1000}$ його частину мустить завдати роботу в 2000 разів більшу, аніж той механичний еквівалент тепла, що його витрачає сонце що року через своє промінювання. Таким чином, висока температура сонця безперестанку підтримується його скороченням. Це, однаке, зовсім не визначає, що «тепловий» прибуток сонця математично досконало балансує його видаток. Існує багато підстав, які дозволяють стояти на тім, що, зрештою, кількість тепла сонця все ж таки зменшується; тимтож його температура повинна ступнево, надзвичайно повільно, знижуватись зовсім непомітно для нас, на протязі того невеличкого часу, яким ми операємо.

Отже тепловий підсумок для сонця є негативний. Повстає проте таке питання: чи є можливим існування космичної газової кулі з позитивним підсумком. Стискування такого тіла повинно надати йому теплової енергії більш, аніж воно витрачає її на промінювання, цеб-то температура його повинна підвищуватись. Близькуча, але на довгий час забута праця німецького фізика Ріттера дала позитивну відповідь на це запитання. Якщо щільність газового тіла є мала, а обсяг його через те є великий, то навіть зовсім незначне скорочення викликає цілком незображені кількості тепла, які не тільки компенсують видаток на промінювання, але, крім того, в значній мірі нагрівають тіло. Видатна робота Ріттера дала зовсім нову схему еволюції світів. Спочатку дуже рідка з низькою температурою зоря має позитивний тепловий підсумок. Але ця її «молодість» не є вічна; її температура підвищується до того часу, поки збільшення щільнності, що викликає зменшення виділення тепла, не зрівняє прибутку з видатком. Це—кульмінаційний пункт життя зорі, коли вона досягає своєї максимальної температури; після цього видаток тепла починає переважати його прибуток, і вже досить згускла зоря поволі наближається до теплової смерті.

Така схема Ріттера; вона не звернула на себе особливої уваги,—аджеж її неможливо було ствердити спостереженнями та фактами в епоху її появилення, цеб-то в останню чверть минулого віку. Це була лише цікава теорія, що не зробила науки плідною, тому її швидко було забуто.

Викриття надзвичайно великої ріжноманітності спектрів спочатку нічого нового в цьому відношенні не дало; так німецький астрофізик Фогель вже в 90-х роках минулого століття ґрунтував свою класифікацію спектрів на самій старій ідеї еволюції зорі, як газової кулі, що помалу охолоджується. Тільки видатний англійський вчений Норман Локіер пробував дати

подібну класифікацію, базуючись вже на ідеях Ріттера. На жаль роботи Локіера стояли окрім і були оцінені лише недавно. З початку минулого десятиліття питання про еволюцію зір було таким же темним, як і сто літ назад. Величезна купа фактів, добутих спектроскопичними дослідами, давала якісь невиразні натяки, якісі недоречні вказівки; але вони залишались загадковим письмом, що його наука не мала сили з'ясувати. Проте власне тут був захований ключ до розвязання великої загадки еволюції небесних тіл.

Повернемося знову до зоряних спектрів. Чим визначаються їх зміни? Невважаючи на їх страшенну ріжноманітність, ми можемо упорядковати їх так, аби вони уявляли собою шерег, що без перерви змінюється; спочатку будуть спектри гелієвих зір, а наприкінці спектри червоних зір, характерних для хемічних сполучень. Цю велетенську роботу емпіричної класифікації зоряних спектрів було виконано обсерваторією Гарвардського коледжа (Америка) під керуванням славнозвісного Едварда Пінкерінга. Вже можливість її виконання показує, що зміною спектра від одної зорі до другої керує єдиний чинник. Цей чинник є температура. Справді, було б недоречним припускати, що гелієві зорі дійсно складаються тільки з гелія, а металеві тільки з важких металів. Це не тільки суперечило б думці про єдність хемічного складу всесвіту, але також і низці безперечних даних спостереження, наприклад, тому фактові що иноді зорі, які мають цілком ріжні спектри, бувають фізично звязані одна з одною, безумовно виникають з тої ж самої космичної маси. Ріжний склад зоряних атмосфер з'ясовується ріжницею їх температур, що впливають на властивості їх зверхніх шарів. Збільшення температури, як це можна довести на підставі сучасної теорії матерії, викликає такі зміни мішанини газів, завдяки котрим найбільш впливаючою на його спектр частиною буде спочатку водень, а потім і гелій. Дослід над зоряними температурами, як ми це вже знаємо, цілком стверджує це припущення.

Це головний висновок. Вже він був великим кроком уперед в справі вивчення всесвіту, але коли ми будемо ґрунтуватись тільки на ньому, то не зможемо вибрати ту чи іншу з двох схем еволюції, старої та нової. Для цього потрібні були ще додаткові факти; вони дозволили за останні роки скласти теорію еволюції світів, що базується виключно на спостережених фактах і дійсно уявляє з себе невичерпане джерело ідей для дослідника всесвіту. Честь викриття цих даних належить німецькому астрофізику Герцшпрунгу, а їх пояснення американському Ресселю (1914 р.). Для того, аби виявилось все значіння цієї першої сторінки нового розділу науки про світову будову, нам необхідно ухилитися трохи в бік.

Видима яскравість зорі походить від багатьох причин. Перш за все вона залежить від віддалення до зорі. При других однаковоих умовах яскравість буде тим менш, чим більш це віддалення.

достотніш, після відомого фізичного закону, вона змінюється зворотно пропорційно до квадрату останнього. Для того, аби можливо було порівнювати зоряні яскравости одна з другою, необхідно звільнити їх від цього впливу. Це робиться дуже просто, коли є відоме віддалення до зорі; тоді шляхом елементарного обрахунку можна з видимих яскравостей зір вивести ті яскравости, які мали б зорі, коли б всі вони були росташовані на якісь умовнім, але певнім від нас віддаленні. За останнє приймають те віддалення, що його світло проходить протягом 33 років (швидкість світла 300.000 кіл. на сек.)—з ним і зрівнюють яскравости зір, віддалення до яких нам відоме. Вираховані в такий спосіб яскравости звуться абсолютними. Їх вже цілком можна зрівнювати між собою, бо вони не залежать від ріжниці що до віддалення... Відчого ж вони залежать? Звичайно, що від двох чинників: поперше від розміру зорі, цеб-то від її діаметру, по друге—від яскравости елементів її поверхні чи, як кажуть, від зверхньої яскравости зорі. Звернемося до останньої. Сучасна фізика стоїть за тим, що зверхня яскравість тіла, яке сяє від нагрівання, залежить в ідеальному випадкові тільки від його температури (закон Киргоера); крім того, вона змінюється поруч зі зростанням останньої дуже швидко—а саме, просто пропорційно до її четвертого ступеню. Цей закон промінювання, так званий закон Стефена, є сформульований, що правда, при деяких гипотетичних припущеннях, проте підвалини його остильки реальні, що мати сумнів відносно його пристосування до відчування небесних тіл, не доводиться.

Звернемося тепер до абсолютної яскравости зір з однаковими (звичайно, приблизно) спектрами, значить, також і температурами,—ну, напр., до червоних зір. Після вищезазначеного їх зверхні яскравости повинні бути одинакові, звідси ріжниці що до абсолютної яскравостей, коли такі будуть мати місце, мусять бути з'ясовані ріжницями їх розмірів, цеб-то діаметрів.

Герцшпрунг зробив таке: він вирахував абсолютної яскравости зір, віддалення яких були відомі, та дослідів їх. Виявилося, що принаймні в родині червоних зір вони далеко не одинакові; ці зорі поділяються на дві яскраво відріжнені групи. Зорі першої групи абсолютно дуже яскраві, другої—дуже бліді; пересічно яскравість зорі першої групи в 100 разів більша, аніж яскравість зорі другої. Завважена ріжниця була остилька ясна та виразна, що вчений, який відкрив її, перші зорі назвав «велетенськими», другі «карликами». Він думав, що ріжниця абсолютної яскравостей з'ясовується ріжницею масивності: «велетні» мають величезні маси, «карліки», дуже малі. Космогоничне значіння викриття Герцшпрунга уперше зрозумів та оцінів Г. Рессель. В своїй праці, яка вийшла в 1914 р., він пильно зіставляє абсолютної яскравости всіх зір з певними віддаленнями, упорядковуючи їх в черзі зміни їх спектрів. При цьому виявилось, що червоні зорі справді досить яскраво поділяються на дві зазначені групи; у жовтих зір цей поділ

вже не є такий помітний, білі ж зорі ледви на нього лише натякають. Рессель відразу дав космогоничне пояснення цьому фактів, базуючись на поглядах Ріттера та Локера.

Зоря має певну температуру, правдивіш середню температуру на протязі свого життя двічі—в молодості, коли вона нагрівається і в другому періоді, коли вона повільно, але неухильно наближається до теплової смерті. В цих 2-х випадках зоря, маючи однакову температуру, має також однакові зверхні яскравости, але розміри її ріжні. У перший раз—молодою—вона страшенно обрідна, її щільність є незначна, а діаметр дуже великий; у другий раз вона вже досить збіглась, щільність її є багато більша, а діаметр менший. В перше це «велетень», що має велику абсолютно яскравість, у друге—це «карлик». За молодості всі зорі «велетні»; старістю всі вони «карлики». Чим нижче температура стадії, що її спостерігаємо, тим виразніш повинен бути поділ їх на дві групи, як це й має місце.

Таким чином, ріжниця двох груп зовсім не є наслідком ріжниці що до маси, а тільки що до щільностей. Рессель робить розрахунки цих щільностей, базуючись на дуже правдоподібних припущеннях. Виявляється, що щільність червоних «велетнів» в 2.500 разів менша, ніж середня щільність сонця (остання в 1,4 раза більша від щільності води при нормальних умовах), щільність жовтих «велетнів» вже більша, вона тільки в 400 разів переважає щільність сонця. Сонце, таким чином, є типовим «карликом», як то можна було припускати й раніше. Ці гипотетичні розрахунки що до щільностей було стверджено працями других дослідників—Шаплі, Едінгтона та інших.

Маючи остатільки незначні щільності, «велетні» повинні мати розміри, що в багато разів переважають розміри нашого сонця. Визначення через одні тільки спостереження діаметрів їх, без ніяких гіпотез, таким чином рішуче розвязало б це запитання. Коли б зорі мали видимі диски (помітні кутові діаметри), то простий вимір останніх, в звязку зі знанням віддалення до зорі, дозволив би нам знайти її розміри в звичливих для нас одиницях довжини, напр., у кілометрах. Однаке, цього немає, через величезні від нас віддалення зорі здаються нам крапками без помітних видимих діаметрів. Це, звичайно, не визначає, що завдання не надається до розвязання — справа лише в методі. Треба винайти такий об'єктивний, незалежний від властивостей ока спосіб, який дав би нам змогу робити виміри видимих нам діаметрів зір, невважаючи на їх, як здається, цілком незначну величину. Цю проблему після багатьох невдач розвязав американський фізик Майкельсон, той самий, славнозвісний експеримент якого з верцадлами дав життя сучасній теорії відносності. Користуючись одним явищем, так званою інформацією світла, за допомогою самого могутнього в світі астрономічного верцадла обсерваторії Моунт Вільсон в Каліфорнії, Майкельсон в 1920 р. уперше зміряв видимі діаметри де-кількох

«велетенських» зір. Ця подія була великим тріумфом науки виміру; для Майкельсона, як він казав, це було «здійсненням мрії, що він несе її на протязі двадцяти років». Виміряні видимі діаметри показалися, як і треба було чекати, цілком незначними. Іх видко під кутами від 0.02 до 0.04 секунди. Якщо нам є відоме віддалення зорі, то її вимірюваний діаметр дозволяє визначити її справжні розміри. Виявилося, що діаметр найменшої з досліджених «велетенських» червоних зір—Арктура—у 50 разів більш, аніж діаметр сонця (останій має—696.000 кілом.). Діаметри інших «велетів» ще більші—наприклад, у Антареса (червона зоря в сузір'ї Скорпія) він у 4 раза більш від діаметру річного шляху землі навколо сонця, цеб-то понад міліард кілометрів. Всі ці здобутки стверджують висновки Ресселя; від нині наука про еволюцію світів лишає хіткі гіпотези і набуває міцного фактичного фундаменту. Викриття Ресселя, як то завжди буває в таких випадках, поклало початок цілій низки праць інших вчених; ідея еволюції зробила науку плідною, в її світлі малюнок будови світу здобув інший вигляд.

Зорі це центри сгущення космичної матерії, вони розвиваються, переходячи послідовно велетенську та карликову стадії свого життя, і, нарешті робляться такими ж холодними, твердими тілами, як наша земля та інші планети. Яким способом зароджуються ці центри? Чи немає інших форм існування матерії у всесвіті, що переходять потім в зоряні формування? На це питання не може бути двох відповідей. Небесна фотографія виявляє величезні маси матерії з слабим сяйвом, яка широко роскидається у міжзорянім просторі. Це так звані туманності; вони уявляють з себе скупчення дуже рідких газів, що світяться при низьких температурах завдяки безупинним електричним розрядам; часом це величезні маси невеликих твердих часток, так званого космичного пилу. В туманностях ми спостерігаємо найранішу дозоряну стадію еволюції матерії. Вона ще не конденсувалась, бо в ній ще не зформувалось міцних центрів тяжіння, що приводять до того; тут переважають чинники протилежні тяжінню. У боротьбі ріжких сил проходить ця сама перша дозоряна стадія життя матерії; туманість потроху загусає, перетворюється в червону зорю «велетенської» групи. Як же відбувається життя останньої, які сили керують нею? Колись про це писав Ріттер. Проте було б дивно, як-би сучасна наука з її величезними здобутками в обсягу фізики, відповідаючи на це питання, зупинялась би на старій теорії Ріттера. Потрібно було посунутись уперед; це зробив професор Кембриджського університету Еддінгтон.

Еддінгтон теоретично виучує стан нетрів велетенської зорі. Температура її, як ми вже знаємо, повинна бути надзвичайно високою, вона вимірюється сотками тисяч, навіть мільонами градусів. При цих умовах між окремими шарами зорі, крім тяжіння повинна діяти ще одна сила,—це так зване світляне тиснення. Сучасна фізика ще з часів Максвелла вчить нас, що світляна

(і взагалі промінева) енергія, втягаючись тим тілом, на яке вона падає, в свою чергу тисне на нього. Це тиснення цілком необхідний наслідок головних властивостей енергії; його присутність в газових осередках вперше було доведено експериментально Петром Лебедевим, головою Московської школи фізиків. Під час «велетенської стадії» життя зорі воно повинно мати важливе значення, завдяки великій кількості промінової енергії, що по виразу Еддінгтона, «скута» зорею. Значить, в цій стадії буде відбуватись боротьба двох сил: світляне тиснення, що намагається знищити зорю, як центр конденсації матерії, роскидаючи її, і протилежне цьому—тяжіння, цеб-то сила ваги. При яких умовах сила тяжіння переважає силу світляного тиснення? Інакше кажучи при яких умовах є можливим саме існування зорі, як такої? Дослід Еддінгтона відповідає, що це є можливо лише тоді коли згусла космічна маса не перевищує певної величини, інакше світляне тиснення мусить знищити зорю, що знову робиться туманістю. Виявляється, що ця критична маса, лише в де кілька разів перевищує масу сонця. Таким чином, можливість конденсації матерії у всесвіті є обмежена; вона може скупчуватись в маси, що не перевищують певної границі. В тім є великий закон всесвіту, що завдяки йому останній складається з приблизно однакових, що до маси особливостей зір. Визначення зоряних мас, що їх переводять в ріжний спосіб, як найкраще стверджують дедукцію Еддінгтона; спостереження не відкрили ще жадної зорі, маса якої переважувала б соняшну більш, аніж у 10 разів.

З точки погляду Еддінгтона зазначений з початку цієї статті звязок між спектром та масою з'ясовується дуже просто. Чим більшою є маса зорі, тим більшу енергію має зоря, тим вищої температури вона може досягти. Так, наприклад, температура поверхні зорі, маса якої рівна з масою сонця, не може перевищити 9000° , коли маса менше $1/3$ товщи сонця, ця температура не досягає й 5000° . Значить, перша не може «дорости» до стадії блакитно-бліої зорі, друга до стадії жовтих зір з найбільшою масою; тому-то маси гелієвих зір остільки великі. Навпаки, в групі жовтих зір маються й дуже масивні, які чи були, чи ще будуть гелієвими,—а також менш великі, що ледви досягають жовтої стадії. Те саме тільки у більшому розмірі повинно відноситись і до червоних зір. Ось чому середні маси зір збільшуються температурою, цеб-то зі зміною спектра. Багато інших, добре ствердженних постереженнями, висновків робить Еддінгтон, але самий цікавий з них торкається питання про темп зоряної еволюції.

Без сумніву, еволюція зорі є процес надзвичайно повільний, доказом тому є наше сонце, зниження температури якого на протязі освітлених історією тисячоліть є цілком непомітне. Що-жкаже відносно цього теорія? Еддінгтон теоретично будує моделя типової зорі і вираховує, який час є потрібний «велетенській»

зорі за для того, аби вона в процесі своєї еволюції з червонота стала жовтою. Можна було б чекати на величезні величині—сотки мільйонів років. Тим більш є дивовижний здобуток Еддінгтона: всього 2600 років. Чим з'ясувати цей дивний результат? Одно з двох: або вся теорія Еддінгтона є хибна, або ж вона є неповна, тому, що не бере на увагу якихось невідомих нам фактів. Перше припущення ми мусимо відкинути: надто добре погоджуються з наслідками спостережень інші висновки теорії. Отже залишається припустити, що принаймні у «велетенських» зір, які розглядає Еддінгтон, крім тиснення ще є якісь джерела енергії, що підтримують промінювання зорі. Для «карликових» зір може лишитись справедливою стара теорія Гельмгольца.

Щож це за джерела енергії? Астрономія не може розв'язати це питання самостійно, тільки за допомогою фізики. Все примушує думати, що ці таємничі джерела енергії в середині атома: це та сама середатомна енергія, яка вилучається під час складних перетворювань радія, та існування якої ми повинні припустити для всіх інших елементів. З погляду, що є властивий вченим нашого часу, теорії Резсерфорда та Бора, яка знайшла дивне ствердження в ріжких галузях фізики,—атом є складна система рухливих маленьких тіл, що мають величезну енергію. Вилучення цієї енергії під час перетворювання в середині атома, серед зоряніх нетрів—ось ці загадкові процеси на існування яких показує нам теорія Еддінгтона. В нетрах космічних центрів конденсації матерії, при найвищих температурах, що їх злагодити неможна, відбуваються її зміни, зрост та роспад. Зорі це тільки ті лабораторії, в середині яких відбувається таємничий перехід матерії в енергію.

Дві найбільших проблеми стоять перед сучасною науковою. Поперше—питання про будову всесвіту, як певної системи ладу, організації матерії. Друге питання—не менш величне; це про матерію, енергію та їх еволюції. Не буде перебільшенням сказати, що ми на порозі його розвязання.

Проф. С. Ю. СЕМКОВСЬКИЙ.

Марксизм та національна проблема.

Товариши! Національна проблема є темою майже без краю; та й марксизм теж річ надто широка.

Звичайно, в короткому докладі неможна вичерпати питання що до взаємовідношення між марксизмом та національною проблемою. Напевне, у своїму докладі я не матиму змоги зостановитись як слід навіть над визначенням того, що є нація, бо вже одно це питання цілком може скласти тему самостійного викладу. Доведеться принаїдно зачіпати й це питання. але головна вага докладу полягатиме в тих тенденціях, що заявляються в національному розвиткові. В центрі викладу буде стояти питання про те, куди йде розвиток: чи в напрямі зміцнення національного моменту, чи, навпаки,—в напрямі створення національних ріжниць — піднесення інтернаціонального моменту. Якщо оперувати більш довгими періодами, не десятками років, а століттями, то загальний процес їде в напрямі об'єднання націй. Зараз ми переходимо добу світової історії, коли старий світ руйнується й будється новий; ми можемо оперувати довгими періодами й заглядати далеко вперед.

Отже, чи можна з точки погляду цих довготривалих тенденцій розвитку вбачати в нації щось історично минуше, чи слід розглядати її, яко натуруальну, постійну категорію. Але наперед усього, в порядкові вступу, треба висловити де-які міркування що до відношення між марксизмом та національною проблемою в цілому.

Національна проблема має виключний інтерес для марксистського досліджування. Коли, скажемо, ходить про те, аби історично-математичний метод прикладти до аналізу еволюції правових форм, то тут залежність елементів є досить простою і звязок між розвитком правових відносин та відносин економічних є досить наочний й нічого складного тут немає. Навпаки, коли ходить про націю, про національність, то тут перед нами є

*). В основу цієї статті покладено стенографічний запис лекції проф. С. Ю. Семковського, що її було прочитано в Харківській Громадській Книгозбирні 5 лютого 1923 р. З огляду на хорошу автора, обробку запису взяла на себе Редакція «Ч. Ш.». В дальших числах «Ч. Ш.» буде уміщено низку статті, що зачіпають розглянуте в цій статті питання.

надто складне утворення. Досить вже поставити питання про ознаки нації, аби виявити, що складність предмету досліду повстає в цілім обсязі. Адже, здається, мова це—основний елемент національності, основна конструктивна ознака самого поняття нації; але перед вами англійці та ірланці, що говорять одною мовою та на наших очах ведуть кріваву національну боротьбу.

Ви берете, скажемо, сербів та хорватів, що говорять однією мовою, коли не уважати на ріжницю в правописі,—серби користуються кирилицею, а хорвати—латинською абеткою; тут є спільна мова, але дві нації, що їх національною ознакою є не мова тільки, тільки релігія: серби—православні, хорвати—католіки. Коли ви візьмете хорватів і порівняєте їх з мадьярами—у них релігія одна, католицька, але нації ці ріжні на підставі мови. Отже, маємо ріжноманітність прикмет і надзвичайну трудність що до встановлення основної ознаки національності. Зостановляючись на цих фактах, Каутський каже, що нація є свого роду прогрес, який виприсає з рук кожного разу, коли пробуєш його спинити, але ж уявляє з себе де що реальне. Один з теоретиків національного питання—Бейер каже, що кожний з нас чудово знає, що є нація, доки його не спитають, а коли поставлють питання, то кожний надто вагається. Звичайно з марксиського погляду, національна боротьба є трансформацією боротьби класової, але трансформація тут є надто складна, не остільки прямолінійна, як відбиття економіки у праві. Це дало змогу Зомбарту, одному з найбільш популярних «критиків» марксизму в Германії виставити національний момент поруч з класовим, яко самостійний чинник. Ви знаєте відоме положення комуністичного маніфесту, що вся історія цілого попереднього суспільства була історією боротьби класів. Зомбарт каже, що ця формула комуністичного маніфесту є вузькою, її треба доповнити, поширити, і Зомбарт пропонує таку поширену формулу: уся історія суспільства обертається довкола двох основних полюсів—класової боротьби та боротьби національної. Національна боротьба є самостійний фактор, що виявляє свою чинність в історії нарівні з класовою боротьбою.

Чи це так? Коли ви приглянетесь до подій історії, візьміть, скажемо, світову війну, то після більш критичного аналізу вам стане ясно, що національним фактором тут неможна нічого з'ясувати. Візьміть угрупування держав у цій світовій війні з погляду національного чинника, національного моменту: звичайно, англійці є більші до німців, аніж росіяне, мовою, культурою, походженням німці значно є більші до англійців, з якими билися вони під час війни світової, більші ніж до турків, з якими німці були в спільні, ніж до мадярів, котрі були їх союзниками.

Якщо захочете підійти до світових подій з погляду національного й зрозуміти угруповання ріжних націй в світовій супічці велетенських держав, то виявиться повна недоладність. Ви не поймете в тім нічого, національний принцип не може дати вам

ключа до зрозуміння цієї війни. Навпаки, уся оця комбінація становиться цілком ясною, і сутичка національного споріднення, англійців німцями, як головних супротивників в світовій боротьбі, буде зрозумілою, коли виходить з класового моменту.

Боротьба класова дає ключ до розуміння того, що має місце в національній площі. В суті речі, принцип класової боротьби, як його було встановлено Марксом та Енгельсом, визначає, розуміється, не лише боротьбу окремих класів, що конкурують між собою.

Серед самої буржуазії теж має місце певна сутичка інтересів і боротьби між окремими групами; навіть у пролетарському класі можна мати внутрішню боротьбу та боротьбу національну, що її можна розглядати в загальному вигляді, яко зовнішню форму тієї боротьби, основу якої, звичайно, складає сутичка інтересів класових. Скажемо, національні класи англійської, французької, німецької буржуазії,—всі вони мають спільні інтереси, що об'єднують буржуазію супроти робітників. Не ухиляючись від безпосередньої теми нинішнього викладу, треба визнати, що ключі до зрозуміння національних угруповань та сутичок треба шукати у класовій боротьбі, і що національний момент є лише трансформацією, процесів, які відбуваються у глибині продукційних відносин, у класових формаціях суспільства. Але, підкresлю, ця трансформація є надто складною, вона потрібує особливо уважного підходу і для марксизму складає той виключний інтерес, що сам об'єкт приложения історично-математичного методу до надзвичайно складного комплексу, дає смогу перевірити правдивість матеріалістичного з'ясування історії, бо це пристосовання є, ніби пробним камінем правдивості самої марксистської теорії.

З другого боку, національна проблема має для нас надто велике актуальне значіння в звязку з тією добою, що ми її переходимо—добою імперіалізму, який на наших очах розгортається зараз в надзвичайно яскравих фактах (вистачить тільки вказати на останній факт захоплення Рурського басейну Францією).

Оця епоха імперіалізму досить різко та принципово відріжняється від попередньої епохи націоналізму, коли років 60—70 назад, в огні національних війн складалися державні організми Європи, в той період, що закінчився французько-prusькою війною 70 року. Всім своїм характером, цілою своєю структурою цей період різко одміняється, порівнюючи з періодам, що його ми переходимо зараз, і змішувати їх ніяким чином не слід.

Років 70 назад, коли об'єднувалася Германія, об'єднувалася Італія,—це був період утворення національних держав, себ-то національно однорідних держав, яко історичної бази для розвитку капіталізму. Аби розгорнутися як слід, аби досягнути вищого ступня розвитку, капіталізм мусить мати якусь базу, досить могутню та трівку, що на ній він міг би розгорнути властиві йому внутрішні сили, і ця епоха відповідала утворенню національних держав, складанню великих сучасних держав національно однорідних.

Та доба, що її зараз переживаємо ми, є вже щось інше, тут ми спостерігаємо чинність інших принціпів. Коли та епоха відповідала боротьбі нації (національної буржуазії) за державне об'єднання, або за панування в межах однієї держави з багатьома націями, як то ми спостерігаємо в Австро-Угорщині, то періодові імперіалізму відповідає щось інше; а саме боротьба величеських держав за владу над світом, за світове панування. Ці гіганти, ці державні утворення, що складають суб'єкт імперіалістичної політики, що борються між собою за владу над світом, часто складаються з багатьох націй, вони не однорідні в національнім відношенні. В кожній з цих держав є не одна, а багато націй і та перебудова світу, що є наслідком імперіалістичної політики, зовсім не вважає на національні кордони. Національний момент імперіалістичної боротьби використовується скоріше як зачіпка, яко лозунг, що його можна висунути для певної цілі: кажуть про визволення дрібних націй, про утворення справедливих національних кордонів то що..., а по суті речі після Руру усім нам ясно, що перебудування світу зовсім не рахується з національними кордонами, а крає живе тіло народу. Імперіалізм, що його штовхають капіталістичні міркування, інтереси державних капіталістичних груп, зовсім не зупиняється біля національних кордонів; і це положення справи надає національній проблемі до певної міри загального характеру. Ще не так давно, років 15 назад, національна проблема мала тільки, так би мовити, екзотичний інтерес. Де було власне національне питання, де його боліло, де про його кричали — на задворках Європи, а саме на Сході Європи. Національна проблема була проблемою клапотної Габсбургської монархії, це була проблема хворої людини на Босфорі, висловлюючись діпломатичною мовою про Турець; то була проблема колосу на глиняних ногах — царської Росії, проблема дикого Сходу, а шлях європейського розвитку проходив поза національною проблемою.

Імперіалістична політика виявляє тенденцію, що до поширення господарчого обсягу. Фінансовий капітал, себто вища форма капіталістичного розвитку, має тенденцію до експансії, до поширення, до утворення де далі ширших територій, бо від обсягу території залежить можливість розгортання держави. Звичайно, що в цій політиці захваття-поширення імперіалізм не вважає на національний момент, а через те утворює держави з багатьох націй. Франція, яку завжди вважали взірцем однорідної національної політики, ще на передодні війни стала державою з багатьох націй. Коли взяти Францію в цілому, то в ній самій, не вважаючи на 30% бретонців, італійського населення Корсики,—населення було французьке, але, яко імперія з колоніями, Франція в значній мірі стала вже не французькою, бо власне серед 50-ти мільйонів арабів, негрів то що, французи у цій колоніальній французькій імперії складали меншість.

Коли ви берете зараз Європу, якою вона вийшла з світової війни, то скрізь бачите ту ж саму тенденцію до складання держави

з багатьох націй, до утворення території по господарчих прикметах, зовсім не зважаючи на момент національний, всупереч лозунгові про визволення нації. В наслідок цього можна сказати, що національна проблема стає правдиво загальною, універсальною, всеосяжною. Вона є нині в центрі Європейського життя. Скажімо, зараз в Рурському басейні, у центрі промислової Європи, повстає також і національна боротьба, бо захоплення Францією цього басейну в національній області полягає в тім, що французи окупують німецьку територію.

Таким чином резюючи, можна сказати, що з огляду на внутрішні свої тенденції, на експансію капіталу, якого не зупиняють національні кордони, імперіалістична політика прямує до універсалізації національного питання, до того аби з екзотичного питання крайової Європи зробити його одною з центральних проблем європейської політики.

Тут я хотів ще раз звернути вашу увагу на те, що не можна змішувати двох епох: тієї епохи, коли складалася національна держава, яко історична база зростаючого капіталізму, приблизно 70 років назад у першій половині 19 століття, й та доба, що її ми переходимо—добра імперіалізму.

Під час війни як раз теоретики-шайдемановці спіралися на листи Маркса та Енгельса з доби Французько-Пруської війни 71 року. В цих листах Енгельс, в боротьбі Франції з Німеччиною, ніби виразно ставав на боці останньої. Посилалися на лист Маркса від 20 липня 70 року де Маркс сказав: «Францію треба почухрати!»—це в приватнім листуванні, що його зараз опубліковано. «Коли Прусія перемагає, то централізація влади буде корисною для зосередження німецького рабочого класу». Таким чином в добу Французько-Пруської війни Маркс ніби висловлювався за перемогу Германії, бо ця перемога даст можливість розвитку для робочого класу. Енгельс відповідає в листі: «Через те, що Франція перша вдерлася в германські території, німці також в свою чергу зроблять інвазію на Францію, але з боку французів війна лишеться більше бонапартською.» Енгельс теж займає виразну позицію і навіть пише, що в першу чергу ходить про національне існування, потім накреслюючи програм, що ним, на його думку, повинна керуватись німецька соціал-демократія в той період, Енгельс каже, що вона повинна приєднатись до цього де-як національно пофарбованого руху, а з приводу тієї гостро-інтернаціональної позиції, що її зайняв Вільгельм Лібкнехт—батько покійного Карла Лібкнехта, він каже: «Чудернацьким є у Вільгельма оце тверження, ніби ми повинні тримати нейтралітет й не приєднуватись до національного руху, через те мовляв, що Бонапарт та Бісмарк оце одна пара».

Оці всі листи були висунуті в період світової війни, що її ми пережили, яко віправдання політики, котру з початку війни вели шайдемановці. Але тут навмисне зневажали одну обстановку, що має, однаке, рішуче значіння, а саме, що тоді була зовсім

инша доба, тоді утворювались національні держави і лінія історичного прогресу йшла через ці національні об'єднання; а ми зараз переходимо цілком інший період, коли на ґрунті утворених національних держав капіталізм розгорнувся, почав виперати за межі нації, йому стало тісно в цих межах і, значить, тут повинен бути інший критерій, інше постановлення питання. Нічого казати про підтримку тієї чи іншої нації, коли об'єктивно висунуто міжнародну силу в особі пролетаріату, коли найвищим критерієм є інтернаціональне скupчення пролетаріату. Цю ріжницю епохи треба мати на увазі.

Імперіалізм в попередній стадії утворює їй другу особливість національної проблеми: це її надзвичайне ускладнення. Коли ви берете національну проблему як вона виступала в минулі часи до капіталізму, або ж на першій ступені капіталізму, то в суті ця проблема є досить проста, тут немає великої складності.

Уявіть собі, що масу населення складе селянство, нерухоме, яке вросло в землю своїм корінням; поруч можна знайти два села ріжних що до національності, як часто буває в Швейцарії, у скотарських кантонах,—Бранбундені то що. Там немає національного об'єднання власне через те, що кожне сільце провадить замкнене господарство пастухів,—вони не здираються, не зустрічаються, у них немає сутички інтересів і, оскільки ходить про такий низький рівень розвитку, тут немає жадного національного питання, воно не повстає. Уявіть собі тепер капіталізм, що розвивається, що утворює велике централізоване господарство, утворює великі міста, які до своїх фабрик та заводів стягають масу населення зо всієї країни, з ріжних кінців, як от, наприклад Швейцарія, де ми знаходимо міста німців, італійців та французів, або в Чехії, в Німеччині, чи на Вкраїні, коли утворюється свого рода фокуси притягання, коли серед маси однієї національності повстає місто іншої національності.

Капіталізм взагалі виявляє тенденцію до того, аби відірвати націю від ґрунту, на якім вона стоїть, він перемішує населення, перекладе його з насижених місць, рве коріння, що ним нація вросла в землю. В наслідок цього, національне питання набуває надзвичайної складності, як от ми бачимо у нас в старій Росії на картині наших міст; тепер ми спостерігаємо це у Вильні на яку мають претензії, ніби на свою столицю, однаково й поляки і літовці і білоруси, і де більшість населення складають євреї. Або візьміть, скажемо, Тифліс, натуральну столицю Грузії, де переважає вірменське населення, чи Київ, столицю України, прикладом, Ригу, що вона є як раз столицею найбільш однорідної в національнім відношенні Латишської області і де, після даних лютого місяця 1915 року, на 517.000 мешканців припадало: росіян—99, німців—60, латишів—218, себ-то менше як половина,— поляків—43, літовців—35, євреїв—33, естонців—9 та інших—5 тисяч.

Ви бачите, як на фізіономії цих міст можна простежить їх утворення; тут виявляється той момент ускладнення, що його вносить капіталізм, коли стягає до одного центру ріжні нації, перетасовує ріжні групи населення по економічній лінії, не вважаючи на рямці національні. Це, звичайно, надто ускладнює національне питання.

З цього погляду, звичайно, треба ясно сказати, що національна проблема зараз має і у нас в Радянській Федерації значну активність. Навіть більше, коли протягом останніх років, до певної міри вона ніби була десь збоку, то зараз звертає на себе де далі більшу увагу. Розуміння цього видно з того факту, що було звернуто велику увагу на утворення конституції союзу Радянських Соціалістичних Республік, цієї гнучкої форми об'єднання, що могла б зауважити момент такого ускладнення й дати правдиве розв'язання національного питання.

Таким чином, як видно національна проблема має великий інтерес. Зараз ми будемо в стані зостановитись тут лише на одному боці питання, а саме розглянути, куди прямує ця тенденція розвитку. Це скоріше філософичного характеру питання про те, як повинно дивитись на суть нації, чим є нація в перспективі загально-людського розвитку, з погляду соціалізму, з точки зору тих можливостей, що разгораються перед людством. Аби осягнути це завдання в найпростіший спосіб, візьмемо за вихідну точку погляд, що його у свій час розвинув один з видатних теоретиків національної проблеми, який дав їй систематичний виклад—Отто Бауер. Почнемо з критики його теорії.

Бауер стоїть за тим, що нація, звичайно, не є щось закам'яніле, щось таке, з чого все можна з'ясувати; навпаки, націю треба з'ясувати в спосіб історично-матеріалістичний. Коли, наприклад, скажуть, що французи мають от такі національні прикмети, припустімо,—нахил до жартів, дотепність, то-що, та з цієї прикмети захотять викласти реальну історію Франції, або як то робив Цезарь відносно предків сучасних французів Галлів, коли казав, що Галли то аматори *gerum novagum*—нових річей, нових порядків, революції, ніби це народ революційний по своїй істоті—то, звичайно, таке з'ясування не може дати доброї відповіди на постановлене питання: що ж саме викликає цю особливість нації. Отже Бауер ґрунтуються на історичному матеріалові, коли каже, що такий спосіб аналізу нічого не з'ясовує, а навпаки, сам по трібує пояснення. Бауер говоре: таким чином, ми уявляємо собі націю не як щось закам'яніле, раз на завжди дане, а яко тривалий процес утворення. Цей процес ґрунтуються на тих умовах, що серед них люди ведуть боротьбу за існування та за продовження роду. В суті речі, нація складається на ґрунті спільноти участі в історії, спільноти боротьби,—не нашої, а наших предків; і національні прикмети, що відріжняють одну націю від другої,—це є, звичайно, спадкові властивості предків, які виникли

в умовинах їх життя, з матеріальної бази, що на їй доводилося працювати людям, з того буття, яким визначається свідомість людей. І в другому місці Бауер підкреслює, що нація має своє коріння, а саме в минулих умовинах свого існування, і спадкові якості певної нації є не що інше, як наслідки цього минулого, закам'янілого в історії. Інакше кажучи, умови життя предків передаються нащадкам, спадковий фонд, що його колись утворила попередня історія, продовжує виявляти свою чинність в сучасний мент.

Коли взагалі погодиться з цим, то мимоволі виникає питання що до постійності національної форми, як певного угруповання людности. Ми знаємо, наприклад, що релігія є відбитком минулих умовин існування людности. Вона виникла звичайно, не випадково, а виросла з земного коріння, з життя первісної людини, громади дикунів. Там повстали релігійні уявлення—анімізм, антропоморфізм, що складають ґрунт релігії. Таким чином, хоч релігія і має своє натуральне коріння, як відбиток давнього минулого, як наслідок первісних умовин людського життя, вона, так би мовити, сама «мертва хапає живого». Отже повстає подібне питання й відносно нації: чи не є й нація, як наслідок давнього культурного суспільного життя людства, щось минуше; чи не має вона як така—не в розумінні шовінізму, загостреної національної боротьби, або погрому, (це елементарні істини)—відмерти, стратить характер життєвої організаційної форми людности?

Адже відносно релігії ми гадаємо, що в майбутньому суспільнстві вона зникне цілковито, себ-то не буде заступленою чимсь іншим, або збереже якісь свої сучасні моменти, чи набуде більш тонкої перетвореної форми, а мусить зникнути, відмерти остаточно, як відбиток минулого життя.

З погляду Бауера виникає це питання, але він відповідає на нього негативно. Бауер, навпаки, виходить з того, що національний момент зростає в ході людського розвитку. Справа в тім, що австрійська соціал-демократія спостерігала в Австрії процес, подібний до того, що він має місце й у нас в бувшій Росії, процес, який можна назвати збудженням неісторичних націй. Ціла низка народів, котрі, здавалося, були засуджені на загибель, про які у нас в свій час писали, ніби вони є сміттям історії, ніби вони не історичні, не лише в тім розумінні, що у них не має історії,—історія колись була, але у них немає перспективи дальнього розвитку,—цілий цикл цих «неісторичних народів» віджив, зміцнів, почав розвиватись. Про їх писали, що вони не матимуть змоги повстати як нації, ніби вони засуджені на асиміляцію; так і у нас казали про українців. І ось ці неісторичні нації почали підноситись одна за одною, розвивати свою національну культуру, а австрійська соціал-демократія в особі Бауера була під впливом цього глибокого історичного факту збудження неісторичних народів.

Звичайно, підвалиною цього процесу є фактор надто глибокий та складний. Збуждення дрібних національних одиниць завжди припадає на революційні доби. Так напр., черемиси, вогути, якути, буряти саме під час революції 5-го року прокидаються, утворюють свою культуру, видають свою газету то - що. Це річ цілком зрозуміла: доки на арені історії перебувають лише пануючі класи, привілейовані верстви, то їм, звичайно, застається шлях найменшого опору й асиміляції. Колись українському козацтву — старшині найлекше випало стати попросту росіянами, здобути чини, маєтки, піднести по-над хлопами та прилучитися до пануючої національності. Коли ж починається рух народніх мас, то цей шлях асиміляції, попросту вивчення чужої мови складає лінію не найменшого, а найбільшого опору: якщо ходить про масу бурятського народу, то задля приєднання до культури, задля участі в загальній політичній боротьбі, він повинен перше засвоїти російську мову, — звичайно, що це є шлях найбільшого опору. Лекше читати проклямації бурятською мовою читати газету в рідній мові, також слухати промовців. Отже коли широкі маси народу прилучаються до загального руху, беруть участь в революційній боротьбі, приєднуються до політичного та культурного життя, вони утворюють свою національну культуру. Під чарами цього процесу повстання неісторичних націй Бауер і став на тім, ніби національний момент має зростати протягом всієї історії.

Його помилка полягала в тім, що явище, характерне для даної полоси історичного розвитку, він переносив на цілий історичний процес. Ми повинні підійти й зостановитись над питанням, чи цей безумовний факт збуждення неісторичних націй не є лише переходійний ступінь, тільки якийсь період в розвиткові, що до нього йде вже нині людство в процесі інтернаціоналізації, знення всіх загат, які утворюються між окремими національними угрупованнями; чи з рештою в дальшому розвиткові після де-кількох сотень років не повстане єдине, позбавлене всіляких національних росподілів людство.

І тут, мені здається, питання можна розвязати в найлекший спосіб, якраз в світлі тієї аргументації, що її висунув Бауер. Бауер визнав, звичайно, націю чимсь мінливим, але, на його погляд, змінюються форми, а суть лишається. Національний момент де далі зростатиме, змінюватиметься. Розглядаючи, наприклад, майбутній соціальний лад, Бауер каже: «Той факт, що соціалізм робить нації автономними, віддає долю народу до його власних рук, — допроваджує людство до ускладнення суспільства, до діференціяції, яка все зростає. Діференціяція, що зростає, себто розмежування, розріжнення, утворення нових відмін та поглиблення старих, має своїм наслідком різке розмежування вдачі, вироблення більш яскравої колективної індивідуальності».

Ви зверніть на це увагу. Думка Бауера така: в соціалістичному суспільстві, коли маса народу рушить, коли вона активно

буде творити культуру, комунізм, — то нації не впадуть, а, навпаки, викреслюватимуться яскравіш та підноситимуться; кожна нація виробить свою індивідуальність, викарбую її як найгостріше. В наслідках цього зростатиме національна діференціація, буде більш фарб, більш ріжноманітності, ріжнобічності, якоїс внутрішньої гармонії, не в розумінні загострення почувань, а в розумінні індивідуальності національної вдачі. Далі Бауер навіть самий соціалізм розглядає, ніби якусь підйому до того, аби дати розмах національному моментові: до певної міри соціалізм є ніби засіб до розвитку національні індивідуальності, національної вдачі. Він каже, що соціалізм зміцнює національну свідомість мас. Коли Бауер змальовує соціалістичний лад, він запевняє, що всі його переваги повинні спричинитись до розвитку націй, бути ґрунтом до піднесення принципу національності і навіть прийдешньою організацією виробництва він змальовує не інакше, тільки як по національних ознаках. Бауер стоїть на тім, що маненькі нації пристосовуються до виробництва однієї чи декількох категорій продуктів і здобувати на заміну вироби інших націй. Як суспільна організація соціалізм є досконалою формою, коли кожна нація матиме змогу охороняти свої національні кордони і т. и. і т. и.

Оце є головна думка: розвиток йде не в напрямі знищення націй, а, навпаки, в напрямі де далі більшого росів'я того, що зветься нація; ніби сам соціалізм, подібно як і демократія, утворює національну культуру, дає розмах за-для її розвитку. Через те ѿ майбутнє людство повинно уявляти собі не як єдиний народ, а тільки в формі окремих національно поєднаних груп, не так, як от змальовує космополітизм, а в формі націй, що, звичайно, живуть між собою цілком одностайно, без боротьби, але кожна з них лишається національною групою і має свою вдачу, відмінну від інших груп та де далі яскравішу в процесі розвитку. Одно слово, після Бауера, розвиток йде в напрямі поступової діференціації, не універсалізації, не об'єднання, не утворення, єдиного людства, а бучного росів'я ріжниць.

Оця теорія, здається мені, є хибою в самому коріні, і оскільки ми хочемо не попросту начеркнути фантасмагорію, а виходячи з тенденцій дійсності, маємо накреслити наступний шлях розвитку, ми повинні змальовати прямо протилежну картину. Надалі я хочу обґрунтувати цю картину.

Коли ходить про расові ріжниці, то перед нами питання надзвичайної складності, але таке, котре можна вирішити, якотре видатні соціологи навіть не марксисти, розвязують цілком в тім напрямі, що ріжниці між расами де далі більш стираються.

Що уявляє з себе раса? В расі відбувається вплив природи на людину,—безпосередній вплив природи на людину, ще є ще без захисту. Природа впливає на звірів, утворюючи певні види. Так, скажемо, індійський слін відріжняється від африканського слона через те, що природа, підсоння і т. и. у Африці інші,

ніж в Індії, а тому звір, пристосовуючись до певних природних умовин, огранично змінюється, підпадає під ці умови, мимохіть змінює свою природу, здобуває печать обставин, серед яких він живе. Подібно до того первісна людина—звір, перебуваючи під безпосереднім впливом природних явищ, не маючи ще захисту від природи, набуває цілу низку ознак звірячого виду,—оце й звено расою. Раси—то види звірят «гомо сапіенс», що перебували під впливом умов певної території. Негр—це вид звірят людини, що була під впливом спеки центральної Африки і т. и. і т. и.

Таким чином по суті усі расові прикмети (кольор шкіри то-що) є лише печаттю, що її умовини природи витискають на людині, подібні як і на звірі, оскільки людина перебуває ще в періоді первічного розвитку.

Не зостанавляючись тут на деталях цієї думки, я скажу лише, що відмінно від звірят, людина не зостається попросту беззахисною перед впливом явищ природи, не є змушеню тільки пристосовуватись до природи, але утворює штучний осередок, висуває між собою та природою оточення, що охороняє її від природи. Оце штучне ми звено матеріальною культурою, що її створило виробниче знаряддя людини. Штучне оточення це все—зала, у якій ви сидите, електріка, що отут горить; на вулиці темно, але ми перебуваємо у штучно освітленому осередкові; на вулиці холодно, але ми того не помічаємо, бо оточені штучним теплом.

Через оце штучне оточення людина набуває можливості розвитку, що відріжняють її від звірів.

Візьмемо, наприклад, повільний розвиток звіра, який пристосовує свої органи до природи, який поступово набуває невеличкополіпшення у своїх біологичних органах. Проходять тисячі поколінь, доки це поліпшення, зростаючи маленькими змінами, досягає помітних розмірів. Порівнямо звіра в процесі еволюції з людиною. Вона розвиває не свої природні органи, скажемо, не свою руку, яка є у сучасної людини значно слабшою, аніж у дикуні,—не очко, що також у неї не є остилько гостре, як у первісного мислівця. Але сучасна людина стоїть безмежно вище по-над первісного мислівця, тому що на протязі довгого періоду, який відокремлює нас від первісного стану, ми утворили систему штучних органів, котрі є продовженням наших натуральних органів. Досить вказати на весло—продовження руки, яке проходить шлях розвитку через колесо пароплаву, його гвинт аж до пропелера аероплану. Цього вистачить, аби ілюструвати величезні перемоги людини, аби нам було ясно, що у людини пристосування до природи має цілком інший характер. Звірі пристосовуються до оточення мимохіть: тут принцип діференціації є в осередкові. В Африці природний осередок є інший, ніж в Азії, в Азії інший, як в Європі, в Європі, не такий, як у Австралії. Це ріжноманітне природне оточення спричинилося до ріжноманітності людських рас. Але ось людина займає інше по-

ложення; вона не просто пристосовується до осередку, а утворює сама штучний осередок, техніку, культуру, яка охороняє людину від впливу натурального оточення природи. Тепер уесь розвиток людини залежить не від природи беспосередньо, а лише від того штучного осередку, від матер'яльної культури, техніки.

Оцей осередок виявляє тенденцію не до діференціації, а до уніфікації, до об'єднання. Скажемо, ви берете залізницю,—це річ не національна, а інтернаціональна; електрика також інтернаціональна; уесь осередок, що ми в ньому живемо, є, звичайно, інтернаціональний. Отже ми маємо ніби два фактори, що один впливають на людину в напрямі діференціації, але де далі він слабшає, бо зустрічається з нейтралізуючим впливом культури. По друге штучний осередок, що його утворила людина; це уніфікаційний фактор, чинник об'єднання. Людина є місцем, де перехрещуються обидва фактори, де-далі—з більшою перевагою останнього чинника, в наслідок чого ми спостерігаємо справді стирання расових ріжниць.

Здавалося, наче расові ріжниці остільки глибоко закорінені в людині, що не повинні би були стертися, проте вони де-далі більше стираються.

Я не буду втомлювати вашу увагу і тільки процітую погляд відомого антропографа—не марксиста Ракуеля, який навіть не оцінює як слід впливу штучного осередку й гадає, що раси змішуються по між собою в наслідок зносин, оскільки встановлюються полові стосунки між ріжними частинами населення. Ракуель говоре, що на нашій маленькій планеті, яка має досить багато рас, власне кажучи, вже немає ні одної не мішаної раси,—вони де далі більше зливаються і кожна з них складає домішку з ріжних рас. У другому місці свої антропографії він каже, що людство поступово виявляє тенденції до набування однотипності. Сучасне людство, на погляд Ракуеля, є по середині між людством минулого, коли внутрішні ріжниці були надто значніші майбутнього, та людством, яке матиме одміни значно менші ніж нині.

Взагалі, не вважаючи на де-які закиди частини біологів, що йдуть, до певної міри, супроти дарвинізма та заперечують спадкове передавання набутих властивостей (ця біологічна школа складає меншість), навіть серед біологів з погляду загальних признаків науки, яка межує з соціологією, переважає думка про поступове затирання, а не загострення та діференціацію расових ріжниць.

Цей факт визнають навіть ті, що не стоять на ґрунті історичного матеріалізму, не керуються поглядом що до впливу штучного осередку, про який я мав змогу сказати схематично лише де-кілька слів.

Але що ж спричиняється до єдності нації?—Спільна історична доля, яка випала певній групі людей, історія, що надала оцій

групі одинакового пофарбування, вдачі: у людей вироблюються спільні норови, мова, звичай, що загалом ми й звемо нацією.

Також одна нація може містити в собі ріжні ознаки, ріжні расові елементи, і коли, скажемо, ви берете сучасні нації, то, звичайно, бачите, що в расовім відношенні вони є надто складні утворення. Наприклад, українська нація має в своїй крові тюркські елементи, що помішані з слов'янськими, і в процесі історії утворилася мова, культура нації.

Аби бути стислими, ми приймемо означення Бауера, що нація є спільність культури, мови, вдачі, спільність, що виросла з спільноти історичної долі, яку пережито укупі.

Приймемо на де-який час це тверження. Бауер підкреслює, що тутходить не про однорідність попросту, а саме про спільність оточення.

Німецький робітник, що з погляду однорідності, цеб-то однакової долі, має більш спільногого з англійським робітничим класом, переходити свою історію укупі з німецькою буржуазією, а не з англійським робочим класом, і хоч німецький робітник бореться з своєю буржуазією, але свою культуру, одну мову, одну загальну вдачу німецької нації, він утворив спільно з нею; борючись з своєю буржуазією, заразом з нею переходити свою історію.

Таким чином нація після Бауера ґрунтуються на спільноти історичної долі, що її пережито укупі.

Але навіть коли ми підійдемо до питання з точки погляду спільноти долі, то, звичайно, це буде справедливо відносно нації, де тільки ми розглядаємо її в минулому, як вона складалася; однак, відносно того, що на наших очах разгортається в формі тенденції прийдешнього,—чи маємо ми право запевнити, ніби спільність долі є обмеженою лише рамками національності? Адже чи не утворюється нині на наших очах спільність долі, що йде зовсім не по національній лінії?

Звичайно утворюється. Візьміть яку хочете державу, так звану державу з багатьох націй: Австрію, Росію до військового часу і т. і. Чи не пережили робітники в Австрії укупі з робітниками німецькими спільно свою політичну боротьбу проти Габсбургської монархії; або ж у нас у царській Россії—чи не були поєднані однаковою долею робітники ріжних націй— поляки, українці, росяне, євреї, грузини; хіба поразка революції 5-го року не відбилася на долі робітничого класу усіх націй цієї держави.

Немає жадного сумніву що це так. Коли брати спільність долі так, як її розуміє Бауерцеб-то не в розумнінні однорідності, а тільки спільноти переденої історії, то, звичайно що ця спільність долі охоплює не якийсь окремий клас однієї нації, а низку класів цілої низки націй, і на наших очах вже разгортається картина спільноти долі світового характеру. Ми можемо сказати, що в розумнінні тенденції світового розвитку світовий пролетаріят є група, яка злучена спільною долею. Коли, скажемо, революція

буде переможеною, хіба не торкнеться це долі пролетаріату інших країн. Це стосується також і до буржуазії; доля окремих представників буржуазного класу, як і цілого класу та всього суспільного ладу, вирішується вже не в одній якісі країні, а у світовому масштабі, і спільність долі, що утворюється, охоплює цілий світ.

Далі Бауер каже: зі спільноти долі виростає спільність вдачі. Те що складає національний характер, є надто хитке та невиразне явище. Звичайно, можна сказати, що у німецького робітника та буржуа є щось спільногого в характері, що робить обох німцями; також і в французького, російського та вкраїнського робітника й буржуа. Але з погляду вдачі то є ще велике питання, чи не є німецький, французький та російський робітники більш подібні один до одного, аніж кожний з них відносно до своєї буржуазії.

Взагалі вдача утворюється зовсім не по націях. Візьміть моряків ріжних націй. Вони, звичайно, мають між собою якісь спільні риси характеру, і ці риси виступають яскравіше, різкіше, аніж ті, що лукають моряків кожної національності з іншою буржуазією—чи то з поетами, чи то з інтелігенцією цієї нації.

Коли ви порівняєте селянина з інтелігентом, то між німецьким інтелігентом та німецьким селянином виявиться, може бути надто більша ріжниця, як між німецьким та французьким інтелігентом.

Якщо візьмете так звану літературну богему, писменників, поетів, художників, то ви побачите, що ця група є інтернаціональною по своїй вдачі, будь то організація німецька, чи якась інша. Одно слово, характер то є річ надто непевна і не може бути підставою задля визначення нації.

Ми знаємо, яке значіння має культура. Може бути, що національна культура є тим елементом, що ним можна би було визначити націю. Бауер так і ставить питання.

Але коли приглянутися уважно до змісту нашої культури, то треба визнати, що тенденція розвитку йде в напрямці інтернаціональної культури. Скажемо, солом'яні дахи в селах, це риса національна: в Германії ви ніде не здібаєте солом'яних дахів, тільки залізні, лапті—це елемент національний, а чоботи та галоши — продукт інтернаціональний; електрика — момент інтернаціональний, а «лучина» та каганець яскраво національний; авто-інтернаціональний, а наш драбинчастий віз—національний, в інших країнах ви їх не зустрінете; залізниця має характер інтернаціональний, а наші шляхи—національний і т. і., і т. и.

Зіставте де-кілька таких моментів і вам стане ясно, де перевага—на боці національного, чи інтернаціонального моменту.

Також стоїть справа і з культурою більш потонченою, духовною. Візьміть, прикладом, науку. Був час, коли кожна нація мала свою науку; так була латинська медицина, проте наша є інтернаціональна. Був час коли кожний лікував на свій лад.

Нині наука є інтернаціональною. Візьміть красне письменство, де ніби найбільше заховуються особливості національної творчості; але, скажемо, хіба Лев Толстой був лише російським письменником, хіба німецький читач не відчував його творів, як свою культурну власність, як неодмінну частину свого духовного життя; або ж хіба ми не відчуваємо органично німця Карла Маркса. Візьміть зрештою музику, хіба Бетховен залишається тільки німецьким музикою, або твори Келермана, його «Тунель» є тільки властиво німецький твір.

Звичайно, зостається певний колорит, що складає таку чи іншу своєрідність нації, але по за цими фактами неможна не бачити, як починаючи з матеріальної культури через культуру духовну, увесь розвиток людства йде в певнім напрямі інтернаціоналізації.

Далі, був час, коли кожна нація мала свою релігію, свою філософію, свої обряди, свою мораль, своє право, свою науку та мистецтво. Ми живемо в таку добу, коли утворюються єдині культурні центри, єдина господарча область, коли ідеї нації робляться власністю інших націй. Отут і виникає останнє, до певної міри, питання що до мови.

Добре, Бауер не заперечує, що наша культура інтернаціоналізується. Для того він є досить освічена людина і добре бачить, що діється навколо; але Бауер каже, що, не вважаючи на інтернаціоналізацію культури що до змісту, форма її, язикова форма залишається; себ-то в розумінні змісту культура буде загальною, але вона матиме низку язикових найріжноманітних виразів.

Як же тут стоїть справа? Також і тут розвиток йде в напрямі уніфікації. Мова не є щось таємниче, містичне, це певне знаряддя єднання. Коли ви наприклад, візьмете плем'я північно-американських індійців, яких зараз майже знищено, але перед 50—60 роками їх було де-кілька міліонів, то ви побачите, що серед цих індійців було де-кілька сот мов. Чому це так? Мова має той же обсяг, що він є сферою єднання людей поміж собою. Єднання індійців не виходило за межі маненьких груп, і тому утворилося де-кілька мов окремих. Коли єднання людей поширюється на більші області, то на ґрунті цих ширших теренів складаються й мови ширшого обсягу.

Північно-американські індійці жили зглядно невеличкими громадами, полювали, і якісь команчі не мали контакту з ірокезами, через те їх мова вироблялася незалежно. Зараз мова змінюється під впливом життя. На наших очах проходить процес утворення світової мови: три мови висуваються в значенні світових. Коли ви візьмете німецьку, французьку, та англійську мови, що їх ходом обставин висунуто на положення світових, то серед них також помітите певну ріжницю що до темпу розвитку.

З початку 19 віку людей, що говорили німецькою мовою, було 30 мілійонів, французькою 30 мілійонів і англійською 20 мілійонів; на прикінці 19 віку французів стало 40 мілійонів, німців 70 мілійонів, а тих, що говорять англійською мовою 125 мілійонів— себ-то у 6 разів більше. Отак йде темп розвитку. Це зовсім не випадкове явище; воно відповідає певному ростові світових господарчих відносин, бо мова—то знаряддя єднання людей між собою, інструмент, що його висуває процес єднання.

Коли ви приглянетесь до цих чисел, то вам стане ясно, що миувійшли в нову смугу, колиходить не про диференціацію маненьких груп, а про велетенські угруповання, на ґрунті яких повстають світові мови, а серед них на перше місце висувається англійська мова. Коли, припустімо, до світових мов віднести також і російську, як таку, що охоплює масу населення, то в суті речі маємо 4 мови, що їх визнає мовами своїх конгресів міжнародне об'єднання.

Дальший розвиток можна уявляти як природне піднесення однієї мови на місце світової мови, проте не як утворення кабінетної мови, будь то есперанто, чи щось подібне до того.

Я хотів подати де-які відомості про те, до якої міри змінилося усе положення що до обсягу областей.

Ось іші у 18 віці існували митові області середнього розміру (а митові області мали велике значіння, утворюючи базу, на ґрунті якої люди єдналися тісніше; в процесі цього єднання повставала й мова як спосіб такого єднання)—напр., така митова одиниця як Венеція; — цю державу—місто вважали вже великим митовим пунктом. В 19 віці, року 1830, положення змінюється. Положення, що утвердилося до світової війни, уявляє зовсім іншу картину, аніж по війні, яка стала нам на перешкоді до того, аби обрахувати розміри що-до прискорення процесу єднання.

У книзі буржуазного вченого Тільдера, що вийшла у Берліні в 12 році, на підставі даних з 10 року сухо та яскраво змальовується картина світового господарства держав, які об'ємають субконтиненти, себ-то півсуходоли—таку частину суходолу, що могла би скласти окремий суходіл. Тільдер відріжняє такі субконтиненти: Сполучені Штати, Росія, Британська Імперія, Китай, Бразилія та Франція вкупі з колоніями. Друга група велетенських об'єднань об'ємає Германію, Турцію того часу (12 рік) та низку інших країн. Тепер він приходить до того висновку, що перша група, с-т. держави, які об'ємають ці субконтиненти, півсуходоли, вже у 10 році складають 71% населення та 73% ґрунту, придатного задля населення. Таким чином на ці велетенські об'єднання припадає $\frac{3}{4}$ світу. Коли приєднати до них ще другу групу, яка охоплює величезні світові держави, як от Германія перед війною, то % збільшується до 80, а наколи додати ще групи держав, що утворилися в послідок війни, як сфери впливу великих гігантів, то матимемо понад 90%, а на окремі малі держави припадає тільки 10%. І звичайно, скільки б нових держав не повстало.

заяз у Європі, їх незалежність є надто ефемерною, бо лінія господарчого розвитку йде в напрямі охоплення усієї земної кулі єдиною господарчою організацією.

Аби зробити ясним той ґрунт, на якім справді може розвинутися єдність мови та єдність спільної долі, уніфікаційні тенденції до утворення єдиної людськості, ось іще пара чисел що до шляхів сполучення. Ще у другій половині 18 століття подорож від Англії до Індії потрібувала 18—20 місяців, через 100 років вже тільки 2 місяці. Зараз, коли взяти на увагу аеропляни, то ця величінь зменшиться в значній мірі, і що більше віддалення, то більша економія часу.

Я не буду подавати тут вказівок про те, оскільки засоби сполучення, звязок між країнами світу, телеграфи, телефони то-що впливають на зміцнення міжнародних зносин. Скажу тільки, що коли б увесь телеграфний дріт розмотати в один шнур, то його можна би було обвести довкола землі 1600 разів. Це свідчить про те, оскільки густо обплетено землю проводами. Звичайно, в результаті усього цього, зносини улекшуються; на ґрунті таких засобів сполучення повстає та картина в розвитку мов, що вказує на виличезне піднесення англійської, немецької, та французької мови. Співвідношення цих мов визначає не перевагу попросту однієї мови над другою, а є виразом внутрішніх тенденцій, що вони керують розвитком усього світу.

Бауер добре зважує ті моменти, про які я говорив. Власне кажучи, він не заперечує факту інтернаціоналізації культури, утворення єдиної культури; він не заперечує космополітичних тенденцій, що спричиняються до єдності всього світового розвитку. Але, каже Бауер, є один чинник, одна сила, що стоїть на перешкоді до того, аби нарешті націю подолати. Ця сила спричиняється до того, що нація залишиться на завжди і, навпаки, буде бучно розвиватись. Такий чинник Бауер зве національною аперцепцією. Слово аперцепція визначає активне сприйняття («восприятие»). Коли ви сприймаєте щось активно, то ви перероблюєте, перетравлюєте, відбиваєте; не перцепуєте, а аперцепуєте, себ-то за допомогою свого інтелекту активно сприймаєте. Скажемо, два чоловіки сидять поруч у театрі, але кожний сприймає п'есу по ріжному. Двоє людей слухають лекцію і кожен по своєму, бо апарат сприймання є ріжкий: кожний засвоює за допомогою того, що є в апараті його пізнання, або, висловлюючись по вченому, кожен має свою власну аперцепцію. Уявіть собі тепер, що німець та англієць мандрують; вони однаково бачуть один чудовий краєвид, милуються з однакових картин, перебувають в сфері однакових вражень; але усі оці однакові картини вони аперцепують кожен по своєму—німець по-німецькому, англієць—по-англійському. З рештою, наші мандрівники будуть збагачені новими елементами, але ці елементи матимуть національне пофарбовання—у німця німецьке, у англієця — англійське, — не в розумінні мови, а в розумінні самого

сприняття, підходу до питання. В наслідок того, каже Бауер, ріжниця між мандрівниками не зменшиться, а ще збільшиться, з огляду на силу національної аперцепції, з причин національного пофарбовання їх спринять. Ріжниці ще більше піднесуться, стануть яскравіше, діференція зросте.

Коли б ця теорія була правдивою, тоді Бауер справді мав би право зробити той висновок, який він робить. Бо в суті речі усі висновки Бауера ґрунтуються на теорії національної аперцепції, що її ще й досі не розглянуто в марксистській літературі. Каутський зовсім не торкається цього центрального пункту, проте уся теорія Бауера побудована на національній аперцепції.

Зараз я не маю змоги зупинитись на цьому моментові зі всім його філософським значінням. Скажу тільки, що у Бауера теорія національної аперцепції є звязана з його кантіанством. Коротенько я визначу цей звязок, аби глибше з'ясувати питання.

Річ у тому, що з погляду Кантової теорії пізнання людський апарат сприняття по своєму, так би мовити, перероблює кожний елемент пізнання, накладає на нього свою печать, навязує свої форми пізнання предметові сприняття. Кант виходить з того що не лише простір та час, але й причинність та все інше не є щось властиве, самому предметові, а тільки є формами сприняття, які наш розсудок, наш розум надає предметові. З погляду цього Кантового ідеалізму є зрозуміле тверження, що його Кант висловлює у своїх «Пролегомонах», а саме, ніби наш розум не бере закони з природи, а тільки приписує їх природі. Причина та наслідок, час та простір — усе оце лише продукт нашого пізнавчого апарату; це суб'єктивні елементи, елементи чистого розуму, що їх ми вносимо в досвід. Одно слово, наш розум є щось апріорне, трансцендентне, що упереджує досвід, є над досвідом. З погляду такого Кантовського розуміння нашого пізнавчого апарату, теорія Бауера становиться зрозумілою. Але в чому помилка цієї теорії? Помилка Кантової гносеології полягає в тому, що вона вириває апарат нашого пізнання зі всього звязку дійсного світу. Звичайно, наш пізнавчий апарат дещо вносить: навіть дитина, що доперва народилась на світ, має мозок, у якому є сконцентрований розвиток усього людства, хід розвитку від звіра до людини. Мозок дитини є надто складний продукт попереднього розвитку, він не «табуля раза» (чиста дошка), — як кажуть філософи, — що на ній зовнішній світ робить свої написи; дитина народжується вже з певною спадщиною і за допомогою апарату пізнання вона активно сприймає, аперцепує і де-що від себе вносить у цей процес, пофарбує його по-своєму. Але сам апарат пізнання зо всіма властивостями его аперцепування, зо всіма формами сприняття повстав з природи; отже між ним та природою немає неперехідної прірви, і сам апарат змінюється в наслідок впливів природи, не залишається незмінним раз на завжди. Проте Кант вважав, що

апарат пізнання є ап'єрорний, себ-то упереджує досвід і не надається до його впливів. Тепер нам ясно в чому справа.

Наш апарат пізнання — мозок є частиною природи, він перебуває під впливом інших частин і може змінюватися в наслідок розвитку. Хоч мозок вносить суб'єктивні моменти, але і на його впливають об'єктивні причини.

З цього погляду можна сказати, що коли німець та англієць мають ріжні ап'єрцептивні апарати, то апарати ці не залишаються завжди однакові, а, навпаки, надаються до впливів осередку; отже коли на два ріжніх що до сприяття апарати, ділатиме одна причина, без перерви та трівало, то звичайно вона спричиняється до розвитку апаратів в одному напрямкові. Уявіть не тих двох мандрівників, що попросту швидко переїздять через країну, а людей які мандрують ціле життя, чи спільно переходят життєвий шлях. То є очевидна річ та й з досвіду ми добре знаємо, що наші мандрівники в міру того, як переживатимуть однакові вражіння будуть один одному близчі, їх психіка набуватиме більшої подібності, їх досвід — однорідності: подібні умовини відіб'ються на мандрівниках низкою спільних вражінь. Адже чи не бачимо ми цього відбитку на представниках однієї професії, чи не знаємо, що причина цієї подібності полягає в однакових життєвих умовах, чинність яких є однаковою.

Отже сам ап'єрцептивний апарат не є щось незмінне. Він також змінюється і, врешті решт, на цій властивості його ґрунтуються усе наше виховання. Що значить виховувати? То визначає впливати на дитину, після припущення, що апарат її пізнання надається до впливів осередку, в який ми поставили дитину; отже однакові умовини будуть впливати на два ріжніх апарати в напрямі вирівнювання їх ап'єрцепції, в напрямі наближення, а не розіходження. Ми маємо силу історичних доказів цьому. То не є проста конструкція, а спостереження над справжнім життям: бо ще у середині нації існував поділ на племена до того як утворилися національні об'єднання. Ці племена в значній мірі збереглися ще й до цього часу. Звичайно, у кожного племені була своя ап'єрцепція. Немає сумніву, що з огляду на особливості історії свого розвитку, — прусак сприймав інакше, аніж баварець; а у баварця була своя ап'єрцепція, порівнюючи з ельзасцем. Також на Україні ви можете бачити, що Полтавський селянин відріжняється від Київського або Галицького що до свого сприяття; у них ріжні ап'єрцептовні апарати, ріжний склад вдачі то-що. Але ж усе це не стало на перешкоді до утворення однієї нації, племінна ап'єрцепція не стала на завді до утворення єдиної національної ап'єрcepції. Отже ап'єрцептивний племінний апарат під впливом загального осередку розвивався в напрямі об'єднання ріжних племен. Усе сказане про племінну ап'єрcepцію в однаковій мірі стосується також і до ап'єрcepції національної. Звичайно,

немає жадних підстав, аби вважати неможливим наближення та об'єднання в одно людство окремих націй з ріжною аперцепцією, під впливом однакових обставин осередку, умовин інтернаціонального життя. Якщо племінна аперцепція не стала на перешкоді до утворення єдиної нації, що обіймає цілу низку племен, то й національна аперцепція не завадить утворити єдине людство, яке охопить цілий світ.

В звязку з тим виникає питання, чи не стратить життя своїх барв, чи не загубить воно своєї вартості в наслідок такого повстання єдиного людства?

Коли розвиток культури, розвиток господарства спричиняється до того, аби подолати національні межі, коли тенденція йде в тим напрямі,—чи не буде то повним знесенням ріжноманітності життя?

Справді, сама ріжноманітність життя утворює його певний інтерес і можна би було думати, що єдине людство—то буде щось однорідне, однноманітне, нудне; усі будуть однакові, не буде ніякої індивідуальності, індивідуальної кольоровости, а буде тільки мішаниця, і ця мішаниця позбавить життя яскравости. На це запитання доводиться відповідати цілком негативно та категорично. Якраз саме росподіл людства чи по націях, чи по расах, утворював певну обмеженість що до розвитку індивідуальності, барвистості, багатства життя, багатства особи.

Візьміть, наприклад, родину, як вона складалась, уявляючи з себе очко, члени якого жили спокон віку в однакових умовах. Усі члени родини є подібні один одного, комбінацій, варварські якихсь, було надто мало. Звичайно, тут не було місця за для розвитку індивідуальної барвистості, ій ніде було розгорнулось. Оци картину ви зустрічаете зараз в селянській родині, де умовини життя досить однноманітні.

Коли впали рямці родини, і повстали ширші рямці—національні, то ви бачите тут уже більше варіантів, ріжних комбінацій, ріжних сполучень обставин. Тут є значно більше ріжноманітності; люди перебувають не в однакових умовах, характери складаються по ріжному й життя робиться богатше та ріжнобічніш. Але рямці нації також є досить обмежені. До цього часу кожний з нас здебільшого переходить своє життя в рямцях однієї держави: народився на Україні та тут і живе. Оце обмеження накладає певний відбиток, типовий груповий відбиток, це стає на перешкоді до розвитку справжньої індивідуальності, того що складає особисте пофарбовання одного, порівнюючи з другим.

Коли будуть знесені національні межі, тоді, звичайно, відкриються як найширші перспективи задля багатьох комбінацій.

Уявіть собі людину майбутнього, яка не є зв'язана простором, не змушенна сидіти на одному місці, а почуває себе дійсно громадянином світу, яка, може бути, мешкає тут, а вчиться в Берліні, що-дня перелітаючи на аероплані простір, що відділює

її від місця посіlosti; яка в літі перебуває в Америці або Австралії, одно слово, людину, що є владарем світу і за короткий час може переноситись з однієї країни до другої.

Звичайно, оцей незакутий в рямці національності громадянин світу, буде індивідуальністю надто барвистою. Він уявлятиме комбінацію умовин, що вона не в кожного є: у одного ці умовини складатимуться так, у другого—инакше; отже кожний складатиме в розумінні індивідуальної барвистості надто більш розвинену істоту, аніж в умовах, коли людина є закута в рямці національності та коли можливі камбінації її особистого розвитку обмежуються національним ладом життя.

Що ж виходить з цього прогнозу?

З цього, без сумніву, виходить та ідеологія, що зветься інтернаціоналізмом, але в самому розумінні інтернаціоналізму є можливі ріжні івідтінки.

С погляду націоналізму, інтернаціоналізмом зветься попросту союз між націями: є окремі нації, вони не кривдають одна одну, дають змогу обопільно розвиватись; отже такий союз, така сума окремих націй це й є інтернаціоналізм; а космополітизм—то є прагнення або переконання, що розвиток йде в напрямку знесення будь яких загородок поміж націями та злиття їх в якесь майбутнє єдине людство.

Інтернаціоналізм до цього часу розглядали як протилежність до націоналізму. Націоналізм може мати то грубі, то тонкі форми; але він завжди ґрунтуються на вихвальні своєї хати, своєї нації... З приводу того Гайне досить влучно іронізує у віршах, де він дотепно насміхається над психологією націоналізму.

Ця психологія с погляду нашої свідомості є, звичайно, передіднем ступінем; тепер доводиться говорити про щось інше, скажемо, про те, що робить Бауер, коли він каже: одна річ то наївний космополітизм, а інша—свідомий інтернаціоналізм.

Наївний космополітизм здає собі справу цілком наївно, ніби нації знищуються і утворюється одно людство; свідомий інтернаціоналізм попросту погоджує між собою окремі нації, як вони існують, і ці окремі нації сполучає в якісь вищій єдності, яка проте не знищує ріжні нації.

Оце протиставлення інтернаціонализму та космополітизму є надто трівка забобона і на ньому доведеться трохи зостановитись та одночасно дати відповідь на питання про те, як треба відноситись до національних рухів сучасності, до піднесення національної культури—української, єврейської і т. и. Чи повинно викинути мову окремих націй зараз з ужитку, чи треба визнати в ній необхідне знаряддя.

Звичайно, що той космополітизм, який найкраще характеризує просвітників 18 віку, д би Великої Французької Революції, був наївним космополітизмом. Французькі просвітники наївно думали, ніби досить декларувати об'єднання людства, аби нації вже зникли. Вони гадали, що вистачить оголосити великий

принцип, ніби націй немає і хай живе єдине людство,—і націй не буде, всі вони зникнуть.

Це був наївний погляд людей, які думають, що розум людини, її свідомість, думка керує світом. Цей погляд суперечить марксистському методові, що ґрунтуються на діялектичній трактовці річей. Діялектика не дозволяє нам перескачувати через де-кілька історично-необхідних щаблів, що без них не є можливий дальший розвиток і тому, звичайно, ми не можемо обстоювати наївний космополітізм, який не погоджується з матеріалістичним поглядом.

Цей свідомий космополітізм не перескачує через реальні щаблі розвитку. Він каже, що історично існує зараз особливо на сході Європи, з окрема у нас на Україні, низка націй, що про-кидаються від сну доісторичного періоду та що через цей період перескочити неможна.

Зараз на Україні ми переходимо добу, коли українська нація, національна культура, національна мова розвиваються зміцнюються і, звичайно, задля теперішньої стадії цей процес є позитивний. Неможна на його закривати очей. Перед нами яскравий факт піднесення впливу української мови, української культури, прилучення до цієї культури широких народніх мас. Коли українське селянство починає ворушитись, коли з поміж його вливаються в пролетаріят окремі представники, коли процес цей розгортається, то, звичайно, на перших кроках він веде до піднесення української мови, культури, письменства, української газети, листівки, української брошури; цей процес є реальний, він має в дійсності глибоке коріння і перескочити через нього ніяким чином неможна.

Навіть більше; доводиться сказати, що з мого погляду дальший розвиток тільки й є можливий через цей щabel'.

Але одна річ дивиться на те, що перед нами розгортається як на щabel', а інша річ розглядати це, як останню мету.

На наших очах діється зараз піднесення української літератури, української мови. Це можна говорити не тільки про українську, але й про всяку іншу мову—про бурятів, про білорусів, взагалі про неісторичні народи, що доперва прокидаються від свого неісторичного існування, прилучаються до культури, до активної творчості життя, яка на перших кроках може мати місце лише в національних рамках. Навіть більше того,—коли на Вкраїні ми спостерігаємо, що міста провадять російську культуру, то з певністю можна пророкувати, що ми йдемо назустріч процесові, який можна назвати частковою або повною реукраїнізацією міста—повторною українізацією Його.

Уявіть нормальний розвиток нашого господарства, коли з села почнуть виходити нові елементи, що насунуть до міста і раніш чи пізніш спричинятися до піднесення української вдачі міста. Статистичні дані за останні роки ясно свідчать про збільшення

українського елементу в місті. Напр., у Київі в 19—20 р.р. ми спостерігаємо зростання % українського міського населення.

Але я кажу, одна річ бачити, що діється й розуміти це як певний ступінь, і інша річ вбачати в тім зростанні останнє слово всього руху. З погляду Бауера й тих інтернаціоналістів, що освітлюють інтернаціоналізм де-що в напрямі націоналізму, увесь цей процес збудження неісторичних націй здається ніби якимсь перлом створіння, робиться остаточною метою розвитку.

Та точка зору, що її накреслював я, мала на меті спробу підвести загальні підвалини задля оцінки того, що діється на наших очах яко минущий ступінь розвитку, на якому рух не зупиниться, а піде далі.

Коли положення, що їх я розвивав, ті дані, на яких я зоставлювался, ті тенденції господарчого та культурного розвитку, про котрі я говорив, є правдиві,—то, звичайно, слідом за добою піднесення української мови, відродження національної культури у всій її силі, почнуть далі виявляти чинність фактори сполучення людства внутрішнього об'єднання його в одну соціальну величину. Ці тенденції не зупиняться в своїому розвиткові; вони штовхатимуть окремі держави та частини до більш загального та широкого об'єднання не лише в державному масштабі, але й в світовому, в напрямі знищення державних кордонів й утворення держави, що невпинно поширюватиметься й складе базу задля розвитку єдиного людства.

Скажемо, в сучасний мент, коли взяти конкретний приклад, хто має змогу засвоювати чужоземну мову,—звичайно, тільки одиниці, до того ж засвоювати лише до певної міри, відірвано від практики життя, так що ця чужоземна мова зостається тільки маненькою надбудовою, бо думати й говорити все ж таки зручніше рідною мовою.

Уявіть тепер інше положення, що воно може утворитись в умовах розвиненого соціального ладу, коли усі люди цілком, усі маси перебувають в таких сприятливих обставинах, в яких була в попередню добу інтелігенція. Тоді усі маси народу матимуть змогу прилучитися до світової культури, тоді чудно буде, аби якось маненька нація залишалась збоку від світового руху, аби не знала мови загально-людської культури. Ясно, що в майбутньому ході розвитку утворяться умовини, коли від своєї національної культури, яка вже відограла свою історичну роль, людина перейде до більш загальної, ширшої, світової культури, що складатиметься на ґрунті єдиного людства.

У своєму «Комуністичному Маніфесті» Маркс вказував, що, власне кажучи, буржуазія перейшла вже смугу націоналізму й підвела під індустрію інтернаціональний ґрунт. Немає жодного сумніву, з індустрією діється теж, що й зі всім життям. Той самий «Комуністичний Маніфест» каже, що відокремленість, яка існує між націями, знищується по суті буржуазією, котра утворює

інтернаціональну культуру поруч з національною; перемога пролетаріату надто посуне цей процес.

Як висновок ми можемо формулювати таке тверження: те, що діється зараз на наших очах, як історична необхідність,—піднесення національної культури, повинно мати підтримку з боку того класу, що йому належить майбутнє,—з боку пролетаріату. Зростання національної культури, повстання газети рідною мовою розвиток науки та мистецтва на національнім ґрунті,—усе оце пролетаріят розглядає як могутню підйому до розвитку суспільства. Але пролетаріят не може робити цього предметом свого пафосу, своєї пристрасти, не може оголосити своїм святым. Він повинен опанувати зброю задля зреволюціонізування світу, але робити йому це об'єктом своєї пристрасти не слід, бо перед пролетаріатом стоять інші завдання, інші тенденції, що кличуть його до утворення единого людства. Це людство дійсно переможе природу, візьме до своїх рук власну долю і тоді справядиться ті слова, що їх Маркс приклав до цілої минулості історії,—він назвав її прологом історії. Тоді людина закінчить пролог своєї історії, свою передісторію, переживе усі спадкові елементи минулого, що відограли вже свою роль, і почнеться справжня історія людства.

Проф. С. ОСТАПЕНКО.

РУР.

1.

Діялектика імперіялістичної війни 1914 року довела капіталізм до Рур в 1923 році. В Рурі зараз відбуваються події найбільшої світової сили.

Що таке Рур і чому саме світовий капіталізм врився там цілою своєю постаттю?

Рур—це наш Донбас. І ось коли б ми в належній мірі знали наш Донбас, то вистачило б одної згадки про те, що Рур в складі німецької господарки має таку ж силу, як і наш Донбас в нашій для того, щоб належно орієнтуватися та оцінити силу тих подій, що відбуваються в даний мент в Рурі і які своїм наслідком мусять мати колосальний вплив на дальші й близчі етапи класового змагання пролетаріату.

2.

Капіталізм сучасної доби не опанував безпосередньо та цілковито всіх ділянок виробничих процесів сучасного господарювання та класових відношень, що в'яжуться в капіталістичному укладі з виробничими процесами. В повній силі і безпосередньо він закріпився лише на т. з. «командних висотах» господарських та класових відношень. В повній мірі він охопив лише ті ділянки господарства, енергією котрих до кінця глушиться закорінілі, стародавні елементи всіх господарських виробничих форм та форм класової експлоатації, з котрих він сам вийшов. Капіталізм в повній мірі володіє якраз тими ділянками світового господарства, де для нього самого готується домовина.

Серед цих командних висот в даний час першою являється нова енергетична галузь господарювання, якої не знали всі попередні способи господарювання, а саме вугільна та залізна індустрія, вугільна та залізна ділянка сучасного господарювання. Енергія цих двох ділянок западає у всі щілини інших ділянок усього сучасного господарського поля, і тим способом з колосальною швидкістю творить поспішні умови до нових форм спірності загальної роботи, загального господарювання, творить

умови до нових форм експлоатації, визиску пролетаріату та т. з. трудових господарів. Разом з тим по законах діалектики капіталізму на цих командних висотах з залишкою послідовністю виростає повна протилежність капіталістичної пануючої класи, виростає протилежність буржуазії—пролетаріят, соціальна революція та все, що з того слідує. Саме на цих ділянках капіталізм забігає в такі кути, з яких не в силі вилізти, кути, де він грузне аж до голови.

Ось зараз в цей мент світовий капіталізм, продовжуючи імперіялістичну війну, починає грузнути в Рурі. Він намагається судьбою Рура розвязати свої уроджені суперечності. Він намагається сплюндрувати Рур, аби тільки найти шлях для дальнього свого поступу.

Що ж таке Рур?

3.

Рур—це одна з найбільш міцних ділянок сучасного капіталістичного господарювання. По розмірах території він менше одної нашої української губернії. По відомостях німецького промислового перепису, в 1907 році в Рурі числилось 3.777.159 душ усього населення, а зараз там з'осереджена значна частина німецького пролетаріату—одних шахтарів поверх 500.000 чоловік та металістів 387.000 чоловіка.

Шахтарі Рура добувають там зараз 115 міл. тон або, значить, коло 7 міліярдів пудів вугілля на рік. Отже це в три з половиною рази більше, ніж вдавав наш Донбас до війни. Отой виріб вугілля в Рурі складав не більш—не менш, як 60% усього виробу вугілля в Німеччині перед війною, а зараз, після того, як Версальською «угодою» від Німеччини відрізано значну долю вугільного поля, Рур лишився майже єдиним джерелом і єдиною енергетичною основою колосальної німецької індустрії.

В 1913 році загальна добича земляного вугіля в Німеччині доходила 12 міліярдів пудів на рік.

Версальською «угодою» від Німеччини відрізаноувесь Саарський, Ельзас-Лотарингський і майже половину Шлезького вугільного поля на користь Франції та Малої Антанти. Тому в 1921 році загальна добича земляного вугілля в Німеччині знишилася аж до 8 міліярдів пудів і складала 67% довісенної норми.

Добування земляного вугілля в Рурі після Версаля відбувалося ось так:

було добуто міліярдів пудів	
в 1920 році . . .	5,2
» 1921 » . . .	5,6
» 1922 » . . .	5,7

Оце добування земляного вугілля в Рурі вже складало аж 70% загальної добичі земляного вугілля в Німеччині, тобто таку ж долю, як і наш Донбас в колишній загальній добичі земляного вугілля в б. російській імперії.

Цілком ясно, що у після версальський час Рур робиться єдиною енергетичною ділянкою німецької господарки або, значить, самою високою командною висотою. Без Рура німецька буржуазія стратить зовсім можливість діставати додаткову вартість. Шляхом захоплення Рура французька буржуазія намагається повернути німецьке господарювання до колишнього феодального стану.

Коли мати на увазі ті степені експлоатації шахтаря, що були в дореволюційний час в нашому Донбасі (а в Рурі вони без жадного сумніву вищі), то подані тут числа виробу земляного вугілля в Рурі мали би значити, що рурські шахтарі творили додаткову вартість, яка рівнялась:

в 1913 році . . 3,5	міліярдів пудів вугілля
» 1922 » . . 2,8	» » »

або, по нашій довоєнній ціні, додаткову вартість, яка рівнялась 560 міліонів пудів пшениці в першому з позначеніх років і 448 міл. п.—в другому, або інакше кажучи—додаткова вартість, що творилася за рік шахтарями Рура, рівнялась 65% всієї тої додаткової вартості, котра творилася в цілому народньому господарстві в 1913 році на Україні. За поміччу цієї додаткової вартості Рура, німецька буржуазія здирала ще більшу додаткову вартість з робітників усього світу.

А сьогодня за перенесення цієї командної висоти, тобто Рура, із німецького господарства в границі безпосереднього панування французької буржуазії, за присвоєння тої колосальної додаткової вартості, що творилася в Рурі, і наступає армія, яка перебуває під політичною владою французької буржуазії.

З-за поділу отої додаткової вартости королі німецької та французької буржуазії їздять до Лондону до англійської буржуазії, і всі разом ретельно стережуть—а що скаже американська буржуазія.

Пролетарський Рур випрацьовує не тільки земляне вугілля, а також і залізо і сталь та всякі машини у великій кількості. Крім шахтарів там працюють і металісти. Крім «королів чорного золота» там є і «король гармат»—Крупп, що об'єднує такі заклади залізної індустрії, в котрих одна школа фабзавуча більша за пересічний європейський фабричний заклад. Отже хоча коротко окреслимо виріб заліза.

В 1913 році в цілому світі було вироблено 4,6 міліарда пудів заліза. А з того припадало на долю:

Сполучених Штатів Америки . . 1,8	міліярдів пудів		
Німеччини	1,1	»	»
Англії	0,46	»	»

тобто напередодні війни Німеччина була другою державою в світі по розмірам виробу заліза. Вона виробляла заліза в 5 разів більше, ніж б. російська імперія і в стільки ж разів більше, ніж Франція. Лише Америка стояла трохи вище за Німеччину.

Версальська «угода» трошить оту колосальну залізну індустрію, як тільки може. Лотарингський, саарський, люксембургський райони, котрі разом з Руром складали одно господарське ціле і в котрих Німеччина продувала ріжні металеві вироби всієї своєї залізної індустрії, на другий день після Версальської «угоди» було відрізано від Німеччини і від Рура. Трохи пізніше після того від Німеччини було ще відрізано $\frac{2}{3}$ шлезької металургії. У всіх зазначених краях було з'осереджено 34% німецької металургії (з виробом 342 міл. п. чавуну) і приблизно—36% виробу сталі. Там же було з'осереджено і 80% всієї залізної руди. Але і того було замало для версальців: на тих закладах німецької залізної індустрії, що лишалася ще за Німеччиною, вони потрошили багато всяких машин. Лишень на одних закладах Круппа було знищено на-нішо 8500 машин —аби тільки пошкодити німецькій залізний індустрії; версальці забрали з Німеччини 150.000 вагонів та 5.000 паровозів та всю торговельну флоту, тоб-то позбавили німецьку залізну індустрію транспортових засобів. А все то зверху було покрито неймовірними репараціями.

Ще в 1907 році в Німеччині було пролетаріату, що продував залізо та сталь, 2.093.147 чоловіка. Велика частина того пролетаріату з'осереджувалась в Рурі. Зараз в 1923 році тільки в металургічних та залізоперероблюючих закладах Руру мається поверх 387.000 металістів. Ось відомості що до числа рурських металістів на 1/1 1921 року:

Де саме	Закладів	Занятих робочих	Більш проти минулого
Есен	5	45.491	5.041
Обергавзен . . .	33	84.544	8.660
Дюсельдорф . . .	36	29.758	2.223
Кельн	35	19.467	564
Аахен	10	6.148	474
Дортмунд	17	42.578	4.414
Бохум	15	31.919	1.270
Гаген	27	12.886	1.947
	219	280.970	25.222

Крім того безробітних металістів, коло тих самих металургічних закладів, було 106.757 чоловіка.

Отже коли взяти на-око, що виробнича спірність металіста в 2 рази більша за виробничу спірність шахтаря, то треба рахувати, що додаткова вартість, котру творили металісти Рура, доходила в одиницях пшениці 600 міл. пуд.

Таким чином тільки позначеними категоріями рурського пролетаріату творилася додаткова вартість, рівна 1.160 міл. пуд.

пшениці, що є рівне такому ж числу зол. карб, або робочих днів. От з-за якої суми робочої енергії продовжується заре імперіалістична війна в Рурі, що роспочалась в 1914.

Така є загальна основа Рурських подій сьогоднішнього дня. Але конкретні і безпосередні елементи тих подій ховаються далеко від ока, і їх треба ще виявити, поскільки це зараз взагалі приступно і наскільки це є можливе.

4.

Десь вже за 20 літ перед війною 1914 року надзвичайно швидка індустріялізація Німеччини на смерть лякала капіталістичну Англію та Францію. Справді—німецький капіталізм із швидкістю, котрої до того не знов капіталістичний світ, почав збирати дуже значну долю загально-світової додаткової вартості, тиснюючи із всіх кутів світу капіталістичних королів ріжних національних гербів, але особливо англійських та французьких. Вже тоді для всіх стало безперечним фактом, що там, де появлявся німецький капіталіст, частина додаткової вартості безповоротньо щезала з рук капіталістів інших національностей, а наспів тодішніх німецьких імперіялістів! «Німеччина найвища за все» почав був скрізь прийматися без саркастичної усмішки.

Німецький капіталізм в новітній формі—в формі імперіялізму—зростав з неймовірною швидкістю. Справді, поглянемо ось на кілька чисел, що характеризують ту справу.

Напередодні революції 1848 року Німеччина уявляла собою якусь сотню держав-малюків феодального типу, де панував т. з. цеховий—виробничий уклад та сільське господарство примітивних форм.

Найбільшою з цих держав-малюків була Прусія. І от в Прусії в 1846 році по всіх ділянках промисловості було занято лише 21.716 роб., тоб-то менш, ніж тепер в одному українському металургійному заводі. Пруським промисловим переписом того ж року було констатовано «фабричного состояния» 557.730 чоловіка. Серед того було ткачів 246.484 чол., робота котрих спроявлялась т. з. мануфактурним, а не фабричним способом. Далі тим же переписом було констатовано «робочого состояния» 842.148 чол. і 470.091 чол. «найманіх робочих», що проживлювались всякою поденщиною; 271.806 чол. числилось переписом як «батраки та прислуго» і 320.722 чол. «торгового состояния», а разом всіх «самодіяльних»—4.462.299 чол.

В тому ж році включаючи і Рура було добуто 348 міл. пуд. земляного вугілля.

З 60-х років вже починається помітний і швидкий розбіг німецького капіталізму. Так у 1865 році протяг всіх залізниць Німеччини доходив 13.821 верст, що в порівнянні з 1850 роком давало збільшення протягу залізниць на 137%. А коло 70-х років окремі держави-малюки починають зливатися в одну велику німецьку капіталістичну державу—в німецьку імперію.

Для того, щоб капіталізм міг розтрощити феодалізм і закріпitiся, щоб дійти вищих і більш для нього доскональних форм експлоатації, він потрібue нової енергетичної ділянки, нової виробничої енергії—земляного вугілля, заліза та сталі—без того він не може строїти феодалізму, міцніти та зростати.

В той час Рур, як велике джерело найкращого земляного вугілля, а на другому березі Рейна—Ельзас-Лотарингія з великими покладами залізної руди, якраз і мали бути отою новою енергетичною ділянкою, що була потрібна німецькому капіталізмові.

З-за цієї енергичної ділянки і провалилась франко-prusька війна 1870/71 року. Як звісно, війна та закінчилася на користь Німеччини: Франція поступилася Німеччині рудою і ще доплатила 5 міліардів франків для швидкого зросту німецького капіталізму. Ота енергія разом зібрана обернулася у велику живучу силу в молодому капіталістичному організмові Німеччини. Після того німецький капіталізм пішов надзвичайно швидко «в гору»—в 1900-х роках він доходить вже найвищих их вершків капіталістичного світу, а Рур в той час робиться фундаментом, основою найбільшої в світі капіталістичної будови. Енергія Рура росходитья вже по цілому світі. Між іншим, значна сила енергії Рура залітала і в межі нашої української господарки.

Ще перед тим, а саме в 80-х роках німецький капіталізм почував необхідність точного підрахунку своїх сил. Приблизно через 10 літ після того, як склалася Німецька імперія, а саме в 1882 році, починаються в ній систематичні промислові переписи. От з цього менту маємо ми можливість подати коротку характеристику розвою німецької капіталістичної господарки в числах.

Виробничо-класова структура Німеччини по перепису 1882 р. позначається ось такими коефіцієнтами:

1. Всіх занятих у виробництві	18 міл. чол.	(39%)
2. У них домочадців	25 »	(55%)
3. Прислуги	1 »	(3%)
4. «Без професій»	1 »	(3%)

Отих «без професій» треба «роз'яснити». В склад тої категорії по перепису увійшло: рантьє—810.458 чол., тих, що користуються громадською допомогою—177.855 чол., сиріт та тих, що живуть в притулках—145.356 чол., каторжників—320.817 чол.—тобто самий вершок і саме дно капіталістичного укладу.

Отже тут, ще зовсім мало рантьє та каторжників і відносно дуже багато домочадців та прислуги і мало «самодіяльних». А все це разом має доводити, що в той час німецький капіталізм ще не вийшов із першого стану свого розвою—він ще стояв по коліна у феодальному болоті.

Справді, серед позначеного числа «самодіяльних» числилося:

Хазяїв та директорів	5.190.687.
Службовців	307.268.
Робочих всіх категорій	10.705.324.

За 25 років після того, а саме по перепису 1907 року виробниче-класова структура Німеччини сильно міниться. Ті самі громадські категорії позначаються вже ось такими числами:

1. «Самодіяльних» . . . . . 27 міл. чол. (44%)
2. Домочадців . . . . . 30 » » (48%)
3. Прислуги . . . . . 1 » » (2%)
4. Без професій . . . . . 3 » » (6%)

А категорія «самодіяльних» вже складалася ось так:

Хазяїв та директорів 5.490.280 (22.33%)

Службовців 1.290.728 (5.24%)

Робочих всіх категорій . . . 17.836.121 (71.43%)

До поданих чисел не треба ніяких «коментарів», але ще треба поглянути, як саме перемістився виробничий центр Німеччини з одних ділянок господарювання в другі. Справа та характеризується ось такими числами:

З загального числа «самодіяльних», в мілійонах, було в:

Категорії	індустрії		сільськ. господ.		транспорт. і торгов.	
	1907	1882	1907	1882	1907	1882
Хазяїв . .	1,9	2,0	2,5	2,2	1,0	0,7
Службовців	0,6	0,09	0,09	0,06	1,9	1,7
Робочих .	8,5	4,0	7,2	5,8	1,9	0,7

Показані числа також остильки виразні, що не потрібують пояснень.

Рур же в той час в 1907 р. мав ось такі коефіцієнти:

	індустрія	сільск. господ.	трансп. і торгов.
Хазяїв	92.259	102.310	45.023
Служ. і робоч.	795.765	258.425	113.717

Отже в 1907 році, тобто 15 років тому пролетаріят Рура доходив вже 1.126.907 чол. і індустріальне ядро його складало 67%.

Елементи пролетарського Рура ще з більшою силою виступають, коли порівняти, скілько пересічно на одного хазяїна припадало робочих і служачих для всієї Німеччини і для Рура. В 1907 році пересічно на кожних 10 хазяїв припадало робочих і служачих в:

	індустрії	сільс. господ.	трансп. і торгов.
Вся Німеччина .	47	28	24
Рур	82	25	25

З цих коефіцієнтів слідує, що в класовому відношенні Рур являється «командною висотою» першорядної ваги і, значить, виривання Рура з тіла Німеччини мусить мати своїм наслідком значне обезсилення німецького пролетаріату окрім всього іншого, що губить німецький пролетаріят, з окупацією Рура.

Отже Рур по кількості пролетаріату, що з'осереджувався на території не більше одної нашої губерні, уявляв собою цілу пересічну європейську державу і в кільки разів був більше багатьох держав-малюків.

А разом маємо, що на протязі 25 років в складі німецького капіталізму відбулося от що:

1. Індустрія дійшла найбільших розмірів в Європі і переважила англійську індустрію.

2. Завершилася капіталізація транспорту і торговлі.

3. Сільське господарство цілком увійшло в капіталістичну експлоатацію і в капіталістичні виробничі стоунки.

І в 1913 році—на передодні війни 1914 року—Німеччина була першою капіталістичною країною в Європі, як по абсолютних розмірах індустрії, так і по інтенсивності капіталістичного поступу. В Німеччині вже продуктовалося земляного вупіля та заліза у 2 рази більш, ніж у самій старішій капіталістичній країні—Англії; абсолютні розміри капіталістичного виробу Німеччини вже близько стояли до американських розмірів, хоча в Німеччині населення числилось 64 міл., а в Америці—98 міл. Мимо того в цей час Німеччина поспіла створити другу в світі по розмірах текстильну індустрію і першу в світі хемічну індустрію не тільки по розмірах, але і по якості. Після Версальської «угоди» англійці витребовали «секретів» німецької хемічної індустрії. Ті видали, але англійці нічого не можуть з того вдіяти—не мають можливості запровадити такої самої хемічної індустрії, що й зараз існує в Німеччині.

Поглянемо тепер на кілька характерних елементів капіталістичного німецького промислу.

Німецький пролетаріят, що його показано вище, в 1882 році прикладав свою виробничу енергію в 2.227.339 закладах, а в 1907 році, не дивлячись на те, що число пролетаріату збільшилося у 2 рази, число закладів, де він прикладав енергію, зменшилося до 2.086.368. Така велика концентрація сталася за 25 років. Момент концентрації німецької індустрії ще з більшою силою виступає, коли взяти під увагу т. з. 1) дрібні заклади, що вміщують до 5 робочих, 2) середні, що вміщують до 50 робочих, і 3) великі, що вміщують поверх 50 робочих кожен. В кожній з цих категорій було занято ось таку долю усього німецького пролетаріату:

В підприємствах	1907 рік	1882 рік
1) Дрібних	30%	55%
2) Середніх	25%	20%
3) Великих	45%	25%
Разом	100%	100%

Коли при тому взяти під увагу, що ще більша концен-
трація стала якраз на «командних висотах» а також те, що
дрібні та середні заклади лише «працювали» великий індустрії
та допомагали їй проникати по всій господарській структурі, то
панування великої індустрії в Німеччині буде змальовано в повній
і безперечній силі. Ось напр., у 1907 році серед усього числа
великих промислових закладів було 945 таких, котрі вміщували
до 1000 робочих кожен, і 478 таких, в котрих занято було
поверх 1000 робочих в кожному, тоб-то це були вже справжні
виробничі колоси.

В 1907 році німецький пролетаріят осередкувався ось в таких
ділянках господарювання:

1. Гірнича	860.903
2. Хемічна	172.441
3. Машинобудівельна	1.120.282
4. Текстильна	1.088.280
5. Папірова	230.925
6. Керамічна	770.363

Лишень в цих ділянках пролетаріату було більше, ніж у
всіх дрібних і середніх закладах разом.

Загальна додаткова вартість, що творилася пролетаріатом
в німецькій індустрії, в 1907 році доходила 5 міліардів марок.
Ця додаткова вартість ріжними способами і шляхами вливалася
в каси фінансового капіталу і звідти розбігалася по всьому
народному господарству.

Коло цього часу Німеччина зробилася, не тільки першою
промисловою державою, але й державою раніше і нарівні із
старими капіталістичними державами почала експортувати капітал
закордон для того, щоб здобувати додаткову вартість також із
господарчих відносин інших національних господарств.

Таких же великих поспіхів Німеччина дійшла і в ділянці
зовнішнього торгу. В 1910 році привіз в Німеччину доходив
9310 міліардів марок, а вивіз—7644 міл. марок, тоб-то рівнявся
розмірам зовнішнього торгу Англії і в кілька разів був вже
більший за розміри зовнішнього торгу б. російської імперії. При
тому німецький імпорт складався з всякої сировини, а експорт—
з фабрикатів.

Отой небувалий поспішний капіталістрчний розвій Німеч-
чини напередодні війни завершився модерними капіталістичними
об'єднаннями — концернами, трестами, сіндикатами. Розуміється,
що всі ті концерни завершували командні висоти капіталістичної
господарки Німеччини, як і в других краях, тоб-то вугільну,
залізну, текстильну, хемичну.

Ми не маємо тут досить місця, щоб дати вичерпувачу
характеристику німецьких концернів. Та щоб дати можливість
скласти загальну уяву про ті концерни, ми перечислимо тут
коротко господарство лише одного німецького концерну, що
носить імя «короля гармат» — Круппа. Той концерн має: 1) В Рурі

12 вугільних закладів та 497 коксовых пічок, річна виробнича спроможність яких доходить 228 міл. пуд. вугілля—отже більше ніж в цілій малій державі—і 126 міл. пуд. коксу та 2 міл. пуд. брикет. Крім того поза межами Рура концерн має вугільні заклади такої ж виробної спроможності. Отже концерн мав річний виріб вугілля 516 міл. пуд.—тобто третину того, що давав наш Донбас напередодні війни. Але того вугілля концерну не вистачало для потреб власних промислових закладів і він ще закупав вугілля на стороні. 2) Шахти залізної руди в Рурі і близько коло нього, в котрих добувалось 5 міліардів пуд. руди, тобто в 12 разів більше, ніж в нашому Криворіжжі до війни. Крім того йому належали рудні копальні в Еспанії. 3) Сталелитейні в Есені—основа концерна. До війни—це царство гармат, а зараз це царство виробничого знаряддя, як от хліборобське, транспортове, струменту то-що. 4) Металургічні заводи в Рейнгавзені 5) Машинобудівельні заводи в Магдебурзі—Буккау та паровлаво-будівельна дільниця в Кілі, де будується океанські пароплави. 6) Шахти марганцевої руди. 7) Залізоперероблюючі заводи в Рурі і по-за ним. 8) Велике число всяких торговельних закладів, що спрямлюють торг всякими виробами зі всім світом. 9) Цей же концерн за поміччу англійського капіталу взяв хліборобську концесію на Донщині.

Такого звершку дійшла Німеччина в останні 10 літ нашої історії. Подібного поступу не знала досі ні одна капіталістична держава.

Ми знаємо, що капіталістичний світ кохає у своїх власних, уроджених суперечностях. І отакий капіталістичний поспіх Німеччини на-смерть почав «лякати» капіталістів Франції і Англії та капіталістів б російської імперії. Було ім чого «лякатися»: додаткова вартість, що творилася в межах світової господарки, у велетенських розмірах почала стікатися тепер до німецьких капіталістів, що на всі лади гордо виспівували:

«Німеччина найвища за все».

5.

Першу трівогу голосно і одверто забила Англія ще в 1900-х роках. Англійські капіталісти в один голос заголосили: «промислова слава Англії зникає», тобто частина додаткової вартості, що творилася в межах світової господарки, виривается німцями з англійських рук.

Англійці, числячи себе давно за «громадян першої капіталістичної країни в світі», до такої міри звикли було до думки, що лише вони одні мають збирати додаткову вартість по всіх закутках світу, що поява німецьких фабрикатів на власному Лондонському ринкові вдарила їх правцем. Спочатку вони прийняли то за німецький жарт і надіялись відмахнутися призирливою фразою:

«Made in Germani»—«Зроблено в Німеччині».

Але жарт той привів ще до більшого припливу німецьких фабрикатів на Лондонський ринок. І англійці на страх затурбувалися. І було чого.

Минаючи за браком місця належні числа, що характеризують ту справу, подамо лише от що: в 1882 році було вироблено мілійонів пудів чавуну:

В Англії	464
» Німеччині	168
а в 1913 році —	
В Англії	649
» Німеччині	1177

А в 1837 році Німеччина виробляла лише 5 міл. пуд. чавуну, в 1879 році—96 міл. пуд. В 1891 році Німеччина ввозила до Англії ріжних залізних виробів 7 міл. пуд., а ще через три роки Німеччина заліза та сталі, взагалі усього, вже вивозила 86 міл. пуд., а Англія—104, тоб-то обидві країни близько порівнялись вже на міжнародному ринкові.

Подібні ж відношення склались поміж Англією та Німеччиною в справі текстильної індустрії, де Німеччина як с під землі в один короткий мент стала поруч з Англією другою текстильною державою в світі.

А в галузі хемичної індустрії Німеччина не тільки далеко обігнала Англію, але й створила першу, й досі єдину в світі, хемичну індустрію, якої англійці не можуть здолати, навіть забравши від німців «секрети» тої індустрії.

І так по всьому напрямку поля капіталістичного господарювання. І нарешті німецький капіталізм близько стикнувся з англійським в справі колоній. Стикнувся,—і сціпів зуби.

Щоб поширити свою національну територію до прикладення капіталу, котрому було вже затісно, німецький капіталізм діялектично дійшов стану мілітаристичного імперіализму і міцно став на п'яту своїх капіталістичних сусідів.

5.

Але коли Англія сціпила зуби і мовчки визнала свого нового «страшного» конкурента та вперто готувалась до змагання всіма способами, як тільки трапиться зручний випадок, то Франція—країна напів-феодальна по виробничих основах і рантьє по формі міжнародного капіталу—наперекір всім очевидностям шукала реванша за кінець війни 1870—71 року, тоб-то настирливо шукала способів повернення назад залізної руди та придушення буйного зросту німецького капіталізму, що мав вибити з капіталістичного ланцюга сухопарий французький капіталізм.

Отже загально звісно, що не дивлячись на свою колишню стару феодальну культуру та ранішу буржуазну революційність, до самого останнього часу Франція не була країною промислового капіталізму.

Напередодні війни 1914 року її текстильна індустрія займала лише 100.000 робочих та 7,5 міл. веретен з загальним річним виробом в 1.603.000 подвійних центнерів мануфактури.

Французька залізна індустрія давала річний вироб заліза та сталі 276 міл. пуд.

Вугільна та коксова промисловість була остільки незначною, що навіть для потреб тої індустрії, яку мала Франція, вугілля не вистачало, і вона його довозила з закордону.

Природній зріст її населення давно зупинився на нулі.

Отже, чуючи загрозу над собою, Франція шукала, де тільки могла, «друзів» проти «експансивних та диких німців». Так вона підлещилась до Англії та зманула б. царську Росію, котра теж завішеша шукала «щастя ради самого щастя» на мілітарному полі та ніби заступництва над славянами, що підпали під тевтонів.

Але, як не брязкотів французький імперіалізм, підпертий царською Росією, німецький капіталізм, після точних вирахунків, ніяк того не страшився. Всю увагу свою він кинув на Англію, котра мала рішити справу капіталістичного змагання: тільки Англія могла дати таку велику індустрію для війни, що могла рівнятися до німецької. І Англія для Німеччини зробилася «найстрашнішим ворогом».

Тому капіталістична війна 1914 року являється оружним змаганням капіталістичної Англії та Німеччини, не дивлячись та те, що в ній бере участь велике число малих і великих держав.

Німеччина не згодилась мирно поділити додаткову вартість з Англією і роспочала війну, сподіваючись покрити нерівність сил і стратегічного стану консолідацією та більшою швидкістю руху своєї капіталістичної енергії.

6.

Наслідки цієї війни ми бачимо тепер в Рурських подіях. Війна, обірвана в одній формі Версальською «угодою», продовжується зараз в іншій формі в Пурі.

Результати ж цього такі:

Замість б. російської імперії живе ССРР, що її створено рукою пролетаріату.

Німеччина ж втратила:

1. Океанську флоту, другу в світі по розмірах,
2. Ельзас-Лотарингію,
3. Саарське вугільне поле,
4. Люксембург, який фактично був німецьким,
5. Шлезьк,
6. Данциг,
7. Мемель,
8. 8 мілійонов населення,
9. Багато виробничого знаряддя,
10. Третину текстильної індустрії,
11. 80% залізної руди,

12. Право мати оружну армію,
 13. Обов'язалась платити колосальну контрибуцію,
 14. Згодилася на мілітарні «прогульки» в межах свого господарства.

Франція набула:

1. Ельзас-Лотарингію,
2. Велику контрибуцію,
3. Третину німецької текстильної індустрії,
4. Саарське вугільне поле,
5. Частину океанської флоти,
6. 150.000 вагонів і 5.000 паровозів,
7. Хліборобське знаряддя і робочу худобу,
     і фактично:
8. Галицьку нафту,
9. Шлезьку металургію,
10. Значну долю польських промислових закладів,
11. Васала в особі Малої Антанти.

Франція strатила:

1. Смугу родючої землі шириною 25 верст і довжиною сотні верстов.
2. Частину текстильної, металургійної промисловості.
3. Поверх 2 міл. населення,
4. Лишилась своїх «союзників»,
5. Можливість скористати «добичу».

Англія набула:

Довела противника — Німеччину — до знесиленого господарського стану та до повної покірності не тільки «сумлінно» ділити додаткову вартість, але служити безпосередньо англійському імперіалізмові в міру потреби. Другого конкурента — Францію — примусила «давитися кісткою».

Англія strатила:

До певної міри своє капіталістичне панування, і в господарському і політичному відношенні має перед собою страшного конкурента. Спол. Штати Америки, які «ратуючи» Європу, поспіли за час війни поширити багато своїх індустрій до світового маштабу.

Все це «наочні» результати, і саме ті, як їх оцінюють поняттями капіталістичної господарки та капіталістичних стосунків. Далі слідують ще досі невиявлені результати, а саме те, що господарський центр капіталізму з Європи пересунувся до Америки та те, що в Європі назрівають передумови соціальної революції.

7.

Після Версальської «угоди» командні висоти перебудовано ось так: Текстильна індустрія. Війна «стимуліровала» цю індустрію, а тому за час війни вона поширилась там, де до того ледви існувала. Цей момент сильно змінив ситуацію тек-

тільного ринку і зачіпив текстильну індустрію Англії, Франції і Німеччини.

Як ніколи, Англія зараз «бідкається» з експортом своєї мануфактури. Проти 1913 року вона не тільки не поширила продукції свого текстильного виробу, а знишила його на 60% з-за браку споживчого ринку. І Англія зараз готова на всякий експеримент над Францією та Німеччиною, аби якось поширити експорт мануфактури—своєї основного капіталістичного краму за помічку котрого досі вона збирала найбільшу додаткову вартість.

В наслідок Версальського «миру» Франція здобула третину німецької текстильної індустрії і несподівано для себе ніби зробилася другою в Європі текстильною країною. Але для Франції то було «данайським подарунком», бо для того щоб впоратися з тою індустрією, їй доводиться із стану країни «рантьє» зразу вискочити в стан промислової країни, маючи перед собою Англію та Німеччину. То ставить Францію в ворожу позицію не тільки відносно Німеччини, але і Англії самої, бо Версальський мир передав їй індустрію, але не забезпечив належних споживчих ринків—Францію тиснуть навіть з тих ринків, де вона панувала перед війною. Минуємо тут всі періоди, що в'яжуться з французькою текстильною індустрією, і звернемо увагу лише на той факт, що Франція після Версальського миру встигла розмістити з своєї мануфактури лише половину того, що вона розміщала до війни.

Виробнича спроможність німецької текстильної індустрії перед війною оцінювалась в 24 міліарди марок, складаючи 12% світового виробу, і по розмірах була другою в світі. Загально звісно, що в часи війни німецька текстильна індустрія примушена була перейти з бавовни на древесну масу—на древесну мануфактуру.

Але після Версальського миру, всупереч всім надіям Англії та Франції, Німеччина так швидко відновила свою текстильну індустрію, що в 1921/22 році дійшла $\frac{2}{3}$ довоєнної норми і навіть експорт дійшов вже 15% довоєнного розміру, коли брати під увагу всю довоєнну текст. індустрію Німеччини, i22%, коли лише ту частину, що залишилась після Версалю. Отже відносний поспіх далеко більший не тільки в порівненні до Франції, але й до Англії.

Залізо і сталь. Вироб заліза та сталі в нашу добу здається найвищою командною висотою, з котрої наравляється капіталістичне господарювання. Ця ділянка складає одно ціле з залізною рудою, вугіллям та коксом.

На цій командній висоті після Версаля склалося найбільше основ до Рурських подій.

В Англії ця ділянка господарювання вийшла з війни в такому ж стані, як вона була на початку війни. Рурські події, як і весь попередній час війни сильно змінюють позиції англійської залізної індустрії.

Що ж до Франції та Німеччини, то справу цієї індустрії Версальським миром перевернуто вверх дном, повернуто так, що війна з непереможною конечністю мусить продовжуватися далі.

Маючи за собою лотарингську залізну руду і Рур з вугіллям, Німеччина могла продукувати заліза та сталі в 2 рази більше ніж Англія і у 8 разів більше, ніж Франція. Лише одна Америка трохи переважала Німеччину в цій справі.

По Версальському миру від Німеччини було взято майже всю залізну руду, $\frac{2}{3}$ шлезької металургії, або разом—44% всього доменного виробу і 36% виробу літої сталі.

І все ж—поки за Німеччиною лишився Рур та перспективи довозу залізної руди із Єспанії та Швеції, вона зберігала можливість продукувати 900 мілійонів пуд заліза, тобто все ще у двічі більше, ніж Англія, в двічі більше можливої французької продукції і у 4, 5 рази більше фактичної французької продукції, як вона склалася в 1921 році. І справді, Німеччина вже в 1921/22 році поспіла довести експорт своїх залізних виробів до 40% бувшої довоєнної норми і, значить, далеко переважити Францію.

А Франція? В 1913 році Франція продукувала:

залізної руди	1.314	міл. пуд.
коксу	240	" "
чавуну	312	" "
сталі	276	" "

Після Версальського миру Франція захопила стільки можливостей до залізної індустрії, що вона повинна була мати ось таку річну продукцію:

залізної руди	2.580	міл. пуд.
чавуну	576	" "
сталі	468	" "

при річній власній потребі вдома:

зал. руди	1.560	міл. пуд.
чавуну	300	" "
сталі	250	" "

Але для такої продукції Франції не вистачає 2,5 міліарда пуд. коксу, що лишився в Рурі. На тому не кінчається це «але». Спроектована таким чином французька залізна індустрія, все ж значно менша за ту німецьку, що лишилась після війни, рівняється англійській і повинна була мати до експорту:

залізної руди	1.020	міл. пуд. на рік
чавуну	280	" " "
сталі	220	" " "

а для того їй потрібується (ніби дуже мало):

1. відбудувати свої металургійні заклади,
2. одержати Рурський кокс,
3. заново організувати колосальну індустрію,
4. знайти відповідні споживчі ринки для того

А ось в 1921 році Франція, не дивлячись на Версальський «мир», поспіла розвинути свою залізну продукцію ось до таких розмірів:

чавуну 202 міл. пуд.

сталі 186 » »

тоб-то тільки 60% бувшої у неї довоєнної норми, або, значить, поспіла вона підняти свою залізну продукцію до того розміру, до якого перед війною дійшов наш Донбас і в 5 разів менше довоєнної продукції Німеччини.

Самі французи той свій велекий неуспіх пояснюють не відсутністю відповідного споживчого ринку, а тим, що Рур переважає в німецьких руках.

В угілля. Отже ще раз поглянемо в шахти Рура. Як то показано вище, Німеччина перед війною продукувала 12 міліярдів пуд. вугілля на рік. Після Версальської «угоди» від неї відрізано 26% тої продукції або, значить, коло 3 міліярдів пуд., а з того безпосередньо Франції дісталось лише 1 міліард, других 2 міліярди дістались в руки Малої Антанти,

Після того розділу річна продукція вугілля в Німеччині повинна була б всеж доходити 9 міліярдів пуд., а у Франції—3,5 міліярда пуд., тоб-то в Німеччині близько до потреб її господарки, що лишались після Версаля, а у Франції на 2 міліярди менше потреб. Для того було передбачено вугільні репарації.

Після Версаля німецька вугільна продукція підносилася ось таким чином:

в 1920 році—7.848 міл. пуд.

» 1921 — 8.114 » »

» 1922 — 8.550 » »

Франція ж після Версаля поспіла піднести свою вугільну продукцію лише до $1\frac{1}{2}$ міліярда пуд. Але—і того разом з репараціями для неї було забагато і вона навіть експортувала в 1921 році аж 140 міл. пуд.—таким метафізичним стало господарство Франції після Версаля.

Де 22 лютого 1922 року, Німеччина дала Франції в формі репарацій 1.722 міл. пуд. вугілля. Оцей даремний привіз німецького вугілля затримав відбудову власного французького вугільного промислу. Зза того Рурського вугілля ще до Канської конференції «посварились» Франція і Англія, бо на тих вугільних «операціях» Франція почала перехоплювати більшу долю того здирства з Німеччини, яке було предбачено у Версалі.

Так густо переплітаються справи коло Рура.

Рур зараз являється найбільшою в Європі енергетичною ділянкою, за поміччу котрої можна з колосальною силою підносити спірність роботи, а, значить, відносні і абсолютні розміри додаткової вартості. Хто володіє сьогоднішнім Руром, той володіє його колосальною додатковою вартістю та можливістю ще більшу додаткову вартість стягати з цілого світу.

Отже Пуанкаре надумав сатанинську думку—або взяти Рур і бути Наполеоном 1923 року, або зірвати той Рур в повітря,—бо Рур—це та командна висота, за поміччу котрої можна скоротити німецьку господарку і поширити французьку та скрити від своїх союзників по здобутках значну долю репарації.

Рур для французької буржуазії—найкращий засіб для того, щоб пустити в повітря німецьку господарку і в той спосіб позбавитися примари можливого і негайногореваншу з боку Німеччини.

Рур для французької буржуазії—найкращий засіб зачинити приплив англійського вугілля у Францію і таким чином позбавити французьку валюту залежності од англійської, а німецьку валюту поставити в залежність од чужоземної.

Рур для французької буржуазії—найкращий засіб заставити німецьку буржуазію ділитися додатковою вартістю та піти на службу до французької буржуазії, як то вона годиться робити англійській буржуазії.

Рур для всієї міжнародної буржуазії, а для французької і німецької особливо,—являється єдиним засобом погасити зріючу революцію німецького пролетаріату, який являється центром європейського пролетаріату, як числом, так і класовою свідомістю.

Рур, коли ним володіє Німеччина, являється тою командною висотою, з котрої вся довголітня робота французьких імперіалістів ось за кілька коротких літ, при інших належних умовах, буде зведена Німеччиною до нічого—і французька буржуазія стратить чисто все.

От чим для Франції і цілого світу являється Рур. От чому війна 1914 року продовжується в 1923 році в Рурі.

Коло Рура криється вся діялектика після-версальського розвитку капіталізму. Франція неминуче повинна «посваритися» із всіми своїми «союзниками» і ніяк не може підняти своєї господарки, а німецька господарка всупереч усьому підноситься швидко як на дріжджах. Отже близиться кінець, коли Франція має стратити не тільки репарації, але і сама примушена буде платити їх в десять раз більше, коли Німеччина візьме гору. Отже щоб попередити того кінця, або може ще й бути і Наполеоном 1923 року,—Франція не зважаючи ні на що, і пішла на Рур.

Такою є діялектика подій, що зараз вяжуться коло Рура.

6.

Яко імперіалістична гаряча мрія, план Пуанкаре математично правильний, і даремно гадають що Пуанкаре ніби іде в Рур за репараціями—то була цілковита дурниця, якої не зробила б навіть польська буржуазія.

Справді. При всіх найкращих умовах північна Франція—командна висота французької індустрії—може бути відбудована не раніш як через 5—6 літ. Але і після тої відбудови, у Франції лишається стаціонарне населення в 38 міл. душ. Далі, у неї

друга в світі по розміру текстильна індустрія без земляного вугілля, колосальна залізна індустрія також без вугілля і без залізоперероблюючих фабрик, без відповідної кваліфікованої робочої сили,—а разом для того усього—зовсім бракує споживчого ринку. Отже додаткова вартість, якщо і буде зростати, то зовсім незначно проти довоєнної норми. А все це разом загрожує капіталістичній Франції зовсім стратити додаткову вартість.

А поруч з тим капіталістична Німеччина—Як її не шматував і не роздягав Версальський «мир», в 1921 році вона знову мала 62 міл. населення та до того ще й довоєнну силу людського прибутку, т. з. природного людського зросту, тоб-то відносно велике число народжень і мале смертності. У неї лишилась колосальна вугільна продукція, залізна індустрія, текстильна індустрія — і хемічна, з котрою ніхто не може справитися, навіть забравши секрети виробництва, та до того матеріальні спроможності, велика сила кваліфікованого труда, наука, що безпосередньо посаджена на фабрики, колосальні капіталістичні навики буржуазії, уміння орудовати в самих складних умовах капіталістичного господарювання. Числа попередніх рядків зовсім виразно показують, що всупреч Версальському «миру», Німеччина відроджувалась з більшою відносно швидкостю, ніж Франція і навіть скоріше, ніж Англія. Отже в самий короткий час Німеччина може скинути з себе Версальську угоду та вимагати для себе від Франції всього чого її треба.

От оці наочності примусили Пуанкарے кинути далі слухати своїх друзів. Він перестав їх слухати і поспішає в Рур шукати «рятунку», бо конкретна ситуація склалася так, що Франції вже ніколи гадати про ретельні репарації, а треба продовжувати війну, щоб використати ті часові переваги, котрі ще лишилися на сьогодняшній день за Францією. Пуанкарے спішить в Рур спасатися від Німеччини, капіталістичної чи пролетарської, тому Франція—Пуанкарے іде на всякий пролом бо навіть в тому відкладкові, коли «прогулка» не закінчиться близьким поспіхом—всеж буде надія на часову отсрочку розвязання справи.

Поведінка капіталістичної Англії дійшла свого—для неї тепер «не страшна Німеччина», ані Франція: вони самі вже їдуть до неї на уклін, як колись московські князі до Чингис-Хана. І перша і друга буржуазії готові поступитися належною долею додаткової вартості. Як купець, Англія сьогодні правильно судить, що Рурські події далі обезсилюють Францію і Німеччину, тому кожен з них стане ще в більшу залежність від Англії, а тим часом вона вспіє закріпитися на міжнародному ринкові, котрий так сильно скрутівся. Після Версаля ситуація така, що англійська буржуазія може справитись з Францією і Німеччиною разом в бажаний мент. Тому Рурські події для Англії часово вигідні. Англійська буржуазія в даному разі впадає в природню для буржуазії взагалі суперечність. Але то вже природня хвороба всякої буржуазії, котрої не вилічить і Рур: замість того, щоб тягти за волосся

своїх друзів до створення господарської рівноваги в капіталістичній системі, Англія потурає їм продовжувати війну зза своїх часових коротких інтересів. Англія зараз грає Рурськими подіями і буде грati, аж поки діялектика не обернеться в протилежну очевидність.

Що до поведінки німецької буржуазії, то треба мати на увазі от що—в силу тих капіталістичних відносин, основу яких було складено в Версалі, німецька буржуазія зробилася васалом буржуазії інших країн та лише цербером катаржної експлоатації німецького пролетаріату всесвітнім капіталом.

В часи Рурських подій, коли французька буржуазія збрігається знищити до щенту німецьке капіталістичне господарство, німецька буржуазія, що стратила політичну можливість командувати своїм пролетаріатом в мілітаристичній формі, може взагалі лише «пасивно противитись» замахам французької буржуазії та може орудувати такими незвичайними для буржуазії засобами, як бумажні ноти-протести замість 42 сантиметрових гармат. Тому і вся поведінка німецької буржуазії—яка б вона не була—в Рурських подіях варт зараз стільки ж само, як і її «ноти-протести». З Ессена вона переїздить в Гамбург; вона певно ще переїде і до Лондону, але толку з того буде стільки ж, як би вона лишалася і в Ессені: вона пасивна в міжнародній політиці тому, що не може збройно орудувати німецьким пролетаріатом. Врятувати від французького Наполеона німецьке господарство зараз може лише німецький пролетаріат—до того об'єктивно провадить діялектика післяверсальского часу та сьогодняшні Рурські події. Лише німецький пролетаріат може затримати дальшу рострату його колосальної виробничої енергії, з котрою не може справитися буржуазія, тільки пролетаріат може скинути з білого коня французького Наполеона 1923 року. Тільки соціальна революція може належно розвязати того вузла, що закручено коло Рура.

Події в Рурі будуть продовжуватися, аж поки не дійдуть своєї діялектистичної протилежності.

15/III 1923.

С. В. ПИЛИПЕНКО

По бур'янах революції.

(Про Хвильового—новеліста).

Революція творить новий побут, і треба писати революційний побут. Єсть ще пролетарська поезія. В українській літературі вона утворює добу, а може епоху..

Відчуйте зміання мою класу! Мій клас —пролетаріят—по крові в бур'янах і на шляхах боротьби за волю, рівність і братерство.

М. Хвильовий. Сині етюди: «Редактор Нарн» стор. 32.

Ходить „кіт у чоботях“ по бур'янах революції, носить соняшну вагу, щоб висушити болото, а яке—ви знаєте.

«Сині етюди», стор. 61.

«Характерний продукт якраз оцього найновішого часу нашої історії, її раптових переходів, бунтовливого настрою та шукання нових шляхів у житті і письменстві з переоцінюванням старих вартостей... Розклад і руйнування старого життя, соціально-громадські контрасти, народження і формування нових сил пролетаріату, що сміливо йшов на боротьбу за нові революційні лозунги,—ось який зміст перших творів цього надзвичайно сильного реаліста... Стихійно дужий талант з надзвичайно великою здатністю до спостереження, він, мов губка воду, вбирає в себе типові факти й події розбурханого життя і творить з них широкі образи громадського руху й характерні постаті його діячів... Майстер зібрати в одну цілу картину сотні дрібнєсеньких, буденних дрібниць, які безліч разів кожен бачив кругом себе й так до них призвичаївся, що вже на їх і не зважає».

Це—не ми про Хвильового. Це—Єфремов про Винниченка. (Історія укр. письм., стор. 427). Але можемо й ми про Хвильового. Тільки, як стверджує проф. Білецький в останній (1923 рік) книжці «Шляхів Мистецтва»: «до Хвильового од Винниченка путь ще чималенька». Білецький—про форму, а ми й про зміст, про всього митця в цілому. І битися будемо, коли тов. В. Коряк у маленьких характеристиках «Шість і Шість» у бібліотечці «Гарта» пише: «химерний характерник, захоплений у слово, у форму, мрійник.

Як Дон-Квізадо, очитаний у лицарських романах, так оцей—у сучасних формалістах, серапіонцях, пільняках, опоязах, практикуючий іхні теорії, занурений у ріжні вплиології і все шукаючий свого творчого «Я».

Навіщо це—наперед? Чому не про бур'яни революції, не про синій листопад? Чому ніби-то він «росклавітував себе і опинився врешті перед обличчям неоспіваного пролетаріату, хоч душа пролетарська, а сила творча, велика», (все—Корякове)?

Хіба не відчули, як бореться за змагання свого класу, що виріс у бур'янах революції, що плутається в цих бур'янах, у голубому димі, у синіх хмарах листопаду післяжовтневого, що, мов глієм, облип примазами, невірами, брудом і гнилотою—а все ж уперто бубонить в «Синьому Листопаді» (стор. 97)—«ми не раби», а політкомка Марія, що її мають солоні вітри занести за Каспій, мусить визнати: «це найвище тайнство»?. Ще б пак—це з бур'янів! Це з соняшної ваги.

Але це для інтелігенції, заперечують. А коли ім: «відчуйте змагання моого класу»—це для кого?

І все синє. Чому синє? запитує Меженко у тих же «Шляхах Мистецтва» (знов формалістика) А тому, каже, що синьоблузий. Наздогад, а виходить ніби й вірно. Бо синьоблузі не тільки йшли тисячами, коли була червінькова революція 17 р. (тоді йшов і редактор Карк—ось, дивись 26 стр.). Меженко перелічує: синій, синя, сине, і ми знайдемо: синій, синя, сине. Ось вам: Виїзжає міщанська погань з колонії і читач знає, що то—погань, бо книжку Бебеля «Женщина і соціалізм» хтось нарочито (це тъята Бася думає) викинув з її кошика.

«Тоді гудів ліс, ішов листопад» (20). Який? Авже синій, бо тільки невгамовний Гіль співає своєї незмінної «Смело ми в бой пайдьом!..»

А редактора Карка питає Нюся. Вона хвалиться: «свідомістю моєї мами життя керує, а моєю ні» (отож і шкода!—це ми). Ну, так питає:

— Вам боляче? Скажіть правду!

Він:

— Не знаю, я дивлюсь вгору.—Там синьо і нічого не видно, а я щось знаю. Його ніхто не бачить, а я почиваю. Налетить вітер, розвіє його—я про дим—і нічого не буде. Загориться будинок і довго на всю вулицю йде дух. Тоді буває тоскно.

Нюся:

— Все так — все дим.

«Дим»—Тургенев. Коли про «Записки охотника» маємо цілу літературу, по кісточках Хвильового треба вівісектувати. Не задушіть «Синіх етюдів» горою критичних аналізів! Не задушать—напише ще. Бо губка. Бо тільки етюди.

І знов про дим. І в Тургенєва інтелігенти диму бояться. Дим навколо.

А в Винниченка теж «Дим» і от що:

«І мовчки дивився Вперед, як тупо рухались ці люди в клітках своїх, як мляво бились іх думи об стіні цих кліток, безсило падаючи назад у задимлений мозок... А з диму того часами запалювались і гасли вогники одчай, од яких тільки чаділо. І не бачив Вперед тих ниток вогневих, що в'язали, вздимали колись вогонь їх жарин, а були ці люди самотні, кожний сам по собі, кожний чужий до всіх.

І тупо, мляво рухались, кишіли, як черви, ці люди, в яких замісць серця були колись у грудях червоні болючі жарини».

Отож недурно про Винниченка. Тілько в нього немає коммольців. А вони в Хвильового не боязну:

— Мар'яна вбитися хоче, бо все дим, як у Нюсі, знає, «що воскресне всесвітнє велике слово—чека», але не знає, що робити в синьому листопаді.—

«Мар'яна вийшла на ганок. Дощ прибив жовті листя (було б червінькові С.П.) і вони лежали холодні, мергті. Через вулицю блимав огонь і млявим світлом освіщав пустельний заулок. Високо текли потоки сумних хмар.

Зі стріхи одноманітно падала капля на камінь.
— Йшла глибока сіра осінь по сірих заулах республіки.

Коли Мар'яна виходила за ворота, з коммольської кімнати вискочив натовп юнаків і з криком і реготом кинувся в туман».

Д'ех! Вони не скажуть, як Відвя у «Кімнаті ч. 2»: «Чого мені сіро?» Це для неї, і для Мар'яни, ще й Юркові, Христі, Марії, редакторові Каркові, Гамбарському, Максові, Нюсі—їм усім сіро. Усім—дим.

І у В. Підмогильного у закордонній «Новій Україні» (січень—лютий 1923 р.) теж редактор і теж дим—від революційного згаражища. Все, мовляв, пройшло.

А коммольцям не сіре, а синє. І «Чумаківська Комуна» не боїться синьої грози (119), хоч не всі з неї помічають її. А проте існує серед гоголівського Миргорода, мов той монастир. І от (111):

Все іде, все минає і віходить, не вертається, а обиватель знову намагається впірнути в бакалейний сон старосвітського галантерейного життя.

Але сон неспокійний буде, сон тривожний буде: чує обиватель—

— блукає містом хтось невідомий, хтось арештанський.

І не знає, що то коммольці в туманах весело рягочуться і Чумаківська Комуна іде в снігову даль, а монастир—справжній монастир з черницями, на горі, що над міщанським болотом—той монастир одступає все далі й далі.

Да. Марія і Вівдя дивляться сіро, вони без дороги, а от Наталка, що до неї сірий Юрко липне, липне і боїться, липне й няячить, як блудливий кіт,— Наталка дивиться синьо (64), бо з синьоблузих, бо працюватиме в туманах, висмикуватиметься з бур'янів революції (вона—бур'ян запашний, такий бур'ян, що й у «Солонському яру» росте й «пахне од нього дубовим молодняком» (85). Дубовим, чуєте?)

От і над «Шляхетнім гніздом» голубі (хоч голубі, хоч сині) голуби полощуть, бо в шляхтичів: «несвітло на душі—щось минає, щось не вернеться». І хоч молитися бабушка (92):

— Божа мати! Та коли ж ти одженеш цю нечи-
сту більшовицьку силу?

Та нема злоби в її словах, її злоба в минулому,
крихкотіла, як сама бабушка.

А в «Бараках», що за містом» живих людей без жалю в братську могилу кидають (не голубі мундири, не шлики і не трупарники Мазій та Юхим, а санитари—бо все ідно помруть). І з могили кволий стогін. А Мазій лізе туди мовчки.

— «Це було тоді, коли міські вулиці сонно при-
слухались до брудної нічної тиші».

Теж листопадне, тільки раніш.

І ви думали б? Десять є люди, що в трупарне місто револю-
ційні плакати прислали, і в трупарників інакше,—але коли живих
закупувати:

— Д'ех, не голубіє на душі!

А посиніло б, коли б завод одкрити, бо «котельщики—це
тобі не село» (157) і бувшому котельникові Юхимові vadить од
трупного смороду і хоче він у синьому димі попопрацювати.

І знає, що «всяка буває смерть і буває смерть, що від неї
смердить трупами» (145).

Не хоче собі—утікає. Не хоче й другому. Каже давію Мазієві:

— «Сволоч ти і квит!»

А зробив «ради солідарності, підсобити треба товари-
шам» (133). Як—не знає, бо в бур'янах. Приштокати. А тут Мазій.

— Д'ех, не голубіє на душі!

А тим часом «за вікном (це вже в Вадима й Марії) був
синій листопад». Він умирав, хоч замісць серця мав жаринку,
а Марія... Хіба, копирсаючись у власній душі і з презирством
ставлячись до «дитячої наївності маси» (101), вона могла чути,
як «по тихих оселях бродить комуна у сучасності сірій» (96),
хіба могла бачити, як «в синій ночі летять гори» (110). Чуєте?
— Гори!

Марія не бачить, а Стенька, роспусна, як кажуть, Стенька,
бур'янова незаможниця Стенька, та Стенька з «Легенди», що,
як прийшли червоні повстанці на село

«... Спалахнула раптом, мов промінь пробився
кріз хмари.

— За волю... Йдете?

І скрикнули хлопці.

— За волю!—ще й шаблюки забрязкотіли.

Зашумували очі в слив'янці (під віями ніби слив'янка кипіла), вискочила Стенька до порога:

— Цю ніч п'ять чоловік присплю... Хто перший?

Виходь!

Еге, ця Стенька з цього уривка—поеми (бо-ж віддала все, що могла віддати, бо прислужилася ластівкам волі так, як уміла, широко, одверто, усією душою—не тілом. Тілом потім—на паях).

Оця Стенька знає, що таке сине. Вона кличе голосно: «Послухайт! Послухайт! Невже ви не бачите, що ми видираємося з провалля? Один крок—і ми в голубій країні, не буде кроку—знову безодня: Темна, склизька, як жаба... Послухайт! Послухайт! Ми кличемо вас огняним, повстанським словом: беріть ножі! Точіть ножі!»

Так пророкує Хвильовий і в «Синьому Листопаді».

— Завтра розгорнемо голубину книгу вічної поезії світової, синьої.

А хто почув заклик у синю далечінь? Знов до «Легенди» (181).

«Йшли червоногвардійці — з заводів, з шахт, з Донеччини, з Криворіжжя. А далі (Хвильовий знає хто коли) йшли повстанці—чабани, байстроюки, голодранці, (відтиля, де на ставок верби похилились). Проходили вздовж і впоперек чорнозем, міста, піски, ліси, байраки...

Усі, хто: «ми не раби». Усі, щоб завтра розгорнути голубину книгу вічної поезії—світової, синьої.

І не спинився Хвильовий «перед обличчям неоспіваного пролетаріату», як казав—дивись спочатку.

Але опинився він перед сірими розгубленими обличчями «попутчиків». Це не він назував і не Кавтський.

Ось ідуть разом Остап і він, Юрко, пише листа товаришеві, заприсягається, що комуніст, тільки в Райрибі не може і на заводі теж не може—бо синьо, бо не жовтень вже, а листопад, перемогу тяжкою марудною працею, терпляче, кавалочку здобувати треба.

Товариш Жучок (про цього «походного Леніна» теж не Кавтський і ніхто з мудрих—згодом і любляче) отож товариш Жучок заклопотано писала товаришеві Миколі Хвильовому, писала, бо в спідниці, а так—товариш. Чому неодмінно товаришка?

— «Словом, ви мене розумієте: нам треба за рік — два вирости не на вершок, а на ввесь сажень. З комуністичним привітом Жучок».

Юркові байдужки. Юркові сіро в середині. Хлопці—коммольці до нього з заводу бігають, прохають лекцію проказати—лежить, думає про райрибу. А райриба теж потрібна. А він—коли б закордон...

І дрібнесеньким кроком іде, відстає од могутнього вальківника Остапа. Остап, як вип'є, каже:

«Подавай мені більшовицьку владу, а хочеш то й у саму ком'ячейку записуй».

Наталка сіла біля Остапа:

— Що в п'яного на язиці, то в тверезого на думці. Товаришу Юрко, запишіть його в ячейку.

Наталка говорила щиро і обличчя її було світле, як синє повітря в осені—ранньої.

... Над заводом знов думало небо—темно, недосяжно.

Секретар сказав:

— Плюю на всіх і вся. Моя влада і баста!

Його спитали:

— А я?

— І твоя.

— А я?

— І твоя.

Наталка взяла за руку Юрка:

— І їхня?

Всі подивилися і подумали, а секретар сказав:

— Це гість.

А Остап п'яно і нахабно засміявся.

— Це той, як його... як ото мітинг був...—попутчик. Ха... Ха...

Юрко спалахнув, а всі зареготали, а секретар похвалив:

— Нічого, хоч попутчик, за те дорогий,—і похлопав Юрка по спині» (67).

А чи дорогий! Чи не вкупі з Карком і чи нема в нього в столі теж бравнінга?

Що бравнінг? О ту «Заулкові» Мар'яна, щоб наважитися вбити себе, має спочатку віддатися сифілітуку з гнійними пухирями на животі. Треба піти геть—і немає сил піти геть.

А Вівдя в «Кімнаті ч. 2» каже: «щось треба зробити героїчне, а воно і маленьке не сила» (175). І думає, що стане на шлях до героїчного, коли віддастися комісарові Вольському і не буде зчиняти дверей, а за дверьми хай стоятиме Макс, про якого наче б то співають:

Ципльонок жарений,

Ципльонок варений,

Ципльонок тоже хоче жити.

І не хоче такого геройства комісар Вольський (він—вітрианий, казав червоноармієць Каптеев).

І ципльонок Макс бере свого клумка і йде геть від Вівді—це патологія.

Так. Вівдя. Мар'яна. Доктор Фальк. Пшибищевщина. А ще, пам'ятаєте—«Без догматі» Г. Сенкевича. І там в інтелігентів дві

душі: одна сіра, друга синя. І не можуть працювати. Прийшла червінська революція—причепились

І от ідуть (62):

«Юрко, Остап—люди однакові, люди ріжні (проходили дні—холодні і теплі, близькі, далекі... Люде однакові, люде ріжні).»

І дивується Остап (65).

— А от тобі й революція: і невидно її і видно її, як ота благодать з неба: щось, десь, а в руки не візьмеш, мов їjak вислизне».

І правда: всефедеративне (у другому виданні—всесоюзне) міщанство в бур'янах дубовий молодняк виростає.

З одного боку «ми не раби», а з другого «революція наша, а слова не наші» (62)—дивується Наталка й бігає до Юрка питати (вона ж до ком'ячейкиходить):

— Товаришу, Юрко! Що це таке—емісія? А потім: що це таке—девальвація? (63).

І Остап сумує також:

— Так, як почнеш шукати правди, то гляди, й залізеш у кривду. А чоловік я темний, хоч і пролетаріят (от—пролетаріят не темний: ми від себе). Ну, а Наталка хай ходить до вас, я нічого не імію. Лиш би не в шалапути, не люблю я їх, по свинячому шукають правди, — богородиць нароблють — одна роспушта.

От і до іншої теми: що кажуть—еротика.

І прийшла неділя. Наталка сказала.

— Ходімте над берег Торці.

(Остап пішов до фаброзвакому).

Юрко:

— Ходімте!

Сказав просто, було не просто (70).

А Наталці було просто (і Остап,—аби не в шалапути): «у мене ще не було дітей». (75).

І Хвильовий каже в «Колоніях, вілах» (18):

На віли (мабуть і в колонії) залитають амури: людське. Буває випадково, буває свідомо, під кущами, коли думає ліс, коли мовчить ліс, тільки тріщить в глибинах—дрібний звір ходить, буває в садках... А через 9 місяців вилуплюється дитина.

Це гарно, природньо і людяно.

І в «Житті» буває життя. Так і починається:

Спорсно в повітрі. Того і наші прадіди теж у цей час (на провесні) бігали тічкою, а наша кров прадідівська, червона і для злучки теж горить. А от клуні. Так, клуні. В них торішня солома, а на ній зеленіє кохання. І до клунь тріщать тини. Хто знає, як у ці ночі клуні риплять? Солома зітхає, як вона

зітхала віки, навіть коли татарські загони блукали по степах на Вкраїні (8).

...І дві дівчині в Дамаївці з хлопцями спали: Гандзя й Оксана.

Оксана не любила комуністів, усе село не любило комуністів, а у Мишчиних очах стояло кохання, і вона вже любила комуністів (8).

...Каже Гандзя:

— Не випускай: комуніст гарний, може ожечиться... Та тільки чорт їх розбере. Мій дід кріпак був, росказував, як колись такі ж паничі встановлювали владу. Бувало й так, що селянок брали, а бувало й так, що дурили тільки.

І Оксана пішла шляхом шевченкової Катерини. Тим і не тим. Надумалася і пішла до Києва.

— «Було тоскно і було радісно. Згадала гарні батькові цигарки (бо ж батькові навіщо газети) і подумала: це темне життя, а хотілося світлого, молодого, як молодик. Станційні огні наближалися. Зупинилася біля верстового стовпа відпочити. Недалеко прокричав паровик, показалося червоне око. З шумом пролетів потяг і зник в далені.

Оксана підходила до семафора..

І почувається: через кохання прокинулась, блиснуло їй червоне око й тягне далечінь. Не спиниться на семафорі, піде далі.

А от іде з села не Катерина, а Вівдя:

— От дивіться: все далі і далі, а куди—невідомо. Він (це Вольський):

— Усе про рейки? Чого ж—невідомо? Далі станція, одна, друга, третя.

Вона:

— Тому невідомо, що може з цих рейок раптом потяг і звалиться. От вам і невідомо.

Він:

— На те єсть семафор. А нещасні випадки завжди бувають—це теж відомо.

Отак само Марія дивується, чому це цим навантаженим людям завжди все ясно?

Іще є про семафори в Хвильового, та ми про тих, що без рейок. От були: і Наталка, Оксана.

А ще є в «Бараках», що за містом» Оришка. Гигикає й борюкається на ліжкові з Юхимом. Живе, робить, чого природа потрібует. І Стеньки (під віями слив'янка кипить).

А сором—де сором?—Природньо, людяно.

І, чуємо, лементує Хая в «Свині», не прийнявши Карла Івановича, бо прийшов без подушки (ге, це не солома!)

— «Що мені робити, скажіть, що мені робити...

Пропала Ялта!... Що я буду робити без совнаркомки?

Так і Яблучкина. Так і Христя, що ій та ж Хая «протеже» вишукала. Тіло—засіб. Тіло—крам.

І жіночі хороби. І бруд. А за спиною у Вівді ввесь час дитина. Дарма! І кортить і болить, і себе і других дурить.

Знов патологія. Дитина ще й заважає. От:

— Біля Чумаківської Комуни проходять і тіні минулого—черниці чорні (тепер живуть невідомо де, а в монастирі церква й дитячий будинок).

Недалеко й калюжа, а в калюжі вовтузиться сонце, як порося.

Іноді сонце заверещить золотом і тоді на мозок спадає гаптований серпанок.

До Андрія підходить Варвара і оповідає про яму: недалеко яма, куди черниці скидали колись живих, «незаконних» немовлят: опороситься черница і запричаститься тайни вбивства.

А потім Валентіна з Чумаківської комуни завагітніла, а треба їхати до центра на відповідальну роботу.

«І рішила робити операцію. Але це так противно! Валентіна згадувала яму, що біля комуни, і черниці І ще було так противно.

А же прийшла й сказала:

— Нічого, Валько, то не вбивство, коли цього вимагають інтереси суспільства.

Валентіна:

— Не те, Же, ні не те! Ммені нне того!

А чого? Може згадаємо? Наталку?

Отак з жіноцтвом. Проблема. І нехай Меженко каже:

«Хвильовий обсерватор-хронікер». Чогось більшого! На що Хая про Яблочкіну каже: «а вона перед ним, як сучка хвостиком» (155).

Чому сучка? Чому хвостиком? Це—автор. Хая, не Хая, чув не чув—однаково автор.

І де розважитися, як не згадати «Кота в чоботях»? Там Жучок—не свята: сказали-б сучки. Свята: сказали-б ми. Було байстрия. Повісили козаки на лихтарі. Але плаче ще й досі. А як же вона сповнена життя для других. І дитина—друга. Хіба була-б для Жучка своя? Коли-б спитали, може, завагалася-б і відповіла (59):

— Це залежить від того, як ви знаєте історичний матеріалізм. Я його погано знаю, а тому й віддержуємось.

Не хоче Хвильовий ідеалізувати Жучка, а хоч би хотів, не вмію, каже, гімнів складати, пишу степову бур'янову пісню цим сіренським (46).

Але що зробиш, коли він злотистий, коли з нього сонце точиться?

І Ю. Меженко каже—це поема. Вірно каже Меженко. А звідки вона взялась?

— Ах, я знаю: це жовтнева тайна. Відкіля вони вийшли—це жовтнева тайна (46).

І пише Хвильовий свою поему без гудзиків, бо без гудзиків Жучок, без гудзиків уся революція.

Нема красивих рухів, нема зав'язки, нема й розв'язки, «затим звертайтесь до героїв гітарних поем».

А зав'язка-розв'язка—революція. Так революція. Це—в усіх «Синіх Етюдах».

От і порівняйте.

Хоче Ю. Меженко «Я гадаю, що згодом він (Хвильовий) скаже своє слово, оцінить і закваліфікує». Це до того—обсерватор негативних рис.

Чого хоче?—«Свиня, це для того — свиню підложить», а Жучок—«Кіт у чоботях». Усі інші будуть казати: «Кіт у чоботях». І це згадають: Гапка це глухо, а от гаптований—яскраво.

Еге—«не для пролетаріату, а для інтелігенції». Форма—так. Наслідки, конструкція думки—ні. От: чи треба?

Єсть інтелігенція. Єсть просто міщенство. Єсть міщенство в інтелігенції. І нема інтелігентності в міщенстві.

Всефедеративне міщенство в «Синіх Етюдах». Картає його нещадно.

Онде Анфіса Павлинівна (чи Павлина Анфісівна — чорт іх разбере, коли «обидві гірші»: та з тюрми вийшла, та з партії, мабуть, у тюрму піде). Так от дитячими котлетками свого гостя частує в «Колоніях».

І Сидір каже: «Яке-небудь стерво та ще й лізе.

А спитати б: де ти було, як ми власті зовийовували?

Гівно. Одно слово—гівно та й тільки.

До речі: як би ви виляялись?—може якось по-французьському, а то по-латинському? Проститутка—можна. Повія—красиво, поетично навіть. А як ще?

Хвильовий пише. Слово є слово. Річ є річ. І всі однакові.

А як гівно в партію лізе гівно і єсть. Ви так думаете—так кажіть. Труситься «жалкенька, (це її Вівдя—ось маєте!) Христя й бігає по нафту, щоб з книжки здобути те, чого нема в натурі. Труситься, мабуть і Хая, бо—совнаркомка. А ще хоче з «Заулка» Аркадій Андрієвич.

Як же? Він закоханий в канцелярію, а Ленін і Троцький канцелярії розрішили. Може вище від столонаочальника вибереться.

І він, і ще, і ще.

«Обсервує» іх Хвильовий так, що треба йому до зоологічного саду якось навідатись по нависька.

І чув я колись після читки на зборах спілки селянських письменників «Плуг»:

— Ой, що-ж ви зачитали? Мене немов у смердюче болото вкинули, калом вимостили.

Еге—це для інтелігенції. Корисно. Щоб була інтелігенцією. У місті. А ще в селі. Це «Шляхетське гніздо». Манячить велика Шведська могила, і тягнуть до неї шляхетські воли. Тоді ж була своя земля, свій ліс, виписувалася «Нова Рада», посилались гроши до банка.

А тепер: мій—не мій ліс. Мої—не мої воли. Це—д'едушка, а про бабушку вже казали: молиться. І обидва: та хіба це по закону? Тягнуть воли до Шведської могили. І згадується Мазепа. І згадується знов Винниченкова «Зіна». Ось:

— Ви уявіть собі—я родився в степах. Ви розумієте, добре розумієте, що то значить—«в степах?» Там, перш усього, немає хапливости. Там люди, наприклад, їздять волами. Запряжуть у широкий, поважний віз пару волів, покладуть надію на бога і їдуть. Воли собі ступають, земля ходить круг сонця, планети творять свою путь, а чоловік лежить на возі і їде. Трохи засне, підкусить трохи, пройдеться з батіжком наперед, підожде волів, крикне задумливо «гей!» і знов собі поважно іде уперед. А навколо степ та могили.

...В цих теплих степах виробилась кров моя і душа моя.

А Хвильовому (87) ввижається іноді, що «вся Україна оранжерея—там десь, близько моря тулиТЬСЯ. І підпливають до неї кораблі—багато кораблів під червоний стяг. — І Україна дметься вгору... І люблю я її—більшовицьку Україну ясно і буйно»... (88).

Та не на волах до неї доїдеш. Інакше. Як—у «Дорозі».

Попутчики не знають тієї дороги. Он Вівся цілу годину в очі наймичі Горпині дивилася, євангелістці, щоб збегнути: як мати віру? Як упевнено йти? І не видивилася... А жалкенька Христя просто сама молитися почала, щоб економичне вчення собі в голову втвркмати.

Іх усіх—в «Бараки, що за містом».

Але ви думаєте, що справді Хвильовий вас у болото завів? Д'ех, як він любить життя!

Онде Чумаківська комуна, посеред багна стоючи, телефонує (118).

— Ша! Перекличка йде по соціалістичній федераційній радянській республіці. Відкіля? Ага, чую! Передавайте далі по лінії. «Чумаківська комуна в бурю непівського лихоліття почуває себе твердо і непохитно. Комуна певна, що вона є шматок мудрого серця республіки. Капітан комуни, Іванів салютує у всі кінці, в гнізда братерських комун федерації. Румпель в наших руках. Ганьба нудьгуючим! Смерть неврастенії! Комуна ще раз салютує своїм буйним переконанням: шлях важкий, але шлях до комунізму.

Гряде час світової революції! Слава комунам
федерації! Слава Чумаківській комуні!

Дарма, що і у комуні є «гріхи». Знайдіть монастир без
гріхів? А головне не те. Головне:

— Хіба можна кожного після довгої дороги без
станції зводити у ванну? (131).

Це—з «Бараків». Там брудно. І в комуні буває. Люде.
Традиції. От (116).

З другої кімнати чується:

— Товаришу Гордієнко!

Він підводиться й резонно підкresлює:

— У нас прізвище відкидається. Кажіть просто:

— Товаришу Йосипе!

А Варвара (служниця) підслухала й собі:

— Варваро! Йдіть-но сюди!

Варвара незадоволено:

— Можете виражатися:—Товариш Варвара!

... Комуна гигоче, пес у сінях (перелякається)
гавкає, а Варвара сердито спльовує:

— А ще комуна... Тьху!

... А над містом мчиться, як революція, молода
весна. Зазирає в «обивательські» вікна, показує язика
і мчить далі.

Д'ех! моя кохана! Дай візьму тебе в свої залізні
обійми! Твоє волосся пахне, мов виноградне вино!

Не всі бачуть цю весну. Не всі знають дорогу. Не знала
ластівка, на електрику полетіла, синьої мряки злякалась, бо «на
краєвиді купчаться хмари, збираються на вечір. Але то не буде
потоп, а впаде звичайна роса. Тоді забуяє рослина. А в потопі
(пам'ятаете?) були голуби» (це з «Дороги»—189), але візьміть і до
«Ластівки». Бо і вона шукала світла од дощу—і вбилась у непів-
ській кімнаті, шукаючи вікна. Хоч на дош.

Електрика—не сонце. А сонце зійшло. Пахло сонцем. Пахло
життям. А що з ластівкою?

«... узяв її за крильця, зневажливо подивився
на крильця і кинув її в помийну яму, де рились
бродячі міські пси.»

Хто ластівки? Хто не ластівки?

Бу в «Дорозі» сон голубиний і «ростанув сон (лебедине
крило) над містом» (190).

Над містом.

Отоді Хвильовий запитує свого читача: чи виконав я своє
завдання? Га?

А проф. Білецький каже, що читач мовчить. Мабуть він
(читач) з ластівок.

Проте проф. Білецький ще каже: «про його книгу говоритимуть
чимало: ріжноманітне коло емоцій і думок, що вона викличе в свідо-
мості читачів, знайде відповідний відгук критичної літератури».

Так: треба про кожний етюд, треба про всі разом. Як про Тургенєва. Тут більше, тут глибше і ширше. Як не глибше, коли «зав'язка — революція, розв'язка — соняшний вік». Соняшний вік у «Синіх етюдах». Сині—веселі, сумні, хмарні, соняшні. От які сині—вони після жовтня, вони до розв'язки через радісну уперту працю.

Так ми. І ось чому. Хвильовий каже (25):

Переспіувати—не творити, а малпувати. І читач—творець, не тільки я, не тільки ми—писменники. Я шукаю і ви шукайте.

Я—читач. Я шукав. Всього не обіймеш. Але не хотів творити, хотів малпувати. Про Хвильового по Хвильовому.

Чи виконав своє завдання? Га? Не питаю читачів—вони творитимуть кожен.

Питаю себе.

І кінчаю:

— Ходить Хвильовий по бур'янах революції, носить соняшну vagу, щоб висушити болото, а яке—ви знаєте.

А «Синя трясовина»—теж добре, бо трясовина. Тільки синій—це ще мудрий, той, хто дивиться глибоко. А трясовина—зверху.

I. АЙЗЕНШТОК.

МИКОЛА ХВЕДОРОВИЧ СУМЦОВ.
(1854—1922).

Півроку минуло з того часу, як уночі, з 14 на 15 вересня, вмер професор українського та російського письменства, член трьох академій—української, російської та чеської—Микола Хведорович Сумцов.

Особи, що близькі були до небіжчика, ніби знали, що недовго вже засталося жити йому: лихі пригоди останніх років, скрутне матеріальне становище, родинні нещастя та страти,—усе оце тяжко відбивалося на його старому, стомленому та виснаженому організмові; швидко та неминуче наближаючи вченого до рокової розвязки. Ale заразом із тим, якось не хотілося вірити, що ця розвязка є близькою: так багато лишалося ще недоробленого, недоконаного, у голові роїлося ще так багацько думок, так жваво й з юнацькою пристрастю брався небіжчик до любимої роботи. Він і вмер на варті: увечері сів, як звичайно, за письменний стіл працювати, а вранці його знайдено мертвим у кріслі з оливцем у руках, перед розкритою книжкою. Яка красива та почесна смерть!

Півроку пройшло від дня смерти, але до цього часу ще важко, майже неможливо охопити всю діяльність вченого зо всіма деталями. Надто вже ця діяльність була ріжнобічною, надто багато він зробив, щоб можна було тепер, коли жаль з приводу його смерті є ще живий, підводити підсумки до праці небіжчика. Зараз це подужає тільки ціла група осіб, і, звичайно, то складає обов'язок тієї групи молодих вчених, що призналися як останні учні М. Х. Сумцова. Пам'ять М. Х. Сумцова вшановано у Київі, Петербурзі, Москві, навіть у Владивостоці,—і тільки Харків, де небіжчик прожив ціле своє життя, де працював і залишив декілька поколінь своїх учнів, тільки Харків аж до останнього часу не спромігся згадати старого вченого та професора¹⁾. В оцій коротенській замітці я хочу лише познайомити читачів з діяль-

¹⁾ З окрема нічим не вшанувала пам'яті М. Х. Сумцова Науково-дослідча катедра українознавства, що одним з керовників її був небіжчик.

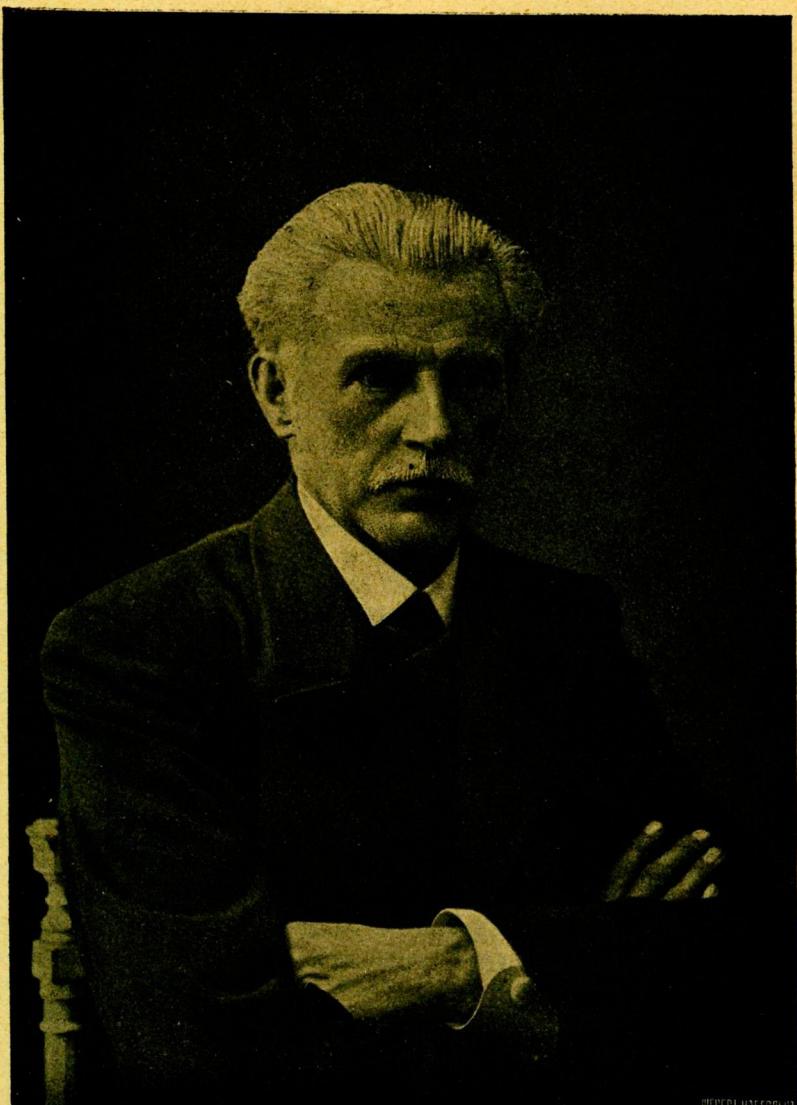
ністю М. Х. Сумцова, накреслити основні лінії його наукових та громадських інтересів і прагнень, зокрема застановитись на працях небіжчика, що до історії української літератури, які зробили його ім'я особливо популярним серед широких кол українського громадянства.

Микола Хведорович Сумцов народився р. 1854 у Петербурзі, середню освіту здобув у 2-ій Харківській гімназії, а вищу в Харківському університеті на історично-філологичному факультеті. В університеті він здобув золоту медаль за працю по історії демонології. До речі, оцио працю, що її автор був обробив до друку, не було дозволено цензурою, яко «противну догматам християнської віри» й вона загинула, за чим М. Хв. не раз потім жалував. Після укінчення університету р. 1876 М. Хв. Сумцов був залишений як професорський стипендіят і перебував декілька місяців в Німеччині, в Гайдельбергському університеті.

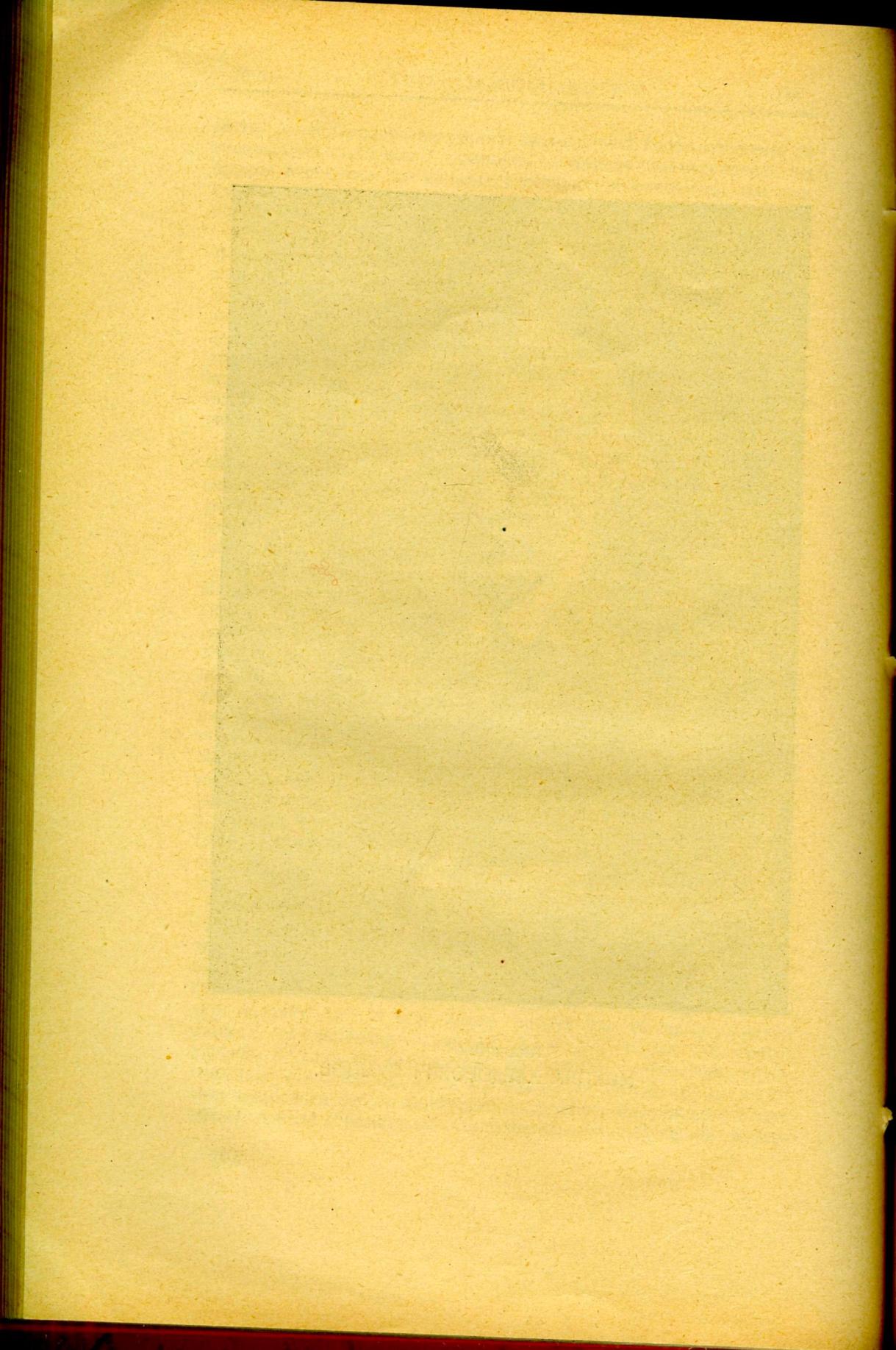
Р. 1878 захищав дисертацію про *venia legendi* і був прийнятий приват-доцентом; від того часу аж до самої смерті М. Хв. безперервно працював на університеті викладачем та вченим-професором. Поруч з цією науково-викладовою роботою, про що мова буде далі, М. Х. Сумцов завжди віддавав багато праці та часу громадській діяльності.

Від початку заснування Історично-Філологичного Товариства він працює в ньому, спочатку як незмінний секретар (1880-1887), а далі також як незмінний голова (з 1887 р.). Не перевільшуючи можна сказати, що Товариство держалося на Мих. Хвед. Сумцові. Деякий час Мих. Хвед. був головою «Комісії по влаштуванню публічних викладів для жіночтва». Аби зрозуміти всю вагу цієї комісії, треба згадати, що вона працювала як раз у той час, коли про необхідність вищої жіночої освіти «угорі» йшла суперечка, коли всіляку приватну та особисту ініціативу в цьому напрямі брано під підозріння яко «неблагонадійну». Проф. А. А. Потебні, напр., який у себе вдома читав лекції деяким слухачкам, було прислано з Петербургу, з Міністерства, як найстрогіше запитання та наказ. А. М. Хв. Сумцову пощастило легалізувати такі «дебати» (що правда, тільки задля історично-філологичного факультету) і перевести їх, зібравши понад двісту слухачок.

При заснуванні Харківської Громадської Книгозбирні (року 1886) проф. Сумцов увійшов в її склад як один з членів-фундаторів та членів Правління. В перші роки існування Бібліотеці бракувало власного помешкання та коштів задля оплати праці співробітників: найближчим працівникам-добровільцям доводилося надолужувати й усю чорну роботу аж до запису нових книжок та заповнення карток. А. М. Хв. віддав цій роботі 6 років. Р. 1890 він організував на користь книгозбирні низку публічних викладів, що дохід від них було покладено за підвальну основного фонду на збудування власного помешкання книгозбирні. І коли Громадська Книгозбирня,—нині Публічна Книго-

Академик
МИКОЛА ХВЕДОРОВИЧ СУМЦОВ.

збірня імені В. Г. Короленка, набула чудове помешкання, то до певної міри вона завдячує в тім енергії М. Хв. Сумцова.

Було б надто довго перелічувати усі моменти громадсько-культурної діяльності М. Хв. Сумцова. Не перебільшуючи, можна сказати, що за сорок років ні один культурний почин у Харкові не відбувся без діяльної участі Мик. Хвед-ича.—«Товариство Грамотності», «Шкільна», «Музейна»—Мійські комісії — усе оце бачить Мик. Хвед. між своїх найенергічніших членів. За останні роки пригадуємо його участь в Народнім Університеті (1917-1920), що доперва організувався, та в ріжних реформах Вищої школи двох останніх років.

В наші часи бурхливої праці усе ото може здаватись не досить широким та ріжnobічним. Проте не слід забувати, що громадська діяльність М. Х. Сумцова припадає на той час, коли самий темп життя був інший, більш повільний, коли задля здійснення якогось заміру,—особливо культурно-просвітнього,—доводилося втрачати силу часу, енергії та праці, аби подолати ріжні перешкоди, що їх не існує, тощо. А. М. Хв. не лише знаходив для всього того час, але й безпереривно та напружено працював задля себе, для науки.

Наукова спадщина М. Х. Сумцова по справедливості викликає здивовання. Один список усіх його друкованих праць надрукованний склав би товстеньку книжку 5-6 друкованих аркушів, що містили б до 800 називск. Переглядаючи наукову спадщину М. Х. Сумцова, мимохіть дивуєшся широкому обсягу його знань, ріжnobічності його інтересів. Протягом, наприкл., одного тільки року (1887) він надрукував 21 статтю на такі теми: «Влияние Жорж-Зонд на Тургенева», «Жаба и лягушка в народной словесности», «Песни о Тровине», «По поводу «графа де-Ризоор» «Сарду», «Э. Лабуле и Ж. Мишле», статті та замітки про «Енеїду» Котляревського, про Безсонова, Бодянського, Гордієнка та інш. Проте, вчитуючись в широку колекцію друкованих праць проф. М. Х. Сумцова, ми бачимо, що всі вони складаються в де-кілька повних груп.

Так можна відокремити групу праць небіжчика, що вони присвячені історії російської та західно-європейської літератур. М. Х. Сумцов протягом більше як тридцяти років посідав в університеті катедру «російського письменства», і хоч його більше цікавили інші питання, він і тут залишив не мало важливого та цінного. Таке значіння мають поперед усього статті М. Хв. про Пушкіна, що вийшли в 90-х роках у ріжних спеціальних, та загально-літературних часописах й були зібрані р. 1900 в книжці: «Исследования об А. С. Пушкине». В низці невеличких окремих начерків автор розглядає літературну історію окремих Пушкінських творів, з'ясовує їх історично-літературне значіння дає до них історично-літературний та культурно-історичний коментарій. До цього усе оце є викладено у популярній, а іноді й чепурній формі. Тут, до речі, скажу, що М. Хв. взагалі не

належав до категорії вчених, що пишуть лише задля небагаттіох; навіть найсерйозніші його роботи написані дуже легко і приступні і навіть мало підготовленому читачеві. Протягом довгого часу Пушкін був предметом дослідів М. Хв. Сумцова; навіть після тієї книжки, що її вже було вище згадано та що вона у свій час склала значний внесок до науки про Пушкіна, М. Хв-ч не перестає цікавитися великим російським письменником. Він читає про його в університеті спеціальні курси, іноді пише нові досліди, з яких багато ще не опубліковано.

Крім центральних праць про Пушкіна, М. Хв. Сумцова належить значна кількість статтів що до окремих питань російської та західно-європейської літератури, статтів, що здебільшого мають актуальний інтерес, ювілейного характеру, або характеру спогадів. Не застосовляючись на їх детально, назовемо праці: «Князь В. Ф. Одоевский» (Харків, 1884), «Н. В. Гоголь и В. А. Жуковский» (Харків 1902) та інші. До цього треба віднести й низку критичних статтів М. Хв. Сумцова, що з'явилися здебільшого в місцевих Харківських газетах. Де-які з них (напр., «Тип ученого в рассказе А. Чехова «Скучная история») викликали у свій час цілу полеміку.

Друга область, що до неї зверталася увага М. Хв. Сумцова, була історія мистецтва. Ще у 80-х роках він надрукував де кілька статтів та заміток рецензійного характеру («Украина на передвижных выставках картин»—Киевск. Старина 1885, № 8, «Выставка картин А. А. Сахарова»—Харьк. Вед. 1888, № 339 и др.), де виявив багато смаку та спостережливості. Пізніше М. Хв. зацікавився спеціально італійським мистецтвом доби відродження, зокрема Леонардо да-Вінчи; р. 1900 з'явився його дослід про геніального художника, складений на підставі довгого та уважного вивчення першоджерел. Згодом р. 1907 М. Хв. надрукував популярну брошуру про Леонардо да Вінчи вкрайнською мовою. Нарешті, р. 1908—1909, після смерті проф. Е. Е. Редіна, М. Хв. Сумцов де-який час викладав у Харківському Університету курс історії мистецтва, зробивши спеціальний подорож по Західній Європі.

Проте, хоч як значні були окремі праці М. Хв. в згаданім обсягу—не в тім полягала основа його наукової роботи. Правдиву славу йому здобули численні досліди що до етнографії та фольклору (народної творчості), здебільшого українського, та до історії також української літератури. Саме оці питання складали правдиву спеціальність М. Хв. Сумцова, якій він вірдав кращі роки та найкращі сили своєї наукової діяльності. Зостановимся над тим детальніше.

Своїми українськими симпатіями М. Хв. Сумцов завдячував головним чином самому собі, а потім тій українофільській обстановці, яка була в Харкові в часи його юнацтва. Оця українофільська атмосфера, замітимо між іншим, утворила в свій час I. I. Срезневського та М. I. Костомарова і зробила вели-

кий, можна сказати, рішучий вплив на О. П. Потебню. «Гімназія ні скільки не сприяла моїй любові до українського писемства,— пише М. Хв. у своїх спогодах.— Я не чув в гімназії ні одного українського слова, але де інде я ознайомився з Квіткою, Котляревським, з українськими народними піснями, багацько яких завчив на пам'ять, і все це далеко від селянського життя, не залишаючи Харкова навіть в літі. Оці симпатії та ці знання склали для мене дорогоцінний скарб й спричинилися згодом до напрямку та формування моїх наукових інтересів».

Також надто невеликий вплив на розвиток інтересу до України М. Х. Сумцова зробив і університет: там він працював головним чином під проводом А. І. Кірпічникова, студіюючи історію західно-європейських літератур, був залишений при університеті на цій же катедрі, мав, нарешті, писати магістерську дисертацію про Рабле і тільки після порад О. М. Веселовського та О. Потебні «звернув на більші та приступніші шляхи рідної літератури та етнографії».

В галузі етнографії інтереси М. Хв. зосереджуються переважно навколо «культурних переживань». В житті кожного народу є низка звичаїв та переказів, що переходят від покоління до покоління, проте, як здається, стратили всяку рацію. Тільки історичне вивчення їх, порівнання з аналогичними явищами у інших народів може нагадати своїм змістом про цю форму, що вже давно вмерла. Тільки таке вивчання може з'ясувати, напр., складний та заплутаний рітуал, повний символики, селянського весілля (з окрема українського), лише таке досліджування з'ясує силу народних звичаїв, обрядів, повір'я та переказів. М. Хв. Сумцов присвятив тому спеціальну книжку—збірник окремих заміток під загальним назвищем: «Культурные переживания» (Київ 1890), а також значну кількість великих дослідів та дрібніших статтів і заміток. Серед них особливу увагу звертають праці, що з'ясовують українське весілля: «Хлеб в обрядах и песнях» (Харків, 1885); «О свадебных обрядах, преимущественно русских» (Харків, 1880); «К истории украинских свадебных обычаяев» (Киевск. Стар., 1883, № 11); «Религиозно-мифическое значение украинской свадьбы» (Киевск. Стар., 1885, № 3) та інші.

Що до фольклору, то тут інтереси М. Хв. Сумцова зосереджуються головним чином навколо дослідів над мандрівними мотивами та сюжетами. Широка ерудиція та величезна начитаність дозволяють вченому притягати, задля вивчування, матеріал з самих ріжних галузів та джерел. Оця риса, що взагалі є властива усім працям М. Хве-ча, надає їм особливої суцільності та ваги, яка не зміниться від того, що його висновки колись стратять своє минуле значіння. Зокрема в обсягу фольклору М. Хв. Сумцова цікавила народня зоологія.— В кінці 80-х років— початку 90-х років вийшла низка статтів— про «Тура в народной словесности» (Киевск. стар., 1887, № 1), «Ворона в народной

словесности» (Этнографич. сборник, 1890, кн. 1), «Заяц в народной словесности» (ibid., 1891, кн. VIII) і т. д. Також широка ерудиція допомогла М. Х-чу скласти де-кілька спеціальних бібліографичних покажчиків про заговори (1892), про відьмаків, відьм та перевертнів (1891) то-що.

На жаль, обставини не дозволили М. Х. Сумцову зробити підсумки до своєї роботи в обсягу етнографії та фольклору. Тільки з певним перебільшенням можна вважати такими підсумками його великі праці—згадані вже «Культурные переживания», два тома «Современной малорусской этнографии» (1892 та 1895) та «Слобожан» (1918). В «Современной малорусской этнографии» М. Х. дає детальні нариси діяльності цілої низки осіб, починаючи від О. Потебні. Не обмежуючись загальною характеристикою, він віддає багато уваги й дрібницям, подаючи силу цінних поправок та додатків. «Слобожане» дають дуже тонкий та детальний опис етнографії та народної творчості Слобожанщини, при чому до досліду притягнуто силу невідомого до того часу матеріалу.

Фольклорні та етнографичні прагнення проходять наскрізь червоною ниткою й через праці М. Х. Сумцова в галузі історії української літератури. З особливим захопленням цітує він слова В. Ф. Міллера про те, що «до певної міри всякий письменник—белетрист, який змальовує картини життя та понять своїх сучасників, окремих осіб свого народу, на випадок правдивого зображення, може давати матеріал задля етнографа, котрий виучує життя народу». І як ілюстрацію до того тверження, що в його правдивості М. Хв. завжди був твердо переконаний, він пише статті про «Этнографизм Тараса Шевченко», про «Бытовую сторону» Енейди Котляревского, про «Квитку-Основ'яненко как этнографа», про «И. И. Манжуру как поэта и этнографа»; він відмічає багато етнографичних потрібниць в творах українських письменників, що їх він виучує, використовує ці твори як матеріал у своїх спеціальних етнографичних працях.

«У поезії Шевченка,— пише М. Хв. Сумцов в одному місці,— так багато етнографизму, що його «Кобзарь» може йти поруч зі збірником Чубинського Головацького, Манжури, Грінченка; мало того, він дає щось такого, чого не дає та й не може дати ніякий етнографичний збірник щось невловимо важливе задля розвитку етнографичних інтересів та дослідів». У другому місці М. Х. цілком категорично заявляє, що майже всі головні українські письменники, Котляревський, Квітка, Шевченко, Манжур, Франко, Грінченко одночасно є й етнографами з тією ріженицею, що у письменників нового часу етнографичні збірки та досліди проводяться здебільшого окремо в формі збірників та журнальних статтів, а у письменників раніших, особливо у Котлярського та Шевченка, етнографичні досліди є введені у літературні твори, роскідані там всюди та остільки багато, що поет зливається з етнографом». Згодом до цих двох імен М. Х. прилучає третє— Г. Ф. Квітку-Основ'яненка.

Оцей,—коли можна так висловитись,—етнографичний метод М. Х. Сумцова широко використовував і в критичних статтях та наукових історично-літературних своїх статтях, викриваючи іноді дуже значний вплив народної поетичної традиції на окремих поетів та до певної міри підготовлюючи цим матеріал задля розуміння їх поетики, техничних засобів їх поетичної творчості.

Моменти такого етнографичного підходу до явищ української літератури складають один з головних напрямків наукової роботи М. Хв. Сумцова і обіймають одно коло його інтересів—нову українську літературу XIX століття в її окремих представниках.

Тут треба зауважити, що М. Х. зовсім не належав до категорії тих вчених, що історію письменства вважають за якусь історію генералів, яка оповідає про вчинки лише найбільш видатних та славнозвісніших осіб. Навпаки, він часто повторював слова Потебні, що «як електрика не лише там, де гроза, так і поезія не лише там, де велике твори», й з особливою любовлю зоставлявся над маловідомими та другорядними українськими письменниками, висуваючи їх в широкий загал. Саме дякуючи працям М. Х. Сумцова українська громада читачів мала змогу ознайомитись з Я. І. Щогользовим, що йому М. Х. присвятив де-кілька статтів, про якого нераз згадував у своїх працях й повне зібрання творів котрого він видав де-кілька років назад. Не мало спричинився М. Хв. і до визнання другого українського поета І. І. Манжури.

Що до концентрації наукових дослідів М. Хв. Сумцова в галузі нового українського письменства, то вона провадиться переважно навколо імені Т. Г. Шевченка. На думку М. Х. Сумцова, поезія Шевченка є «наскрізь перейнята народністю і надто тяжко, майже неможливо визначити, де кінчиться... народня поезія і де починається особиста творчість Шевченка. Народнє начало поглинуло та заховало літературні впливи; лишається таке загальне вражіння, ніби поезія Шевченка склалася одразу, без сторонніх впливів, без внутрішнього органичного росту». Де-кілька праць М. Хв. є присвячені критиці цього помилкового погляду; він з'ясовує літературні впливи на Шевченка, в першу чергу межі та розміри впливу народної поезії, встановлює найголовніші мотиви творчості великого українського поета, для чого пильно аналізує його окремі твори («Сонце заходить»). Сумцова цікавить, нарішті, життя Шевченка після смерті: у двох статтях («Харків і Шевченко», «Слобожанщина і Шевченко») він торкається історії культа Шевченка, що правда лише в межах Слобожанщини.

Праця М. Х. Сумцова над Шевченком, на жаль, не є ним закінченою. Як відомо, за останні роки він тілько займався нею, читав в ІНО спеціальний курс, мав на меті також при Харківськім ІНО утворити семінар задля вивчення Шевченка, на зразок Пушкінських семінарів, що є в Петербурзі та Москві. Одиноким реальним наслідком цієї напруженої праці є поки що збірник тем

про Шевченка, що вийшов нещо давно, з розробленою бібліографією. А немає сумніву, що коли б ця праця була укінчена, ми мали б «Етюди про Шевченка» (що початок їх, до речі, М. Хв. дав років десяток назад), подібно до відомих «Етюдов о Пушкине», котрі, як уже сказано, зробили деякий вплив на хід розвитку Пушкінознавства.

Далі, значну групу праць М. Х. Сумцова складає шерег його розвідок по історії української літератури XVII століття. Загалом вони освітлюють в значній мірі цю добу бучного росцвіту української культури, з окрема літератури, коли вона значно впливала навіть на своїх дужих сусідів, а то на Московську державу. Незалежно від того інтересу, що його викликав з боку дослідників цей період, вивчення його затримувалось довгий час через майже повний брак матеріалу, який був роскиданій по старовинних книгозбирнях та архівах. Хоч як посунулося вже вивчення цієї доби та посунеться ще й далі, за М. Х. Сумцовым назавжди зостанеться слово першого дослідника, що не побоявся у 80-х роках, в обставинах незрівняно несприятливих, ніж зараз, з головою поринути в безмежне море невідомого матеріалу. А зовнішні умовини праці були несприятливі, виключно несприятливі. Досить сказати, що дисертацию М. Х. Сумцова про трьох літературних діячів XVII в.—Лазаря Барабановича, Іоанікія Галятовського та Інокентія Гізеля—після доносу божевільного професора Безсонова не було дозволено до захисту. Навіть в архівному матеріалі шанованої давнини було знайдено «крамолу».

Головним завданням праць М. Х. Сумцова в обсягу української літератури XVII в. було з'ясувати місцевий елемент у творах письменників того часу і довести, що тогочасне українське письменство було продуктом тодішнього українського життя та в тій чи іншій мірі відбивало його на собі. Характерною особливістю науки та письменства того часу, на думку М. Х. Сумцова, є тісний зв'язок їх з народним життям, з якого вони виходять, в якому почерпують свої головні сили, виявляючи переважно інтереси народу, у всій його православно-церковній суцільності та в єднанні всіх його верств.

Наш начерк наукової та літературної діяльності М. Хв. Сумцова зрозуміло є короткий та побіжний. Проте й з нього видно основні риси М. Х. як ученого: незвичайну для нашого часу, що звик до вузької спеціалізації, широчінь та ріжнобічність галузів досліду, незмінну близкість усієї його наукової праці до життя. Ці риси виявилися між іншим в особливих полемічних, публіцистичних та апологетичних елементах, що їх ми завжди подибуємо в працах М. Х.—а. Особливо це треба сказати про досліди його з історії української літератури, української етнографії та фольклору. Тут М. Х. Сумцову доводилося не тільки посувати науку вперед, але й доводити її право на існування, що воно, як відомо, не раз підлягало сумнівам. Є два типи дослідників—вчених: «В той час як одні риються в пилузі архівів

та бібліотек і з педантичною точністю та докладністю дослід-
жують кожну дрібницю, другі намагаються зробити підсумки до
окремих дослідів, об'єднати їх в одну філософичну та методо-
логічну цілість. Першим, звичайно, бракує широчини та глибини
погляду на предмети історичного досліду, другим, що прагнуть
зробити підсумки до найріжноманітних явищ, часто бракує
спеціального знання окремих фактів, які сюда відносяться.
М. Х. Сумцову, в умовах часу, довелося сполучити у своїх
працях обидва напрями досліду, проте він все нахилявся більше
до другого з них, шукаючи не стільки з'ясування окремих дріб-
ниць, скільки освітлення їх з погляду певного принципу,
певної ідеї.

Наука швидко та невпинно сягає вперед, і також швидко
та незмінно сходять «з корабля сучасності» наукові праці, що
для свого часу були цілим відкриттям. Ще Ренан писав колись:
«Нас не будуть читати наступні покоління, ми це знаємо, ми
радіємо з того; наша праця полягала тільки в тому, аби посу-
нути вперед разуміння річей, дати змогу нашадкам не читати
наших книжок і заразом із тим—ввести в рух думки елемент
незабутності». Поступово відійдуть в минуле й праці М. Х. Сумцова;
уже тепер до вивчення явищ художнього слова ставлять інші
вимоги, наші потреби стали інші, нарешті, ми сами змінилися...

Та все таки ім'я М. Х. Сумцова не буде забуте в літописях
науки. Наукову працю треба цінувати з огляду на потреби та
засоби того часу, до якого вона стосується. Отже праці М. Х.
Сумцова були одною з підвалин, що на ній наступні покоління
збудують кріпку будівлю справжньої науки українознавства.

МАРТИН АНДЕРСЕН НЕКСО.

Martin Andersen Nexö,

Пролетаріят і мистецтво *).

Пролетаріят і мистецтво—чи не все одно це, що сказати: революція і мистецтво? Чи знову: Мистецтво їй будуччина? Яке буде мистецтво прийдешнього? Чи скоро пролетаріят зуміє виявити свою істоту в самостійному мистецтві, та яке воно буде? Це питання багатьох цікавить в класовому русі пролетаріату, а передусім само його провідні елементи. Відповідь на це дасть тільки сам пролетаріят і може досить пізно. А як мистецтво—за винятками, що тільки стверджують правило—найбільше буває продуктом певного культурного ґрунту, а не пробиває нові шляхи, то ж не дуже шкода, коли доведеться трохи зачекати на відповідь.

Один мій знайомий чоловік—типовий буржуазно-ліберальний естет та остильки революційний в справах літератури, що буржуазні дами приемно сажаються, коли він викладає свої думки—поїхав до Росії, щоб віч-на-віч познайомитись із революцією. Йому конче треба було поїхати, аби не стратити своєї репутації якo „enfant terrible“ в буржуазному суспільстві. Але він довго не міг очуняти—для його все було надто грубе, надто просте, надто матеріальне. Коли він кінець кінцем потрапив у театр, він зробив відкриття, що техніка була цілком нова. Декорації складались з самих трикутників—це могло б символізувати хоч триединого бога, хоч три міри простору, хоч трьохбічність людського розуму; суплер сидів серед слухачів і читав так голосно, що всі чули; актор, що хотів дати поглиблену в себе натуру, розвязав своє завдання геніяльною символікою—саме в той спосіб, що повернув свої ноги одну до одної в середину. З того часу він клянеться російською революцією. Багато є на світі отаких, що, як і той чоловік, визначають своє відношення до революції в залежності від того, як відбувається справжня революція в театрі.

*.) *Від реакції.* Ця стаття написана автором для „Червоного Шляху“. Мартін Нексо, сучасний європейський письменник, взяв на себе в дальнішому на сторінках „Червоного Шляху“ освітіти стан мистецтва в головних країнах сучасної Європи.

Наша доба, як і кожна доба занепаду, дуже літературна. Літературні інтереси зобов'язують до революційності—це річ давно відома. До того в буржуазному театральному інтересі до революції ховається якась перекручена гра з вогнем. Яку страву має дати революція для цього інтересу? Більше літератури, більше мистецтва для перекрученых натур,—більше театру! Пролетаріят претендує на керування духовне. Гаразд, хай він доведе, що він має на це право, хай утворить таке мистецтво, щоб воно випереджало наше своїми пікантними вигадками. Хай побєде наші рекорди! Хай вигадає щось нове, зворушливе, сенсаційне! На жаль, не тільки відживаюча буржуазія висуває ці вимоги до пролетаріату, що виходить наперед; і ми, комуністи, також буржуазно затроєні літературним нахилом. Є люде, що вони на 100 відсотків належать до старої школи; комуністів, що були б комуністами на 100 відсотків, па поверхні землі поки що немає. Старі мірки, старі оцінки в нас усіх в більшій чи меншій мірі в крові. Тай й те сказати, ми, між іншим, всі погоджувались на тому, що у пролетаря тепер є більш поважні завдання, аніж ото сісти та вигадувати нові літературні, чи малярські засоби. Старий світ зійшов культурою, він може виділяти хіба культурні секрети—в формі мистецтва й літератури, котрі потім природне утотожнюють з культурою. Ми без критики прийняли цю ідентифікацію, відсіль і вимоги до пролетаря. Очевидно,—що дуже важно,—коли ми констатуємо, що надходить нова пролетарська культура навзамін культури старого світу. Якби можна було порушити пролетаря в одну мить створити мистецтво, нове мистецтво, видима річ—це дало б потрібний нам доказ.

„У пролетаріата немає культури“,—сказав мені нещодавно один прекрасний товариш, коли ми сперечалися на цю тему,— і „в його немає, приміром, архітектури! Його архітектура цілком дрібнобуржуазна, він допіру стігть перед завданням збудувати собі власну марксистську культуру“. Отже і в дрібній буржуазії немає власної архітектури, так само, як, мабуть, і в сучасній буржуазії взагалі—значить і в неї виходить немає культури?

Очевидно, що у пролетаріата є своя культура—і давня культура, але тільки вона ще не дотяглася до сонця і не розвинула своєї крони. Багато вона простягла до неба зелених паростків—це знак! Багато з керовничих постатів старого суспільства за останнє півстоліття вийшли з пролетаріата. А могутні пролетарські організації, хіба ж таки їх могла збудувати й вести далі безкультурна верства суспільства? У пролетаріата є не то культура, а навіть культурні ритуали—цілком одмінні від ритуалів інших верств. Кождий, хто сам пролетар, знає, що в халупі так само легко переступити пристойний тон, як і в інших залах. Тісна злука в межах нижчого класу, спільність в доброму й злому й, для нього характерна, солідарність—чи все це з учорашиного дня?

Маркс не створював пролетарської культури; вираз „Марксистська культура“ взагалі недоречний: Маркс—великий хемик, що викристалізував істотне з пролетарської культури—ту вибухову силу, що проломить нижчому класу путь до світа й дня.

* * *

Історичний час пролетаріату, без сумніву, настав; він обов'язуватиметься від обіймів вміраючого капіталізму, або ж загине з ним разом. Ще не все готово; пролетаріят ще затроєний капіталізмом. Є такі оси, що відкладають яєчка в великих жуках та доручають їм випестити своє кодло. Вони паралізують жалом нервову діяльність жука, так що він може тільки плентатись, шукаючи поживу для осиної черви, що живе й жирує в ньому. Отак капіталізм вкоріняє свої ідеї в нижчому класі. В одій роковій хвилі велики маси пролетарів плentaються ще запаралізовані, зпорожнені й вагітні капіталістичним кодлом. Якщо пролетар здолає підвести до струсити з себе паразитів, то цим визначається його становище в поступі, він тоді довів своє право на керування цим поступом: даватиме духовний зміст новій добі. Він буде носієм нового відродження. Нові думки, нові ідеї, нові діла з'являться наслідком його пориву; кров поточиться в жилах тепліша й веселіша, нова плодюча ера надійде до всесвіту—мабуть і для літератури та мистецтва взагалі.

В якому ж напрямові воно піде?

Здається мені, можна сказати з певністю, що не в напрямові мистецьких форм. В світі духовному є закон, який каже: що кращий зміст, то простіша форма і цей закон має силу також у мистецтві. Інакше сказати: поки нарід, чи клас, сповнений вщерть духовним змістом, він не силкується його описати в якийсь вишуканий спосіб, він просто виявляє його в ідеях і перетворює їх в діло. Дошіру, коли виснажується зміст, приходить оздоблення—з'являється мистецтво Спеціфічно-мистецький інтерес починається в другій добі існування народу, чи класу, в фазі занепаду та зростає рівнобіжно з ним. Те, що з поверхнього погляду здається мистецьким ренесансом—нові форми, нові методи—є в дійсності ознакою декаданса.

Не знаю, може мистецтво, яким ми бачимо тепер, пережило добу свого найвищого розвитку, багато де-чого вказує на те, що воно доживає останні дні. В його розвитку ми помічаємо в цілому лінію, що вказує на усунення всіх зовнішніх засобів мистецьких—рух доосередній—напрям до істотного. Вірш, що тепер завмірає, є найстарішою мистецькою формою, проста, непишна проза—є наймолодшою. В драмі та в романі можна завважити в цілому туж лінію розвитку. Вже триста років як Сервантес своїм Дон-Кіхотом забив на смерть ходульні, божевільні, лицарські романі—і не тимчасово, а повік-віків.

В драмі спостерігаємо подібний розвиток; катастрофична дія пересувається спочатку у середовину, (в психіку) так в Ібсені,

згодом поволі її замінюють простіші події. Кому зараз діло до мистецьких збудованих життєвих подій, з їх перекрученю катастрофичною психотерапією?

Пролетар має втрутитись у цю справу, просто, ясно й загально зрозуміло—така його істота. Він вже почав по ріжких країнах творити свою власну літературу—соціальна й крайова творчість—що абсолютно конкретна і все ж таки надає дивовижний блиск буденним з'явіщам. Ледве чи він вдастися до еквілібрістичних кунштюків, вітатиме в повітрі, задовольняючи естетів—ві всяком разі не зробить він цього, якщо зможе виявити свою власну природу. Для цього він надто міцно вкорінівся в ґрунт.

Наука старого світу спромоглася нам до фунту обчислити вагу сонця, але не спромоглася зважити хліба для голодних мас. Його мистецтво могло б висати з пальця дива всіх світів і росповісти казку в сяйві блискучої рамки, але будні сірі й важкі тяжили над голодними душами. Нехай пролетар не буде здатний, про мене, витворювати нові театральні ефекти, хай тільки дасть висновки своєї власної істоти—почуття солідарності—і будні для багатьох засяють і заблищають.

Це є врешті найвище мистецтво!

К. ДЕШЕВОВ.

Дутий кумир.

(З приводу смерти Макса Нордау).

19-го січня ц. р. умер в Парижі Макс Нордау.

Року 1849 він народився на Угорщині, де скінчив медичний факультет і був деякий час за редактора великої угорської газети. Потім Нордау прийняв германське підданство (його батько до переїзду на Угорщину був за рабина у Прусії), а з року 1880 оселився в Парижі, де працював як журналист та разом з тим як лікарь-психіатр.

В одному з своїх найглибших що до змісту оповідань Чехов влучно навів ту ріжницю, що її завжди доводиться спостерігати в житті між популярністю людей науки, правдивих проводирів нових ідей, може бути, нащадків великих мучеників інквізиції, та популярністю матців, які висунулися через свою діяльність та за свої вчинки часто сідали на лаву підсудних, але з карних мотивів. Перших ніхто не знає, імена других про-дерли всім вуха.

Чого іншого, тільки не цієї дешевої популярності бракувало Максу Нордау; його імя лунало через цілий світ, на кожний випадок не менше, аніж „бульон матті“, чи „піллюлі Ара“. Але чи відповідає цей зовнішній успіх змісту його творів та фактичній вартості його духової спадщини, „that is the question“?!¹⁾.

Нам здається, що коли б позбавитись типнозу імені та об'єктивно підйти до оцінки творів Нордау, то результати будуть зовсім інші, аніж поширений погляд на нього. Тоді з'ясується, що Нордау зовсім не є владарем думок сучасного йому покоління, на трон якого він намагався самовпевнено вискочити, тільки порожнім місцем, мильним пузирем, одною з необхідних приправ-спецій до багатого на справи журналнього столу буржуазії кінця минулого та початку теперішнього століття. Це та буржуазія, що так охоче відвідує театри страхіття й шиночки з апашами, яка погоджується добре платити газетям, що її „епатують“ (свою генеалогію отакі письменники ведуть від

¹⁾ Ого питання.

двірських блазнів), аби тільки вони мовчали про найголовніше, а саме про вимоги робітників, що до буржуазного суспільства, про боротьбу іх з останнім та, зрештою, не допомагали робітничому класові перемогти у цій боротьбі.

З цього погляду у нашого „владаря думок“ усе буде надто добре, але чи можна припустити, аби чутливий та добросердечний журналіст міг би цілком мовчати про робітничий рух, хоч би й не зробив його навіть центром своєї уваги.

А відношення Макса Нордау до справи як раз таке, бо його свідомі роки припали саме на добу Першого Інтернаціоналу, від перших ментів його початку, рахуючи і драму Паризької Комуни. З творів Нордау зовсім викинуто боротьбу робітничого класу за своє визволення.

Про робітника говориться де-не де, ніби між іншим та й то негативно, наприклад, в таких виразах: „Паризькі робітники усі без винятку є умірковані піаки, але вони майже ніколи не напиваються до решти, проте завжди перебувають під впливом алкоголю, що їх дратує“. (Паризьке життя); далі йде детальний опис того—що саме та як п'є робітник.

Фатально, що від 1800 року Макс Нордау жив у Парижі, ц.-т. у місті, де навіть проти його волі письменника повинні би були захопити міцно революційні традиції. Багато творів Нордау присвячено Паризькому життю. Візьмемо найбільш популярний з тих творів: „Париж. Нариси та картини правдивої країни міліардів“ (шо-німецькому, року 1878). З понад 450 сторінок цієї книжки ми знаходимо лише де-кілька сторінок, що є присвячені Паризькому пролетаріатові; проте книжка має цілий розділ, який звуться „Беллевіль“, передмісся, що відогравало велику роль під час комуни. Макс Нордау це дуже добре знає і те ще більше говоре проти нього. Він каже: „Беллевіль був одним з найголовніших осередків комуни, як і всіх попередніх революцій. Тут є дуже багато таких родин, у яких бійка на барикадах стала традицією, що від батька переходить до сина. Не довго роспитатись, аби знайти робітника, що його дід був при облозі Бастилії та бився супроти Швайцарської гвардії у Версалі, а батько року 1830 заразом з вихованцями Ecole Polytechnique¹⁾ вигонив короля Карла X і будував трон королю Людовику-Філіпу, незабаром після того на вулиці Транспонен підставив ногу тому ж самому королеві, в лютому року 1848 пустив його услід за попередником, а в червні того року будував барикади... і, нарешті, у вуличних бійках комуни сам залишився вірний переказам діда та батька“.

Отже про цих героїв чутливий кумир інтелігенції, хоч і говоре, що мимо своїх зліднів беллевільський пролетаріят утримував усіх вдовиць та сиріт—страдників комуни, тільки згадує де-які маловажні дрібниці та росповідає, наприклад, таке паскуд-

¹⁾ Політехнічної Школи.

ство: „робітниця сама є надзвичайно брудна, так само брудною є і її білізна... Вона має усі інстинкти, усі дурощі, усі вади багатіїв, до того ще й грубість... Ця моральна карикатура, цей огідний продукт поступового трьохвікового псування світового міста та однобічної цівілізації складає середній тип робітниці Паризьких робітничих кварталів і дуже легко уявити собі, який вплив має чинити подібний елемент на життя у Беллевілі“. (Але хто інший, як не оці жінки боролися на барикадах поруч з чоловіками та виховували їх з дитячих років? К. Д.).

„Вдома у робітника панує, звичайно, величезне безладдя і огідний бруд“ і т. і. і. т. і. Можна би було повинувати багато і інших цітат, але основне відношення письменника до робітників і без того є вже ясне: на кращий випадок ще нетямущий індеферентизм. Звідси цілком зрозуміло, чому Максу Нордау доводиться дивуватись, як то „усі розчарування та гіркі спроби не могли загасити революційного вогню цього населення, що його членів можна знайти серед офір усіх барикад“.

Але, якщо в обсягу соціальних питань оці та подібні до того міркування, роскидані по других місцях його творів, становлять Макса Нордау на барикадах не поруч з славетними Беллєвільцями, то остілки ж неясною є позиція письменника і відносно внутрішніх буржуазних угруповань.

„Коли б аїтатори та шанолюбці“ (курсів мій К. Д.) того вимагали, Беллевіль ще й тепер би готовий був озброїтися задля захисту великих слів: Свобода, Рівність та Братерство. Беллевіль похмуро дивиться на багатий Париж, що лежить біля його ніг зо всіма своїми скарбами та всім своїм близком, а Париж боязко поглядає на обурений Беллевіль, що чорніє на його обрію, ніби грозова хмаря, що несе грім та блискавку“.

Під час останнього французького кризису, в літі 1877 року здавалося, що знову надійде гроза, але в останій мент було побудовано громозвід в особі міністерства Люфора, і Беллевіль не зійшов на рівнину з своєї височини. Далі, заміськ виявить своє відношення до цього цікавого факту, дати своє реагування на спробу буржуазії кинути мілостиню пролетаріатові, Макс Нордау, після капризного зигзагу, переходить до книжки Теофіля Готье *„Капризи та зигзаги“* і, залишаючись політичним сфінксом, росповідає пустяковий анекdot про падюків Монфуко та про Гаусманови окраси, що іх розігнали; але ні жадного слова про те, що, перебудовуючи Париж, Гаусман виконував завдання Наполеона III—утворити як несприятливіші умови задля бійки на вулицях. В останній цітаті виявився увесь Макс Нордау: багатство образів,—бо ж хіба не є яскравою оцінкою картина буржуазного Вавилону в підніжжю грізного, вкритого димом, пролетарського Синаю, і хіба ці образи не виявлено з майстерністю стилю, що її, ще не переважено,—але одночасно яка біdnість на думки та яка реакційна суть!

Але мало того, що Макс Нордау не знайшов у своїй лірі струн, що бреніли б улад пролетаріатові Парижу, він почував ніби упереджену огиду супроти двох письменників, що є надто дорогі саме через їхне уважне відношення до соціальних питань того часу—до Жорж Занд та Еміль Золя.

Відношення Нордау до Жорж Занд, яка наскрізь відчула революційні бурі сорок восьмого року, є остільки елементарно просте, що мимохіть нагадує Некрасовського героя, котрий, як відомо,

„Шекспира очень уважал
За личность Дездемоны,
Зато Жорж Занд он порицал,
Что носит панталоны“.

Найбільше дістается Золя. Як відімо, у Нордау він навіть є об'єктом його досліду „Виродження“.

Оповідаючи про роман Золя „Горщик задля зупи“— „Pot-bouille“,— надзвичайно сильну сатиру на Паризьку буржуазію, зворушений Макс Нордау каже: „Золя висловлює таке страшне тверження: Паризька буржуазія є зіпсованою до мозгу кісток“—п.-т. приблизно теж саме, що Макс Нордау говорив про Паризьких робітників, проте того він не злякався. Отже присуд Нордау, що до Золя такий: „Є одна форма божевілля, яку психіатрія зве „Моральною хворобою“; головною ознакою цієї хвороби є відсутність звичайного почуття сорому та скромності. Я не можу позбутися здогаду, що Золя хворіє на „insanitas moralis“. „Надто шкода, що „Pot bouille“ розійшлося більш як сто тисяч примірників. Одно небо знає, скільки жінок прочитало та ще прочитають цю страшну книжку. Якщо я тепер колись зустрінусь з парижанкою, то мені раптом повстане думка: оця дама, може бути, читала „Pot-Bouille“, і я незвичайно почевронюю та буду надто збентежений“ („Паризькі листи“).

Не кажучі вже про тенденційність та фактичну неправдивість подібної відозви, отака критика, поялення якої на німецькій мові навряд чи збільшувало чеснотливий смак парижанок, отже, без сумніву, збільшувала коло читичок-німкинь, дратуючи хворобливу цікавість. Це здивув раз доводило на досвіді, що Макс Нордау написав надзвичайно нудний роман з Паризького життя „Бійка Трутів“, що його навіть зіставляти неможна з романами Золя і над яким через затушовані там класові суперечки, може, звичайно, сумирно дрімати кожна буржуазна безневинність, не викликаючи чеснотливих турбот буржуазного туриста. Проте, на жаль, цього романа, як і інші власні твори Макса Нордау, взагалі читають дуже мало.

Ще Аристотель означив людину як „Zoon politikon“— „звіря громадського“ й через те повинна ж існувати область, куди звернулись відповідні емоції та ідеї Макса Нордау. Цією областю є націоналізм, і в тих же нарисах Парижу письменник запалюється до екстази, коли згадує про могилу Наполеона I-го.

у Пантеоні, з'ясовуючи остильки своєрідно імператорську добу Франції: „Під час усього панування Наполеона, задовго до імперії, від 1798 до 1845 року, супроти його власної волі не стояло жадної волі, в цілій Франції вона не зустріла ані найменшої опозиції; кожний француз індивідуально, самохітъ (відділення мое К. Д.) скорився генію, що переважав усіх, і цілком стратив свою оцінку, власну думку, будь-яку духовну свободу й незалежність. З цього смирного душевного стану повстала звичка духової підлегlosti, що ще й вині живе у Франції“. Але ж перед де-кількома розділами Макс Нордау говоре про гарячий інтуїзм Паризького пролетаріату. Хіба ж це не вимагає сумлінних класових висновків особливо журналіста з бойовим темпераментом, проте Макс Нордау їх не робить.

У своїх „Парадоксах“, що вийшли року 1885, Нордау присвячує спеціальний відділ що до питання про націоналізм і приходить до такого висновку: люди, які проповідують, ніби народи скоро зречуться підтримувати свою національність, перебувають на такому ж самову рівні, як дитина, що каже до своєї матері: „чекай, коли ти будеш маленькою, я теж буду носити тебе“.

Під впливом книжки д-ра Герцля „Єврейська держава“, що з'явилася в друку року 1896, „ знайдено було,—як каже Р. Брайнін,—ідеал, якого Нордау так захоплено шукав і він ніби внутрішньо переродився. Сталася душевна криза і Нордау входить до кола сіоністів, заглиблюється у вивчення єврейської історії, єврейської мови та літератури“. Дальша діяльність в тім напрямі Макса Нордау, що був неодмінним докладчиком на всіх конгресах сіоністів, тільки стверджує правдивість тієї політичної характеристики, спробу якої було зроблено вище, бо тут Максу Нордау доводилося висловлюватися більш виразно.

Ось, напр., як уявляє собі Нордау суспільство, що мало би повстati у прийдешній єврейський державі. Колись Бисмарк казав, що він бажав би, аби німецька нація мала поміж себе багацько мілійонщиків, бо їх багатство було-б корисне задля культури та всього ладу життя німецького народу. Те що князь Бисмарк говорив про німецький народ можна прикладти до всіх націй. Мілійонщики певної нації цінні та корисні народові, хоч як мало вони піклуються про загальний добробут. Вони не можуть не підносити рівень просвіченості народів, не розвивати його мистецтва, не збільшувати його економічні сили, бо оздоблюючи себе, троянда красить і садок (З промови на V конгресі сіоністів року 1901-го).

Але компліменти капіталістичним „трояндам“, що їх Макс Нордау ніжно хотів пересадити до нової держави, сиплються і на феодалів. На попередньому 4 му конгресі у Лондоні письменник каже: „Особливо в Пруссії з юрисчини престолу було висловлено остильки велике, таке чудове розуміння завдань батьківщини, що єврейський народ надзвичайно вдачний за цей крок“.

Навряд чи можна назвати Макса Нордау навіть націонал-лібералом, оскільки с-під його пера виривалися рядки подібні до міркувань про більшість та меншість у „Парадоксах“: «Одинокими правдивими новаторами, що їх знає історія, були просвічені деспоти, про яких мріють консервативні історики. Навпаки, революції, що виходили з мас, нестремно вертали до загальних місць. На обгортці реакційної книжки треба би було містити не портрети Фридриха Великого і Йозефа II, тільки портрет одного з демократів 1848 року у характернім брилі цієї епохи. Коли-б реакціонери були сумлінні та справедливі, то ім слід би було визнати барикади за підвальну державної та суспільної будови». Якщо зміст політичної думки Макса Нордау є остильки бідний та реакційний, то на чому міг все ж таки ґрунтуватись безсумнівний успіх його в широких колах інтелігенції.

Наперед всього треба внести з мотивів справедливости деякий коректив до того, що було сказано раніше: твори Нордау є перейняті тоном незгоди з думкою загально вживаню та пофарбовані пародоксальністю.

Оті саме властивості, що здебільшого припали навіть на долю остильки незначних тем та, хоч і важливих, але узятих ніби збоку і розроблених у повітря,—всеж таки могли викликати у читача наслідки протесту і, розвиваючи в цім напрямі, що правда, до якоїсь міри формально-критичні здібності людини, давати певні результати на випадок, коли сам читач переносить ці властивості і цей метод критики Нордау на правдиво-життєві теми.

На підставі згаданих промов Макса Нордау на конгресі сіонистів та нарисів з Паризького життя можна міркувати про політичні та суспільні симпатії Нордау.

У інших творах, як от: „Умовна брехня культурного людства“, „Парадокси“, „Хвороба часу“ та „Виродження“—Нордау виступає як популярний вчений та мораліст, що має на меті прикладти останні висновки психіатрії, з'осібна учения Ломброзо про генія та божевілля, до оцінки громадських та літературних явищ.

Не дивлячись на наукову підготовку автора, по спеціальності лікаря-психіатра, праці Нордау мають характер дилетантизму і подібні до теорій, пошищих білими нитками.

В тім напрямі Нордау виявляє надзвичайну „легкість пера“. До виродків він зараховує між іншим Ібсена, Е. Золя та Л. Толстого.

Через такі неприродні перебільшування Нордау, де далі його читаеш, починає втомлювати; і навіть позитивні формальні прикмети письменника: діялектичний дар, своєрідні підходи і спосібність одверто торкатись дражливих тем—поступово перероблюються на софістичні потуги та факти.

Найбільшою популяреністю, користувалася драма „д-р Кон“, в якій Нордау виступав як романіст та драматург. Тут

Нордау змалював колізію між євреєм, що не хоче зректися своєї національності, та ворожим до його християнським суспільством.

В цьому творі суспільство, як і в усіх інших, питання трактовано теж в умовних рамках буржуазних понять, через те справа виглядає ніби якась квадратура кола.

У творах Нордау є багато суперечностей, які іноді знаходили в одній статті. Напр., у тім самім розділі, де він співає дифірамб Наполеонові, маються такі рядки, що іх після відповідних змін можна прикладти до самого Нордау:

„Рантом з'явився Наполеон, викинув з колиски новий національний ідеал „ци дитину революції“, і поклав на то місце покидька. Нація не помітила цього підмінку“.

Але коли поверхова інтелегенція, що перегортала Нордау, не помітила, як в його творах визвольні ідеали минулих традиційних європейських „володарів думок“ змінювалися реакційним базіканням, то нам не помітити цього неможна і ми повинні покласти в своїй книгоzbірні Макса Нордау на ту саме поличку, що він на неї заслужив.

В. ЩЕПОТЬЕВ.

До біографії А. Телесенка.

(Із жандармського архіву).

Перед нами справа Полтавського Губерського Жандармського Управління. „По производству дознаний в порядке 1035 ст. Уст. Угол. Судопр.“ за 1905 рік (Архівний фонд Полтавського Губарху, архів I, звязка № 35, справа № 473). Серед численних „дознаний“, що єсть у цій справі, знаходимо й дізнання про рідного брата нашого письменника—Ієремію Тесленка, що обвинувачувався в розповсюдженні прокламацій. В звязку з цим до слідства було притягнено й Архипа Тесленка, його допитували, навіть арештовували при Лохвицькій поліції, тільки, на жаль, із справи не видно, чи довго він перебував під арештом. Свідкування самого Тесленка, слова про нього інших свідків дають де-який цікавий матеріал.

Дія відбувається в липні 1905 року в с. Харьківцях Лохвицького повіту (рідне село письменника). Революції нема, але її наближення вже відчувається. По селу роскидаються прокламації; селяне, повертаючись із заробітків, росказують про забастовки; в самому селі чути голоси протесту проти панів та багачів; де-хто з гарячіших говорять уже про те, що час братися за ножі. Доходять чутки про якісь гуртки, що закладаються по городах та селах, доходить і слово „соціалізм“, і хоч селяне ще не розбираються в цьому усьому, але хвилюються і нетерпляче чекають чогось нового, крашого.

В цей час урядник повідомляє станового, що в одного казака с. Харьковець єсть якась прокламація, що дав йому Ієремія Тесленко. 20 липня ст. ст. пристав виїздить на село і провадить слідство. Цікаво свідчити волосний писарь: його слова дають матеріал для характеристики тодішніх селянських настроїв. Він оповідає, як з де-кількома селянами був у садку в Архипа Тесленка. Прийшов сюди селянин, що вернувся з заробітків із Маріуполя, і росказав про забастовки робітників; прийшов учитель, росказав, що, „в г. Лохвице много социалистов, издаются свои прокламации, книжки и журналы“ і до цього додав: „нам надо составить кружок демократов, быть ярыми защитниками

революционеров, у нас в Харьковцах, наверно, наберется человек тридцать". Цікаво писаръ закінчує: „К этому добавляю, что Архип Тесленко в первых числах июня ездил в Киев на богоявление, и с того времени начали появляться в Харьковцах прокламации".

Другого дня в 5 год. ранку, пристав зробив трус у Тесленків. Холодний протокол байдужим тоном зазначає ту обстановку, серед якої жив і працював співєць селянської голоти: „Изба состоит из одной комнаты, сеней и чулана, надворные постройки—клуна, три сараи, погреб". Трус не дав нічого, однаке, „обнаружены принадлежащие Архипу Тесленку некоторые рукописи", що й були одіслані помішником начальника Жандарм. Управл. в Лубні.

А на завтра, 22 липня, в Харьківці приїхав сам ісправник. Свідчення Тесленка мають подекуди біографичний характер, тому ми частину їх подаємо буквально, хоч вони й оброблені в протоколі рукою поліцейського записувача: „Я, Архип Ефимов Тесленко, 23 лет, православный, холост, грамотен, обучался в Харьковецком 2-классном училище два года, но курса не окончил и поступил в контору нотариуса Кисловского, где служил около 2 лет, отсюда поступил в ученики телеграфного ведомства на ст. „Долинскую" Харьково-Никол. жел дор. Это было в 1902 г., пробыл там месяца 4, но по слабости зрения оставил занятия и возвратился в с. Харьковцы, где и живу безотлучно до сего времени. Занимаюсь сельским хозяйством. В селе Харьковцах имею отца Ефима Акимова, мать Евдокию Сидоровну и брата Иеремию, который служит учителем Гасульской церк.-приходской школы Сенчанской волости, но теперь каникулы проводит дома. В г. Лохвице я бываю редко; не помню, кажется, между 10 и 13 июля, когда был спектакль Ивановых, пошел и я в город и вечером возле народного дома увидел неизвестного человека"... Той невідомий показав Тесленкові дві картини: селянина, що точить ножа, і корону, що її розбивають, серп і молот, і до того додав: „вот что готовят для богачей и царей; не бойтесь их так, как вы боитесь их по селам. Об этом если донесете полиции, то вам будет нож. В г. Лохвице есть много кружков, и мы запасаемся оружием и ждем; в случае восстания, так у нас готово, а вы, сельские дураки, боитесь". Далі Тесленко додав, що як у нього в садку зібралися люди, то він їм про це росказав, „полагая, что лица эти, услыхав это, не будут кому-либо передавать".

I перед ісправником найбільш цікаво оповідає писар. Він росказує, як після сходу він із селянами зайшов у крамничку чити зельтерську воду; там був і Архип Тесленко: „пили и водку, но Архип отказался от водки, и его угостили водой". Потім Тесленко закликав усіх до себе в садок. Тут після оповідання про Маріупольську забастовку, що де-які вимоги робітників уже задовільнені—„исполнены", Тесленко, як каже писар, додав: „рано или поздно, а исполнят; вот и у нас в Лохвице образовались кружки, издают свои газеты и журналы", і розповів про-

згадані вже картини. Тесленкові писар дає таку характеристику: „Архип Тесленко один из самых ярых пропагандистов и как-то публично на улице, по поводу полученной прокламации, кричал так: „все, что пишут, правда; эти люди стараются за нас, но мы не понимаем, не хотим это сознать“.

Закінчивши „дознання“ ісправник 23 липня одіслав його до помішника начальника Жандарм. Управл. в Лубнях, повідомляючи останнього, що Архип Тесленко „задержан при поліцейському управлении“. Із Лубенъ справа пішла 29 липня в Полтаву до начальника Жандарм. Управління з приміткою, що „срок ареста Архипа Тесленка истекает 30 сего июля“. Невідомо, чи нашого повістяря 30-го ж і випустили, чи срок арешту було продовжено: в справі цього немає. Полтавські жандарми 2 серпня направили всю справу до прокурора Лубенського Окружного Суду, а той вже цю справу припинив, бо вона велася про Іеремію Тесленка, а свідки одноголосно показали, що прокламацію, що з неї й почалася справа, дав Іеремії сам писар. Писаря до суду не тягли, бо прокурор вирішив, що писар взяв її „из числа подброщенных в селе для прочтения ради одного любопытства“. Тому-то 10 серпня прокурор повернув усю справу назад до Полтавського Жандарм. Управління.

Очевидно, після цієї справи Тесленко й попав під догляд поліції, як пише про це його біограф Слюнин-Стодоля. (Вінок на могилу рідному письменнику А. Тесленку, Лохвиця 1919), а попавши, тікав до Києва, де блукав по монастирях, ночліжках, тощо. Через це, мабуть, він тільки 5 грудня 1905 року пише прохання до помішника начальника Жандарм. Управління: „Покорнейше прошу Ваше Високоблагородие воротить мне рукописи и письма, отобранные у меня 21 июля с. г. приставом 1 стана Лохвицкого уезда“ (той же архів, звязка № 39, справа № 577).

Через місяць, 5 січня 1906 р., помішник нач. Жанд. Упр. по Лохв. повіту пересилає до пристава 1 стану Лохв. п. „восемь номеров рукописей и одно письмо“ для Тесленка. При тому дано опис, в якому перечислено ті рукописи. Опис такий: „Опись рукописям, взятым по обыску у Архипа Ефимова Тесленка:

1. Рукопись „Святыя мѣста и святыни въ Россіи и на востокѣ“ соч. Павла Петрушевского	1.
2. „Мое поступление въ школу“	1.
3. „Хуторянка“ оповидання дядька Степана	1.
4. „Маруся“	1.
5. „Ночь на Ивана Купала въ с. Харьковцахъ“	1.
6. „Не стойти жить“. Драма въ 5 діяхъ	1.
7. „Отрывокъ изъ утраченного разсказа“, писанного въ іюль 1902 г. въ с. Харьковцахъ	1.
8. „Нестойти жить“ драма въ 5 діяхъ	1.
9. Письмо на имя Архипа Тесленко	1.

На другому боці росписка Тесленка, що він одержав руко-
писи аж 18 жовтня 1906 р. Опис цікавий тим, що згадує неві-
домі в друку твори Тесленка: Мое поступление в школу, Маруся,
Ночь на Івана Купала, уривок; „Не стойть жити“ названо аж
двічі драмою, тоді як у творах Тесленка під таким заголовком
є оповідання.

Минув іще тиждень, і розпочалася справа про заслання
Тесленка (той же архів, звязка № 40, справа № 615). 25 жовтня
1906 р. Лохвицький ісправник писав у Полтавське Жанд. Упра-
вління, що він заарештував 14 козаків с. Харьковець, і він
просить губернатора „об адміністративной высылке означенных
лиц из пределов Полтавской губ., как вредных для обществен-
ного порядка и спокойствия“. У приложеній до цього постанові
від 24 жовтня ісправник пише, що „в с. Харьковцах Лохвицкой
волости организовалась шайка, которая своими действиями: гра-
бежами, кражами, насилиями над личностями и имуществом
и самоуправлениями, навела страх и ужас на мирных жителей
этого села“, і що, „как установлено произведенным дознанием,
в этой шайке состоят местные же жители“. Далі 14 прізвищ,
і між ними—„Архип Ефимов Тесленко, 24 лет“. Поки-що в спра-
вах Жандарм. Управл. ми не знайшли продовження, але ж відомо,
що того ж 1906 року Тесленка було заслано у Вологодську губ.,
де він і прожив аж до 1910 року.

Легенда про Сковороду у французькому словнику.

Шукаючи відомостей про Сковороду в західніх виданнях,
я знайшов дві статті про нього: одну в Чеському словникові:
„Отто. Словник науковий. Ілюстрована Енциклопедія Загального
Знання“ (в 23-му томі, що вийшов 1905 р.) і у французькому
„Великому Універсальному Словнику XIX-го віку“ Г'єра Ларуса,
що вийшов 1865—1876 р. Перша стаття, досить докладна і цілком
наукова (крім кількох дрібних помилок), належить лекторові рос.
мови в чеському університеті в Празі, знавцеві РОСІЇ—Карлу
Штепанеку. Друга, поруч з вражуючо новими відомостями, є ніщо
інше, як детепний „роман“ про Сковороду. Осії переклад:

„Сковорода (Григорій Савич) російський теолог. Народився
в селі з околиць Київа коло 1730 р., вмер в 1778 році. Він
походив з бідної сім'ї і вступив 12-ти років прислужником до
Київської Духовної Академії. Однаке, за виявлену здібність та
розуміність, йому дозволено проходити курс, і він незабаром зро-
бився одним з найблискучіших учнів Академії. Після того як зін
даремно прохав дозволу податися за кордон, щоб завершити свої

студії, він пішкі помандрував до Пешту, таємно від свого начальства. В цьому місті він вивчив німецьку мову й потім подався до Гале, де досягло тоді свого найвищого близку навчання Вольфа. Сковорода три роки віддавався тут студіям метафізики та теології й написав у цей час переклад проповідів Св. Івана Золотоустого, а також повчаючі байки, що зберігались до наших днів в усній традиції у жителів України. Коли він після чотирьох років відсутності повернувся до Київа, його знову до Академії не прийняли, й він не міг здобути жадної посади. Тоді він почав боротися за пом'якшення переслідувань греко-уніятів (або грецьких християн, що визнають зверхність папи) з боку їхніх земляків. Він обійшов країну, сіючи скрізь слова згоди, й завдяки успіхам своїх зусиль зробився попом у своєму рідному селі. Тоді він ще дужче, ніж раніше, провістав проти жорстокостів уніятів і поставив собі завданням навернути їх (до православ'я А.К.) самим лише своїм промовницьким мистецтвом, що не мало собі рівного в південній Росії. Але, коли він відмовився вжити насильств, як йому наказував Синод, його було звільнено, і він подався до Риму. Звідти він незабаром повернувся, коли почув про збільшення переслідувань, і виступив на захист безщасних реформаторів. Але, хоча змагання його мали успіх, вони спричинились до його загину, бо російський уряд не міг відстути перед опором звичайного священика. Було видано наказа його заарештувати, яко бунтівника, й він врятувався від тюрми і, певно, від смерті тільки тим, що сковався в одного шляхтича, що часто виявляв до нього свою прихильність. Він вмер незабаром після того в цьому притулкові. Згідно з традицією (!) він прорік свою смерть на передодні й вирив сам собі могилу, щоб визволити свого доброчинця від зайвого клопоту. Сковорода єдиний письменник Малої Росії, що писав прозою. Його праця має називу Симфонон. Є також декілька його релігійних статтів латинською та російською мовою, що виявляють великий смак, велику красу форми та широкосяжне знаття,—якості дуже рідкі в той час у країні, в якій він жив. Бандуристи (рід українських труверів) приписують Сковороді ще і в наші дні всі народні пісні України, крім пісень військових та про кохання".

Автор статті невідомий. Французька мова жива і яскрава. Через загальний легендарний характер оповідання просвічує багато реальних фактів (напр., про вчення в Академії, мандрівку до Пешта,—у Ковалінського „Офен“,—обставини смерті), а також відомих легенд про Сковороду (мандрівка до Риму). Важко сказати, чи вся історія з уніятами виросла з переказів про толерантність Сковороди, чи вона є плодом свідомої містифікації (якогось уніята чи що). Але що найдінніше—так це відомості про науку Сковороди за кордоном, про студії в Гале, про Вольфа та переклад Івана Золотоустого. Іхне походження невідоме і чекає на свого дослідувача.

А. Ковалівський.

М. РОЗЕНТУЛ.

Фашизм. Рур. Лозана.

ЄВРОПА ПІСЛЯ ВІЙНИ.

Під час великої європейської війни, всі держави, що прийняли в ній участь, кричали на всіх перехрестях, що вони виступили лише во ім я „звільнення світу від імперіалізму“. Війна повинна була „очистити“ атмосферу ворожнечі і ненависті. Війна—остання, вона повинна зробити неможливою нову.

Особливо багацько кричали про боротьбу з мілітаризмом, хватаючись за прусське юнкерство, держави Антанти.

Але війна кінчается перемогою Антанти. Німеччину і Австрію остаточно розбито. В них повстає революція, яка геть скидає і юнкерство і імператорську владу. По Версальському мирові переможені Германія і Австрія повинні віддати всю свою зброю, свою морську і повітряну флоту. Од Германії одриваються найбагатші провінції і всі колонії, накладаються величезні репараційні виплати, які остаточно мають задавити її народне господарство. Австро-Венгрия розділяється на частки, котрі підпадають в цілковиту залежність Антанти, а сама Австрія, власне місто Віден, з невеликою округою позбавляється сировини, вугілля, хліба і переживає найтягніші часи свого існування. Турція виганяється з Європи, більшість її азіяцьких володінь стають колоніями переможців.

Такий той „справедливий“ мир, котрий нав'язали переможці переможним.

Чи являється в крайнім разі цей мир міцним? Ні. Ніколи в капіталістичному світі не панувала така несталість; ніколи ще над світом не висіла така гостра загроза нової війни, як тепер.

Європа за часи війни зубожіла, обтяжена колосальними державними боргами. Продукція народного господарства у всіх європейських країнах сильно підузала. Грошову систему і міжнародний обмін порушені, становище робітничих мас надзвичайно погіршало. Капіталістичні країни виявили абсолютну нездібність піднести своє господарство. Проте спроби налагодити звязки, погодити протилежні інтереси капіталістичних країн відбувалися на всьому протязі часу з 1919-рока аж до останніх днів.

В одному з Українських сатиричних журналів в Америці „Молот“ уміщено надзвичайно вдалу карикатуру на безпорадність капіталі-

стичного світу полатати наслідки імперіалістичної війни. Діпломатія сучасного капіталістичного світу замальована в образі товстого чоловіка, що піднімається вгору по драбинці. Ступені тої драбини мають назви конференцій, які так невдало кінчили своє існування на протязі останніх років. Ці конференції: Вашингтонська, Парижська, Лондонська, Генуезька, Гаагська, Лозанська. Під ногами цієї важкої діпломатії ступені тої драбини тріщать і ламлються. Останній мент діпломатія як раз ступає на Лозанську конференцію, але вона так само не видержує і ламлеться. З жахом діпломатія кричить: „Невже ж і ця поламлеться?“

Це діпломатичне безсилия являється характерною ознакою непевного, несталого становища капіталістичного світу. До того ж на цьому хисткому по своїй суті ґрунті відбувається жорстока економічна і політична боротьба поміж ріжними класами, і неможливо найти будь якої точки для порозуміння. На фоні цього непевного становища класова боротьба в Західній Європі набирає все більшої і більшої сили, набирає таких форм, яких до цього часу не було в капіталістичному світі. Такими формами являється фашизм і окупація Рур. Це є два основних факти міжнароднього життя, які послідовно випливають з того хаосу і роспаду капіталізму, який панує зараз в Європі. В своєму міжнародному огляді ми спинимося, головним чином, на них, оскільки вони являються фокусами, де сконцентровано зараз ці протиріччя капіталістичного світу.

2. ФАШИЗМ.

Щоб зрозуміти характер цього рознудзаного методу наступу капіталу, щоб ясно уявляти собі які власні групи репрезентують собою фашисти, чим пояснюється їх успіх, необхідно спинитись, хоча в коротеньких рисах, на економічному становищі і політичній боротьбі, яка розвивалася в Європі після війни.

Зарах же після війни Європа переживала час підйому ще недемобілізованої промисловості. Військові бариші, загроза з боку незадоволених війною салдацьких і робочих мас примушували буржуазію піти на певні уступки робочому класу. Робітничий рух широкою хвилою прокотився по всій Західній Європі. Революція в Россії, в Німеччині, в Австро-Венгрії найшла відгук і в Італії. Почалася хвиля забастовок як в промисловості, так і сільському господарстві. Густа сітка робітничих синдикатів покрила всю країну, і одні вимоги восьми - годинного робочого дня та збільшення заробітньої платні робітники перейшли до захвату фабрик в свої руки, до вимог робітничого контролю і націоналізації промисловості. Таке було співвідношення сил у 1919—1920 році.

Однак, воно незабаром змінилося. Вже з другої половини 1920 р. виявляється колосальний занепад, криза промисловості в Західній Європі. Зростає безробіття, зменшується активність мас. В той же час буржуазія у світовому масштабі роспочинає свій наступ.

В Італії Джіолітто шляхом обіцянок, при допомозі переляканых масовим рухом соціал-зрадників, вдалося спинити робітничій рух.

Тоді на сцену виступають фашисти. *Fasci*—значить по-італійському отряди, загони. *Fasci di combattimento*—бойові отряди, бойові дружини. Початок організації фашистських загонів і соціальне коріння фашизму виявляється зараз же після закінчення війни. Перші кадри фашистів було зорганізовано з демобілізованих солдатів та офіцерів. Коли перші за скороченням промисловості не змогли знайти роботи, то другі не схотіли після війни вернутися до „чорної“ праці. В той же час Італія сильно постраждала в результаті війни. „Перемога“ для Італії дала не багато. На цьому ґрунті бувши інтервентисти (прихильники втручання Італії в війну) склали бойові отряди для захисту порушеній справедливості (за приєднання до Італії Фіуме, за перетворення Адріатичного моря в Італійське внутрішнє море).

Тов. Т. Сандомирський в своїй праці „Фашизм“ на підставі добого ознайомлення з матеріалами про фашистів приходить до висновків, що фашизм не має власної ідеології, краще сказати, що ця ідеологія невиразна, мінлива, як невиразна і мінлива позиція тих ріжнородних соціальних груп, що стоять за фашизмом.

Фашизм, на думку одного із головних його діячів—ідеологів, полковника Горголіні,—це синонім антіколективизму і антідиктатури пролетаріату. Мусоліні, основоположник і провідник фашизму, сучасний диктатор Італії в своїй історичній промові 30 вересня 1922 року заявляє, що „Держава повинна репрезентувати не партію, а весь колектив нації. Держава, яка на протязі 50 років не зуміла організувати відпор соціалістичному насильству, держава, котра не ризикує випустити своєї газети тільки через те, що друкарі оголосили страйк, котра живе і вічно хилатається, засуджена на загибель“.

В своїй внутрішній політиці фашисти виявляють себе більш виразно в останній час, даючи яскраві картини своєї дальшої революції. З початку, однаке, фашизм був пофарбований радикальним кольором, але чим далі, тим все більше стає виразніш характер фашизму, направлений до знищенння робітничого руху в Італії. Згодом кадри фашистів поповнюються всіма тими елементами, котрі так чи інакше постраждали від війни, котрі розчарувались за допомогою соціал-зрадників в можливості досягти своїх інтересів шляхом боротьби. Однаке, не мало знайшлося тих, котрі під час підйому революційного руху в Італії також постраждали. Ці елементи знаходились перед усім в колах власників підприємств та поміщиків, навіть в колах інтелігенції, котрих було сильно „притиснено“ в часи панування робітничого руху, ба навіть серед інших кол населення, котрих демагоги фашизму зуміли налякати прикладами голодування і руйни Радянських республік.

Коли початок фашизму можна віднести ще до 1919 року, то розцвіт його почався тільки в 1921 році. Під час безцвітного кабінету Бономі (липень 1921—березень 1922 року), а особливо ще більше безцвітного кабінету де-Факта (березень 1922—жовтень 1922 року), фашисти стали фактичними господарями в Італії.

Нарешті 30 жовтня 1922 року провідник фашистів Мусоліні підходить зі своїм військом до самого Риму, де-Факта подається до демісії, і влада передається королем до рук Мусоліні. Останній здобуває—від

„демократичного парламенту“ диктаторські повноваження на цілий рік, роспускає парламент, і більш терор досягає в Італії найвищої точки. Цілі загони фашистів задавлюють робітничий рух шляхом систематичного терору, руйнації робочих організацій, масових вбивств, підпалів та погромів. Фашисти вриваються в народні будинки, театри, помешкання робітничих організацій, кооперативів, знищують майно, вбивають керовників робітничого руху. Вони не дають спокою навіть в приватних помешканнях відомих керовників соціалістичного руху, виводять їх і на вулицях розстрілюють. Дійшло до того, що по містах та по селах, де були фашисти, мешканці боялися передилачувати соціалістичні, комуністичні газети. Досить вказати на те, що за першу половину 1921 року по даним анкети газети „Avanti“ в одній тільки Полезінській окрузі (Венеціянська провінція) постраждало од фашистів 408 місцевостей, при чому оказалось: убито 136 чоловік, поранено 244. Знищено ріжних помешкань: редакцій газет 10, народніх домів 25, камер праці 60, кооперативів 85, селянських ліг 43, соціалістичних секцій і груп 33, культпросвітніх гуртків 17, робітничих 36. Мусоліні не спиняється перед масовим ув'язненням 60 тисяч революційних залишничників, із котрих біля 15 т. вже звільнено врешті по черзі. Він будує спеціально фашицьку міліцію в 100 тисяч чоловік. В галузі зовнішньої політики Мусоліні проводить імперіалістичні заходи, він збільшує армію від 150 тисяч до 300 тисяч, збільшує термін військової служби від 8 місяців до одного року шести місяців. Таким чином фашисти кров'ю і погромами придушили робітничий рух. Комуністична партія примушена була піти в підпілля. Її орган „Davaratore“ довелося випускати робітникам в друкарнях нелегально. Центральному комітетові Компартії Італії вдалося втікти від арештів, але одного із видатніших членів Ц.К. тов. Бордіга, фашистам вдалося арештувати. В останній час телеграф приніс звістку про арешт Серраті.

Однак, невиразність соціального складу фашистів, розбіжність інтересів соціальних груп, що стоять за фашистами, в останній час починає виявлятися. Помічається картина роспаду фашизму. Націоналісти незадоволені зовнішньою політикою Мусоліні на Лозанській конференції, діло дійшло навіть до одвертої сутички, при чому Мусоліні наказав обезбройти Анунціанські загони. Цей росклад буде продовжуватись далі, і, безперечно, фашизм врешті розвалиться, і ті робітничі і селянські маси та маси дрібної інтелігенції та міщанства, котрі пішли за демагогичними гаслами фашистів, скоро розчаруються, покинуть їх, і на місці фашизму стане одверта, не прикрита диктатура буржуазії. Цьому допомагають самі фашисти, особливо виданням житлового закону, по якому велика буржуазія, власники домів викидають, уже й зараз, інтелігенцію і міщанство з найманіх помешкань.

Наступ капітулу, який набрав міжнародного характеру, виявляється і по інших країнах підйомом діяльності реакційних кол. Демісія кабінету Бріану у Франції, на місце якого з'явився Пуанкарэ, повалення кабінету Лойд-Джоржа в Англії, кабінету, що заправляв на протязі майже 10 років англійською політикою, замінення кабінета Вірта в Німеччині далеко правішим кабінетом Куно, вбивство реакційними колами Польщі

Нарутовича—все це знаменує наступ капіталу в міжнароднім смислі. Одночасно з цим ведеться організація реакційних сил по всіх країнах подібних до фашистів в Італії. Такими організаціями є i Haken-Kreuzler^и в Германії, Ку-Клу-Кланс в Америці і т. ін. Робляться навіть спроби організацій фашистських сил в міжнародному маштабі. У всіх країнах фашисти прагнуть до захвату влади, до ліквідації робітничого руху і в першу чергу знищенню комуністичних партій. Для перетягнення на свій бік дрібної буржуазії і несвідомих робітників, фашисти перефарбовуються яскраво в націоналістичний колір, кричать про боротьбу проти великого капіталу, а також і против єреїв („котрі захопили в свої руки по всіх країнах гроші і владу“). Це, однаке, не заважає фашистам всіх країн одержувати субсидії від великої буржуазії, в тому числі і від єврейської. Фашисти таким чином являються війовничим авангардом світової контрреволюції. Успіх їх залежить лише від занепаду робітничого руху, слабості комуністичних партій і безпосередньої зради соціал-угодовських партій Західної Європи.

З. Р У Р.

Окупація Руру являється логічним наслідком імперіялістичної війни 1914—1917 року, природнім етапом в цілій серії спроб капіталістичного ладу вийти із кола суперечності. Конкуренція між Германією та Францією, неможливість для Франції полагодити руїну свого господарства, боротьба за вплив в Європі являються причинами Рурської авантюри.

Рурський конфлікт є передусім боротьба за вугілля та залізо.

Отже необхідно спинитися на економичному становищі Германії та Франції та на значенні для господарств обох країн, а також для інших, Рурського басейну. Під усією західною частиною Європи на теренах Франції та Германії проходить величезний масив, надзвичайно багатий вугіллям та залізною рудою. При цьому, однаке, більша частина залізної руди лежить на території Франції, вугілля—Германії. Щоб узвіти собі картину значіння Руру та Германії і Франції у світовій продукції вугілля, заліза та виплавки чавуна, наводимо слідуючі дані: у 1913 році світовий здобич вугілля рівнявся коло 1.318 міліонів великих тон (одна велика тона рівняється коло 62 пудів); із усієї цієї суми на долю Сполучених Штатів північної Америки припадало 509 міл. тон, Англії—287 міл., Германії—234 міл. і Франції лише 40 міл. тон. Щоб ці цифри були більше для нас зрозумілі, порівнямо їх з Донбасом, який в 1913 році давав 32 міл. тон, що складає $\frac{1}{12}$ вугільної продукції Германії. У 1915 році один Рурський басейн дав Германії вугілля біля 115 міл. пудів.

Світова здобич залізної руди рівнялася в 1913 році біля 165 міл. великих тон. Із них 62 міл. випадало на долю Сполучених Штатів 28 міл. на долю Германії і лише 21 міл. на долю Франції. Англія займає 4-те місце з 16 міл. тонів. Здобич $\frac{3}{4}$ залізної руди в Германії припадає на долю Ельзас-Лотарингії.

Нарешті світова виплавка чавуну складала в 1913 році 79 і $\frac{3}{10}$ міл. метричних тон (одна метрична тона рівняється коло 61 пуда). На долю Сполучених Штатів із цього припадає 35,5 міл., на долю Германії 16,8 міл. (і в тому числі 3,7 Ельзас-Лотарінгії), на долю Велико-Британії 10,4 міл., Франції 5,2 міл., Росії 4,6 міл. Таким чином Ельзас-Лотарінгія, яка дала $\frac{3}{4}$ всієї здобичі залізної руди Германії, виплавляла тільки $\frac{2}{9}$ всього чавуну. Залізна руда з заводів Ельзас-Лотарінгії вивозилась і перероблялась в Рурі на знаменитих Круповських заводах, навколо Есена. Цьому допомагає чудовий кокс з рурського кам'яного вугілля.

По Версальському мирному договору Франція одержала Ельзас-Лотарінгію, котра давала $\frac{3}{4}$ залізної руди, яка добувалась раніше в Германії.

Що до самої Франції, то на передодні війни без Ельзас-Лотарінгії, порівнюючи з Германією вона володіла $\frac{1}{3}$ всього світового запасу заліза. Навпаки, головні багатства вугілля були у Германії. Досить вказати на те, що до війни здобич вугілля в Германії була в 7 раз більше, ніж у Франції. Поскольки при виплавці чавуна потрібно 2 пуди вугілля на один пуд залізної руди, то звідсіль виникає величезна залежність французької металургії від привозного германського вугілля, переважно кокса, що привозився із Рура. Таким же чином германська металургія примушена була ввозити залізну руду. По Версальському мирному договору Франція одержала Ельзас-Лотарінгію, або інакше $\frac{3}{4}$ всієї залізної руди Германії.

Окрім того, Саарський басейн, що давав Германії у 1913 році коло 13 міл. тон вугілля, також перейшов до Франції. Окрім того, Германія обов'язувалась виплачувати Франції ріжницю між військовою та теперішньою здобичею, яка скоротилася у Франції завдяки зруйнованню французьких копалень на 20 міл. тон в рік, і окрім цього коло 25 міл. тон додатково Франції, Бельгії та Італії. Нарешті, майже четвертина вугільної продукції Германії відійшла до Польщі разом з верхнєю Сілезією. Таким чином, по даним Кейнеса Германії залишилося всього 68 міл. тон із загальної довоєнної продукції 139 тон, котрі вживалися в самій Германії до війни. Звідси ясно, що приєднання Ельзас-Лотарінгії з її величезними запасами заліза повинно було тільки збільшити потребу Франції що до вугілля. Необхідно до цього додати, що Рурське вугілля добре коксується.

І не дивлячись на те, що дякуючі приєднанню залізної руди Ельзас-Лотарінгії, великої потреби в Франції в вугіллю що не помічається, і французькі та бельгійські капіталісти той рік ще вивозили частину репараційного дешевого вугілля, вони, однаке, лише ждали моменту, щоби захопити решту кам'яного вугілля Германії.

Необхідно зауважити, що поміж германськими та французькими капіталістами в останій час велись переговори про утворення загального синдикату для експлоатації Рурського басейну. Суперечки йшли лише про те, скільки % має одержати кожна із сторін, але до згоди в цій справі не дійшло.

На примусовий захват Руру штовхало Францію скрутне фінансове становище. Державні борги Франції виросли з початку війни в коло-

сальному розмірі, так до війни видатки Франції рівнялися 5 міліярд. франків. В 1922 році бюджет нормальний складів коло 25 міліярдів франків, репараційний також біля 25 міліярд. франків. Вважаючи на те, що французький франк упав в ціні зараз в $2^{1/2}$ рази, маємо в довоєнних франках, що один нормальний бюджет більше в два рази довоєнного бюджету.

Особливо збільшились видатки Франції по утриманню армії і виплатам боргів, які досягли зараз 5 міліярд. золотих франків. При цьому по своїх боргах Америці і Англії Франція поки що не платить навіть процентів. При таких умовах неминучий є дефіцит. В нормальному бюджеті видатки передбачаються в 24 міліярд., а прибутки в 20 міліярд. Дефіцит в 4 міліярд. франків можна покрити лише позичками. Навіть французькі економисти, напр. Геррео, бувший міністр, депутат департаменту Рони, обчислює цей дефіцит значно вище. Увесь же дефіцит по нормальному і репараційному бюджетові досягає 17 міліярд. франків. Поскольки Германія також не має змоги покрити свій репараційний бюджет, то заборгованість Франції та її фінансове становище гіршає с кожним днем. А посільки промисловість і хліборобство Франції не досягає ще розмірів до військових, то весь тягар нових податків лягає знов на народні маси. Щоб заспокоїть їх французьке правительство увесь час кричало, що Германія повинна заплатити за все. Рурська авантюра повинна «оправдати» діяльність правительства перед очима широких мас французького населення.

До того що треба одмітити, що Франція боїться реванща з боку Германії. Посільки населення Франції зменшується, а промисловість не працює так активно як німецька, Франція боїться, щоб через де-ділька десятків літ Германія, маючи в руках могутню Рейнську промисловість і невичерпані запаси вугілля, зміцниться настільки, що зможе знову відвоювати втрачене. Про це говорить в своєму таємному докладі голова фінансової комісії Дарнак, якого послав Пуанкарے в Ренську та Рурську область для ознайомлення з становищем на місці. По тих же причинах, по котрих Франція хоче захватом Рура знищити силу Германії, Англія і почасті Сполучені Штати заінтересовані в тому, щоб Рур лишився в руках Германії. Економично Англія, як країна з великою зовнішньою торгівлею заінтересована в збереженні Германії, як ринка для збути своїх товарів, по друге Англія боїться економічного зміщення Франції, яка, захопивши Рур, звільниться від залежності Англійського вугілля. Через це Англія ще до окупації Рура всіма силами протишилась їй, і Франції довелося відважитися на останню без згоди Англії, за підтримкою Бельгії та Італії. Із всіх держав Бельгія остаточно звязала свою долю з долею Франції, Італія ж має на меті, одержавши частину Рурського вугілля, звільнитися також залежності від дорогого Англійського вугілля. Проте політика диктатора Італії поки ще не зовсім означена.

Забезпечуючи свій фронт від Англії, Франція намагається перетягти на свій бік Малу Антанту і скласти так званий континентальний блок. Для цього Франція, не дивлючись на своє скрутне становище, фінансує Польщу і Чехо-Словаччину. Цим пояснюються також і постанова Ради

Послів про признання захвату Польщею Східної Галичини та Віленщини. Що до Англії, то заперечуючи весь час до окупації Рура, вона з моменту вступу французьких військ тримається вичикуючи і навіть полекшує справу Франції, погожуючись на провоз французьких війск через англійську окупаційну зону.

Чим пояснюється така поведінка Англії?

Деякі сверджують, що цей нейтралітет Англії куплено уступками французів у Лозанні. Проти такого твердження говорить те, що ці уступки не могли бути остільки великі, щоб компенсувати безсумнівно небезпечне для Англії зміцнення Франції. Можливо, як доводить тов. Штейн *), що Англія поки що вичікує, Англія не відважується зараз порвати з Францією, сподіваючись на знесилення обох сторін, щоб тоді краще скористуватися з їх становища.

Можливо також, що Англійські фінансісти, цілком резонно гадаючи, що у французьких капіталістів не вистачить засобів для експлоатації Рура, мають на думці потім увійти спільником в синдикат по експлоатації Рура і захопити собі ласий шмат.

Такі були економічні і політичні передумови Рурської окупації. Приводом для окупації була причіпка Франції; Німеччина минулого року доставила на де-кілька 0/0 менше вугілля та лісних матеріалів, ніж належалося по договору. На підставі цього репараційна комісія голосами представників Франції, Італії та Бельгії проти голоса представника Англії визнала, що Німеччина навмисне не виконує договору, через що необхідно «установити контроль» над здобичем вугілля в Рурі. Для встановлення цього контролю по заяві Пуанкаре необхідно послати 60 французьких та бельгійських інженерів і отряд для охорони їх. Однак, з самого початку було послано величезну армію з танками та іншими атрибутами військового наступу. Німці відповіли на це відмовленням від дальших репараційних виплат. У відповідь на це французи та бельгійці почали поволі поширювати полосу окупації. Причому вони одночасно oddілили окупаційну зону від іншої Німеччині митовим бар'єром і припинили довіз вугілля до Німеччині.

Таким чином Німеччина зараз привозить вугілля із Англії, але це їй обходиться надзвичайно дорого. Щоб оцінити удар, котрий нанесено окупацією німецькому господарству, приводимо ще де-кілька даних. Окупований район повинен дати в цьому році біля 90% всього германського вугілля, більше 40% всієї залізної руди, біля 3/4 виплавки чавуна, більше 40% цінку та оліва. В окупованих місцевостях залишилася велика кількість хемічних заводів; таким чином окупація наносить удар і величезній німецькій хемічній промисловості. Зрозуміло, що ця окупація викликала велике заворушення в Німеччині. Буржуазія заговорила про створення единого фронту всіх класів проти окупантів, але «це єднання» було розкрито німецькими комуністами, які вказували, що велика буржуазія німецька, що кричить про патріотизм, всякий час може вийти до згоди з французькими капіталістами про експлоатацію робітничих мас.

Справа йде лише про ціну.

*) „Коммунистическая Революция“ орган ЦК РКП, март 1923 г.

Ще на переродні окупації (7-го січня 1923 року) комуністичні партії семи країн, в тому числі Франції, зібрались в Ессені звернувшись до Амстердамського і Віденського інтернаціоналів з пропозицією единого робітничого фронту для недопущення окупації Руру. Відповіди, однаке, не було дано. Теж саме сталося і з пропозицією Виконкома Комінтерна і одвертим листом т. т. К. Цеткіної, Ньюбольда, Радека та Геккера, котрі звернулися з доручення Комінтерна і Профінтерна до другого Інтернаціоналу з пропозицією провести в життя постанови Гаагського конгресу миру і оголосити загальну забастовку протеста проти окупації Руру. Пізніше бельгійські та французькі соціал-патріоти остаточно одобрили захватницьку політику своїх урядів.

Окупація Руру підняла енергію комуністичної партії Франції, котра очистила свої ряди від попутчиків, як напр., Фросар. Навпаки, революційні елементи робочих мас збільшують свою прихильність до компартії. Останні відомості оповіщають про вступ до партії Анрі-Барбюса, пролетарського письменника Франції тов. Монатто.

Що до самих окупантів, то становище їх надзвичайно тяжке. Окупанти не в силі опанувати складною продукцією і транспортуванням з окупаційної зони, котра зараз дає мізерну кількість вугілля, меншу ніж до окупації. Окупація вимагає видатків. Знецінення французького франка в результаті окупації збільшує зрист цін і незадоволення широких мас. До того ж окупанти під впливом пасивного бойкоту віміців ввели в окупаційній зоні режим терору. Арешти, труси, реквізіції збільшуються з кожним днем. В самій Франції збільшується реакція і протест.

До чого приведе це все? Зараз з певністю сказати цього неможна, але втручання Америки і більш активна позиція Англії зможуть внести де-яке заспокоїння і навіть реевакуацію Рура, але це він в якому разі не розвязує тих економічних протиріч, в яких загруз капіталістичний світ. Це буде нова відрочка до того часу, коли знов киникне який-небудь конфлікт між капіталістичними країнами, і коли під проводом організованих комуністичних партій робітничі маси розважуть це питання по своєму.

4. МЕМЕЛЬСКИЙ КОНФЛІКТ.

Відгуком Рурської авантюри являється конфлікт між Литвою та Польщою. Мемельська округа ще в 1919 році була відірвана від Германії і осільки населення її переважно литовське, хоч сам Мемель заселений підмічами, його відано Литві, як вихід до моря. Однаке, тимчасово до вироблення державного статуту Литви Мемель передається в тимчасове керування союзних держав. З $\frac{1}{2}$ року Литва терпеливо ждала передачі їй Мемельської округи, нарешті, скористувавшись Рурською завірюхою, захопила Мемель, при цьому, йдучи за прикладами Желіховського та Корфанті, литовці захопили Мемель нерегулярними отрядами, ніби повстанням самого населення, щоби поставити союзні держави перед фактом. Можливо, що тут не обій-

шлося без участі Англійської дипломатії. Кінець кінцем Литві це вдалося і Рада послів санкціонувала цей захват. Але цим була не задоволена Польща. Почалися сутички на так званій нейтральній зоні. Передача Польщі Віленщини та Галичини в деякій мірі може заспокоїть Польських імперіалистів.

Необхідно додати, що при розрішенні цього конфлікту, як і при розвязанні справи про Галичину Радянська Федерація ігнорувалася, хоча для неї далеко не байдуже, як буде розвязано ці справи. Нота тов. Чичерина лишилася без відповіді. Посередництво Радянського Союзу було відкинено. Це дас нам право і надалі жадним способом не визнавати принятих рішень.

5. ЛОЗАНСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ.

Конфлікт на Блізькому Сході, котрий даремне намічалося розв'язати на Лозанській конференції, після Рура є одна з найголовніших справ, що їх конче потрібно розв'язати світовому капіталізму.

„Справедливий“ мир, котрим закінчилася велика європейська війна, лишив Туреччині лишень невеликі клаптики її старих владінь.

За Севрською угодою, підписаною 11 травня 1920 року, Туреччина втратила в європі Адріанопольський вілайет, що мав відійти до Греції.

Адріанопольський вілайет—це територія в 4600 квадр. кілом., з населенням у 610 тис. мешканців. Туреччині ж залишили вілайети Костянтинополь та Чаталджу з площею всього в 5,6 рис. квадр. кілом. 1,280 рис. душ населення.

Але і по вілайетах, залишених Туреччині, влада її була значно обмежена. Так узбережжя Босфору, Дарданел та Мармурового моря було відокремлене в так звану „зону протоків“ (Zone of the straits). Зона ця переходить згідно договору під управління Ліги Націй, що призначає задля цього спеціальну „комісію протоків“ (Commission of the straits).

Всі фортеці по Босфору та Дарданелах Туреччина мала знищити, але Англії, Франції та Італії надається право утримувати по протоках скільки їм завгодно війська: і кінноту, і піхоту, і морські, і повітряні військові сили, в той час як в турецькій армії не повинно було бути більше 50,000 солдат.

В Азії острова Архіпелагу переходятять до Греції, Палестина та Месопотамія переходятуть по мандату Ліги Націй у розпорядження Англії, мандат на Сірію одержує Франція. Від Туреччини відокремлюються також Аравія та Вірменія. Нарешті, Смірна переходить до Греції на 5 років, після чого питання, кому має належати ця територія, повинен розв'язати референдум.

Згідно Севрському договору, територія Туреччини зменшилася з 1,800,000 квадр. кілометрів до 440,000 кв. кілом., а населення з 21,6 міл. до 8,6 міл.

Крім цього, Туреччина мусіла виконати надзвичайно важкі фінансово-економічні зобов'язання.

Однак, підписаний Северський договір Туреччина не ратифікувала. 1920 року в Туреччині збільшується національний рух, на чолі якого стали Мустаф Кемаль-Паша та його однодумці, і у квітні 1920 року в малоазійському місті Ангорі скликається революційний парламент „Велике національне зібрання“. Воно хоч номінально визнає владу турецького султана Магомета VI, але фактично в своїх руках тримає владу і законодавчу і виконавчу.

Таким чином у Туреччині утворилося два уряди: Костянтино-пісський та Ангорський, що визнає себе цілком незалежним від Костянтинопільського. Ангорський уряд не визнав Северського договору та роспочав боротьбу за відновлення національної незалежності Туреччини та за поворот земель, що відійшли від Туреччини згідно з Северським договором.

Ангорський уряд раніше всіх інших держав визнала Радянська Федерація, що визнає право на самовизначення всіх східних народів, пригноблених великими капіталистичними хижаками.

Згідно договору, що його уклала Радянська Федерація з Туреччиною 16 березня 1921 року, обидві сторони взаємно визнають одну одну та остаточно розв'язують всі справи з встановленням кордонів. Далі Радянська Федерація вважає за конче подрібне скасування режиму капітуляцій, що ні в якому разі, як зазначено в договорі, не відповідає вільному національному розвиткові будь якої держави та перешкоджає цілковитому здійсненню її суверенних прав.

Нарешті, в справі про протоки обидві сторони, що уклали договір, погоджуються передати виробку міжнародного статуту про становище Чорного моря та протоків окремій конференції з прибережних країн, однак, на тій умові, щоб постанови цієї конференції не шкодили цілковитому суверенітету Туреччини та забезпечували Костянтинополь від небезпеки військових нападів.

Далі ангорський уряд укладає два договори з Францією, на підставі котрих до Туреччини відходить частина Сірії та в керуванні частиною, що пробуває під доглядом Франції, зроблено цілу низку змін.

Як заявляє англійська преса, Франція зобов'язалася також підтримати заходи Туреччини до того, щоб Сімірський вілайет та Фракія знову відійшли до Туреччини.

Саме за Сімірський вілайет та Фракію і роспочалася війна між Грецією та Ангорським урядом.

Тут знову виявилися сучеречності капіталистичних держав Антанти. Англія, що пратнула змінити свою владу на всьому Близькому Сході та до того мати міст до Індії і визискувати нафтovі та інші природні багатства Месопотамії, мала на меті поділити Туреччину на частки. Навпаки, Франція, що не має сильної флоти, прагне того, щоб утворити Англії що найбільше перешкод на Близькому Сході, щоб примусити її таким чином бути більш миролюбною та прихильною до вимог Франції у репараційній та інших „континентальних“ справах. Цілком зрозуміло, що Франція підтримувала Туреччину не ради „чудових очей“ Ангорського уряду; але, крім спроби вплинути на Англію, використувавши події на Близькому Сході, Франція до того має на меті „мирно“

завоювати Туреччину, пабувши концесії, збудувавши залізниці та росчинивши широко двері у Туреччину для французького промислового та фінансового капіталу.

Війна закінчилася, однак, цілковитим розгромом Греції, після чого і Англія мусила фактично визнати Ангорський уряд. У Лозані була скликана конференція зацікавлених держав для остаточного укладання мирного договору.

Під час скликання конференції найбільше суперечок викликало питання про участь в праці конференції Радянської Федерації.

Цілком зрозуміло, що Радянська Федерація, для котрої Дарданели є одинокий вихід у Середземне море, була зацікавлена в тому чи іншому розв'язанні справ, що торкаються протоків, а також і зв'язаних з ними політичних справ. З другого боку Радянська Федерація зацікавлена також і в розв'язанні всіх інших фінансово-економічних справ, що їх мали обміркувати у Лозані, з другого боку держави, що скликали конференцію, прагнули, оскільки було можливо, усунути Радянські Республіки, яких вони юридично не визнавали, від участі в обміркуванні всіх міжнародних справ. До того імперіалистичні хижаки, розуміючи, що Радфедерація буде перешкоджати всіма силами постановам, що можуть спричинитися до нових війн, або пригноблення менш сильних націй, щоб полекшити розв'язання всіх справ, гадали не притягати Радфедерацію до участі в конференції.

Однак, до часу скликання Лозанської конференції міжнародне політичне та економічне становище Радфедерації остільки змінилось, що переможці примушенні були погодитися на компроміс, а саме: допустити Радянську делегацію до участі в обміркуванні питань зв'язаних за долею протоків та усунути від участі в обговоренні фінансово-економічних справ, бо, мовляв, ці справи вже раніше розв'язані в договорі між Ангорським урядом та Радфедерацією.

Лозанська конференція відкрилася в кінці листопаду 1922 року, тривала до початку лютого 1923 р. і, нарешті, як і треба було чекати, до визначененої угоди не дійшла.

Основними пунктами конференції були:

- 1) Протоки і режим Константинополя,
- 2) європейські кордони Турції,
- 3) Капітуляції,
- 4) Борги Турції,
- 5) Месопотамія, або власне один із її вілайетів—Мосул.

Що до Смирнського вілайету, то його остаточно визнано за Турцією.

Позиція Радянської делегації по всіх цих питанням була найбільш ясною і вона одстоювала її послідовно до кінця.

В справі про затоки Рад. делегація відстоювала свободу затоків для торгових кораблів і зачинення їх для військових. Таким лише чином можна було позбавитися нової війни на Чорному морі.

Разом з тим Радянська делегація погоджувалась на скликання конференції прибережних держав Чорного моря для улаштовання справи про морське роз'оруження. Відповідно цьому протоки повинно передати

Турції з правом їх укріпляти і не пропускати військових кораблів від під час війни, від часів миру.

По інших пунктах конференції Радянська делегація в своїх референдумах і заявах вістоювала суверенне право Турції, знищення капітуляції, зменшення боргів і створення сприятливих умов для дальнішого розвитку Турції та інших народностів Азії.

Цілком протилежна була позиція капіталістичних країн, особливо Англії.

Остання настоювала на свободі протоків „не тільки для торгових кораблів, але й для військових. Турція дістає репарації від Греції, але Турція повертає збитки тим чужоземцям, що мешкають в Константинополі, 15 міл. турецьких лір золотом.

Нарешті Турція повинна додержувати всі старі контракти та концесії чужоземчих підданців до 1918 р.

В справі капітуляції союзники домагаються утворення принаймі на п'ять років „корпусу юридичних порадників“.

Військові сили Турції в Європі обмежуються 20.000 чол., в тому числі 12.000 для Константинополя.

Такі основні точки договору.

Зрозуміло, що Рад. Федерація ні в якому разі не могла погодитися і підписати такий договір.

Не погодилась на нього і Турція, і делегації розіхались, не дійшовши від до яких результатів.

Однакче, на початку березня Ангорське Правительство надіслало до союзних держав ноту зі своїми пропозиціями, де мається вже чимало уступок. Турція погоджується на відкриття притоків для мирного і військового часу, а також на установлення демілітаризованої зони, згідно проекту союзників. Далі Турція одмовляється від більшості своїх володінь на Архипелазі, від Карабача. По фінансових справах Турція також йде на уступки, погоджуючись на роспреділення боргів. Але Турція настоює на ліквідації капітуляції, не заперечуючи установлення юридичних радників на 5 років та санітарних. Інші справи Нац. Зібрання пропонує виділити і обміркувати окремо.

Погодяться союзні держави, чи ні, покаже час, але Радянська Федерація ніколи не може погодитися на такий договір, котрий ставить під загрозу всі її південні порти.

По останніх відомостях, можна догадуватися, що між союзниками поділено „Мосульську нафту“, що Франція уступила її Англії, очевидно, маючи компенсацію в Рурі. Але це є вихід для капіталізму!

Нарешті, переконавшися в можливості прийти до згоди, держави, що скликали конференцію, скликали пленарне засідання важливіших комісій і 29 січня 1923 р. в офіційному порядкові оголосили повний текст мирового договору, додавши до нього багато інших пунктів, котрі раніше не обмірковувалися.

Основні моменти договору слідуючі:

1) В справі протоків кожній державі дозволяється тримати в Чорному морі флоту, яка б рівнялася по своїх розмірах найбільшій сильній флоті одної із прибережних держав при найменшій кількості

трьох військових кораблів в 10.000 тон. Під час війни кількість кораблів не обмежується. Така постанова, звичайно, порушує елементарніші інтереси Радянських Республік, лишаючи наше побережжя абсолютно одкритим для разбійних нападів капіталістичних країв. Це примушуватиме нас тримати велику флоту в Чорному морі, що буде великим тягарем для нашого господарства. Із уступок, зроблених Турції, звертає увагу право Турції мати підводну флоту в Мраморному морі та протоках, а також жандармерію і поліцію.

В справі території Турції підтверджується відход од Турції провінцій, на котрі дано було раніше мандата Франції і Англії.

Справа про Мосул передається на розгляд Ліги Націй, це-б то на розгляд тих самих Франції та Англії (Турції в Лізі Націй нема).

Фінансове - економічні зобов'язання Турції лишаються старі—вона повинна визнати старі борги, котрі самими кредиторами розпреділюються поміж собою.

Англія природно не хтіла одмовитися, від можливості своєю могутньою флотою тримати під своєю загрозою всю Турцію, головне, Черне море з його шляхами до нафтових багатств Баку.

В справі капітуляції і зовнішніх боргів Турції Англія, а разом із Італією не мали великої охоти зменшувати петлю на шиї Турції. Особливо суперечним було питання про Мосул. Тут з'осереджено величезні запаси нафти. В цій нафті, є зацікавлені і Америка, і Франція, як і сама Англія, бо світові запаси нафти, за винятком бакинських, невеликі і напередодні остаточного виснаження, в той час коли потреба нафти для транспорту, для флоту, для промисловості є конечна.

Англія відстоювала своє виключне право експлоатації нафти. Сполучені Штати, не приймаючи участі в конференції, обмежившисъ посилюючи лише „дозорця“, в той час грали величезну роль на ній і відстоювали вільні руки для всіх держав в Мосулі Турція ж зі свого боку не хтіла поступитись своїми правами на користь Англії.

Після двох-місячних жорстоких суперечок справа стояла в ось якому вигляді.

Рад. делегація настоювала на своїх вимогах зачинення протоків для військових кораблів. Але Турція, щоби добитись уступок по інших пунктах, погодилася на пропозицію Англії в справі протоків та Константинополю. Зате в справі Мосулу та фінансово-економічних питаннях до згоди не прийшло.

Варто зазначити, що Ангорський Парламент (Великі Національні Збори) відхилили умови приняті Лозанською конференцією. Зараз неможна ще сказати, як підуть події надалі. Але ця постанова Ангорського Парламенту свідчить, безумовно, за те, що віковічний конфлікт між імперіалистичним Заходом і колоніальним Сходом буде розв'язаний не на Лозанській і її подобних конференціях. Ангорський дрібно-буржуазний уряд, що стоїть на чолі зруйнованої країни, лише через те може відкидати постанови імперіалистичних конференцій, що сотні мілійонов колоніальних рабів уже повстають до боротьби за своє визволення.

ИОГАН ВЕРТГАЙМ.

Вражіння з окупованого Руру*).

За кілька день до приходу французів носилися в повітрі тривожні чутки. Стільки та стільки полків буде ось тут в Ессені стояти, стільки та стільки батарей в Рурі. Жінкам та дівчатам треба дбати про себе. Хто скаже на вулиці німецьке слово, або ж непривітно подивиться на французського солдата, може потрапити й під розстріл. Ніхто не знесе тієї ганьби, що французи ступлять на німецьку землю. Та дивна річ: ті що це думали й висловлювали, були, виявлялося, понайбільше оті самі, що похвалилися подібними героїчними вчинками своїми, коли вони два роки тому назад роспоряджалися на Україні, а ще раніш в Бельгії. Ото, гадали, „перст Божий“, що помститься на них за їхні люті діла в чужій землі.

Французи прийшли. Стрункою ходою, під музичну увійшли вони у місто. По школах поробили казарми. Шляхетне панство мусило потиснутися та дати місце офіцерам. За вечерею виявилося, що німці—власники копалень можуть розмовляти мирно з французькими інженерами. Та й жінкам не заборонили показуватися, навпаки, вони в швидкому часі любісінько балакали з гістьми. Здавалося їм, що вони й є та невеличка купка „обраних“, що розуміють одне одного, немов той мир, що ось вже чотири роки був тільки на папері, тепер почав здійснюватися. „Нам так ніяково, що ми мусимо заарештувати на кілька день пана Гісена“,—говорив з жалем якийсь елегантський капітан: „я радше розстріляв би кількох отих замурзаних вуглеоків“.

Але шахтарі думали інакше й не далися на провокацію, ані на німецьку, ані на французьку. Усі грабіжки, що бували досі, було вчинено, як виявилось, фашистськими бандами. Добре вдягнені провокатори, назвавшись комуністами, та співаючи приспівок Інтернаціоналу вдиралися в магазини й сплюндрували їх. До того вони були остільки дурні, що атакували „Рурське Ехо“, орган ессенських комуністів й були при цьому „розбиті на голову“, що правда було при цьому поранено також одного комсомольця.

*) Від редакції. Т. Вертгайм, Віденський комуніст, співробітник „Червоного Шляху“, надіслав свої вражіння з Руру, де він був як раз під час окупації. Редакція гадає, що живі вражіння т. Вертгайма будуть цікавими для читачів і доповнить статті проф. Остапенка і М. Розентула.

Та взагалі найбільше постраждала комуністична молодь. В своїй невтомній пропаганді серед населення й французьких та бельгійських солдатів вона не вважає на арешти й катування по в'язницях. Що кожного ранку з'являються свіжі плякати, що закликають німецьких робітників до боротьби проти уряду, та намовляють французьких солдатів не йти на германських братів.

І не один французький вартовий, що радше був би зостався вдома з дітьми та жінкою, стоючи на варті біля якогось державного будинку, гукав до робітників, що йшли мимохід і співали Інтернаціонал: „Хай живе Кашен!“ По деяких округах військо держать дуже строго й нацьковують на комуністів. Отак, приміром, в бельгійців в Ахені, де робітники ще мало зорганізовані. Залізничну комунікацію прикрито. По фабриках працюють скорочений час. Заборонено всякі збори, на яких обмірковується питання окупації Руру.

Поводження підприємців не однакове скрізь. Тут робітників підганяють, там затримують для підготовчої праці. По багатьох місцях французи почали забирати заброніоване вугілля. При цьому бувають сутички з робітниками.

„Біле“ військо починає робитись непевним. В Герні треба було відіслати назад 15 солдатів, що співали Інтернаціонал. Виявилось, що командир роти — комуніст. Його прилюдно було позбавлено офіцерського рангу. Французи з безоглядною жорстокістю виступили проти демонстрації, що її було влаштовано комуністами й вільчими професійними спілками. З того часу вони можуть цілком покладатися тільки на колоніяльних солдатів. Та й тих треба спочатку добре напоїти, щоб вони годилися для рішучих виступів.

В цілому великі маси гірських робочих ще пасивні. Проти фашизму, що починає не зле ворушитися, вони не скрізь ще висувають єдину доцільну відповідь — активні робітничі дружини. По багатьох місцях це вже зроблено й кілька великих фабрик, як от приміром, *Крупівські*, вже зорганізували робітничі сотні. Пасивність робітників пояснюється найбільше їхнім гірким становищем. Тільки урядовці професійних спілок захоплені ще націоналізмом, звичайно, поскільки вони є соціалдемократи. Робітники вже втамкували, що їх безпосередній ворог, це — німецький лихварь, який дає ім за їх криваві гроші тільки чвертину тих продуктів, що вони їх за ці гроші могли купити до окупації.

Робітники вже добре зрозуміли ту гру, що зараз на часі в підприємців; вони бачуть, як іх сплюндровують німецькі фабриканти й торговці, для того щоб віддати потім крихту з того на „Рурську Допомогу“. Було зроблено збір грошей, що іх мали вжити на допомогу страйкуючим. Але вони побачили, як оця „Рурська Допомога“ витрачає гроші на широку націоналістичну пропаганду, та не дає майже нічого для поліпшення стану бідуючих робітників. Отже по багатьох місцях класово свідомі робітники викинули гасло контр-збору. І їм уже вдалося закласти чималий „бойовий фонд“, що його буде ужито на оборону від замахів на робітництво.

Соціалдемократія уживає останніх заходів „під найвищим давлінням“, аби відновити об'єднаний фронт робітництва з буржуазією.

Але то їй не вдається. В одному місті робітники великої фабрики викинули з зборів пруського міністра внутрішніх справ, соціалдемократа *Северіна*, в *Бохумі* якийсь старий член соціалістичної німецької партії, відповідаючи промовцеві бургфрайдена, вимагав утворення робітничих загонів.

Що довше триває окупація Руру, то краще робітники Рурської округи вбачають фальш своїх керовників та з'ясовують собі, що від них вимагає час. В них також знайшла відгук героїчна боротьба французьких комуністів, вони обурюються на переслідування кращих своїх товаришів та зачинає в них народжуватися та гордість, що характеризує змучене робітництво, коли треба йому принести жертву в справі цілого класу. І в робітничих кварталах, де ще кілька тижнів тому гукає спів „Deutschland über alles“, тепер чути вигуки „геть наших катів! Хай живе міжнародний робітничий клас! Хай живе світова революція!“

Ессен, на початку березня 1923 р.

З наукового життя на Радянській Україні.

ІНСТИТУТ НАУКОВОЇ МОВИ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ
АКАДЕМІЇ НАУК.

З червня 1921 року, коли Українське Наукове Товариство з'єдналося з Українською Академією Наук, термінологичні установи Українського Наукового Товариства і Всеукраїнської Академії Наук об'єдналися в єдиний Інститут Наукової Мови. Гадалося, що це об'єднання, а так само моральна і матеріальна допомога з боку Академії спричиняється до інтенсивного розвитку праці над усталенням української наукової мови, що досить широко велася з 1918 року як в Науковому Товаристві (в різних галузях наук природничих), так і в Академії Наук (переважно в напрямку наук гуманітарних).

Але дійсність не справила цих надій. Почасті через загальну матеріальну скрутку в Академії, почасті ж через те, що Академія поставилася до справи наукової мови не як до справи важливої і першочергової на Україні,—Інститут при Академії, за 1-3/4 роки не тільки не розвинувся, а навіть цілком, майже занепав, не дивлячися на те, що на чолі його, від самого ж початку, став сам неодмінний секретар Академії, академік А. Кримський, що й є директором Інституту. Кількаразові скорочення штатів Академії болюче відбилися на Інституті Наукової Мови, і тепер Інститут врешті має тільки одного співробітника—філолога О. Курило. Тіж кілька десятків членів і співробітників Інституту (нештатних), що складають його Відділи та їх Секції,—майже позбавлені можливості провадити будь яку ширшу працю через цілковитий брак операційних коштів у Інститута.

У такому сумному стані перебуває та академична установа, що, здавалося б, повинна б розвинути як найширшу працю в сучасний період розвитку науки і освіти на Україні, коли в наслідок революції з природньої мови українського народу спали ті кайдани, що так довго гальмували його природний культурний розвиток, і коли на Україні нарешті широко розвивається освіта і наука, озброєна отою природньою для неї українською мовою. Але розвивається з великими труднощами, серед яких найважливішою якраз і є брак усталеної наукової термінології та номенклатури. І завданням Інституту Наукової Мови отож і було: зібрати ті масові матеріали до наукової термінології та номенклатури, що, як продукт народної творчості, витворилися в мові народній; використати ті, немалі вже, літературні матеріали до термінології і номенклатури, що є в літературі Наддніпрянської і Наддністровської України; критично, науково систематизувати та використати усі ці матеріали і дати на їх підставі усталену—основну наукову українську термінологію для широкого вжитку, найперше в школі. Але виконання цього завдання за останні 2 роки, цеб-то як раз тоді, коли заснувалася навіть при Академії і спеціальна для того центральна установа—Інститут Наукової Мови, посунулось наперед надто мало. І досі, крім тих словників, що їх видало ще Українське Наукове Товариство (фізичної термінології, медичної термінології, ентомологічної номенклатури) ми нічого нового в друку не маемо. А між тим потреба

в усталенню наукової української мови і досі відчується скрізь майже так само пекуче, як відчувалася і п'ять років тому, особливо тепер, коли умови видавничої справи потроху ліпшають і коли через це поширюється книжкова і взагалі літературна продукція, коли потроху ліпшають і матеріальні умови для наукової праці і через це жвавіше стає наукова діяльність на Україні.

Великим кроком для задоволення цієї потреби є видання цілої серії термінологічних словників в різних галузях природознавства, що тепер ведеться Природничим Відділом Інституту Наукової Мови, завдяки допомозі Госвиджату (папером). На жаль, через недостачу оборотних коштів, Відділ цей дуже поволі змушений вести видання згаданої серії словників і оце незабаром закінчиться друк тільки двох словників: 1) Геологічної Термінології, складений академиком П. Тутковським і доповнений та проредагований Геологичною Секцією Інституту Наукової мови; 2) Хемічної Термінології, складений філологом Інституту О. Курило, а доповнений та проредагований Хемичною Секцією Інституту Наукової Мови. Так само друкується 1-ша частина словника Зоологичної Номенклатури—назви хребтових тварин, складеного М. Шарлеманем, а проредагованого Зоологичною Секцією Інституту Наукової Мови.

Але словники ці є ще наслідком тої великої попередньої роботи, що пророблена була в термінологічній комісії Природничої Секції Українського Наукового Товариства, хоч над ними пророблена 1922 року ще й чимала, переважно колегіально-редакційна, робота в Природничому Відділі Інститута. Вони задоволяють на перше пекучу потребу. Але на них праця над усталенням термінології ні в якім разі не може спинитися. Той матеріял, що увійшов у ці словники, хоч і дуже великий, але він далеко не вичерпує навіть літературних джерел, особливо з Наддністрянської України та американських, бо діставати їх, коли складалися словники, було майже неможливо. Нічого ж і казати, що він тільки трохи зачерпнув велику скарбницю народної творчості. І тепер вже є в распорядженні Інститута багато нових матеріалів до термінології і номенклатури, записаних з уст народніх, що не ввійшли до словників і надійшли до Інституту переважно в минулому році, в наслідок спеціальної відозві, виданої і росповсюдженої Інститутом. З цього ж року Інститут, принаймні Природничий його Відділ, розпочинає і широко організовану працю над збиранням народних матеріалів до Української наукової мови, сподіваючися навіть видавати і свій невеликий «Вістник».

Отже праця над українською науковою мовою—то жвава, жива, широко колегійльна справа, в яку організовано втягнено, а ще більше втягається активних робітників, від академіків до сільських кореспондентів, що розуміють значення її для розвитку освіти, науки і культури взагалі на Україні та серед цілого українського народу, що геть далеко (в Америку та Сибір) позабивався через відомі економічні та історичні причини свого розвитку.

Але ця праця може нормально і організовано вестися тільки тоді, коли той осередок, коло якого вона з'осерджується, сам добре організований і озброєний потрібним інтелектуальними та матеріальними засобами. А таким, на превеликий жаль, якраз і не є ще наш Інститут Наукової Мови. І перве завдання—це зробити Інститут Наукової Мови справді здоровим міцним осередком широкої праці над українською науковою мовою.

КАБІНЕТ АНТРОПОЛОГІЇ ТА ЕТНОЛОГІЇ ІМЕНИ ХВ. К. ВОВКА ПРИ ВСЕУКРАЇНСЬКІЙ АКАДЕМІЇ НАУК.

З метою систематичного вивчення і збирання відповідних матеріалів по антропологічних та етнологічних факторах населення України, сумежного з ним та близького по походженню,—у 1921 році було засновано

вано при Всеукраїнській Академії Наук спеціальний кабінет Антропології та Етнології імені відомого діяча в цих галузях проф. Хв. К. Вовка.

За основу цього Кабінету було покладено переведену з Петрограду велику наукову спадщину покійного проф. Хв. Вовка в виді наукових колекцій та оброблених ним рукописних матеріалів, а також і книгозбирірь його, яка являється майже єдиною на Сході Європи, систематично підібраною книгозбиріркою з західно-европейською, українською та російською літературою з антропології, палеоантропології та етнології.

Брак матеріальних коштів та інші несприятливі умови не дали змоги розкинути діяльність Кабінету за перші роки його існування. Ale проте пощастило систематично зібрати на Чернігівщині музейний етнографичний матеріал з деяких галузів побутового життя українського народу, який в своєму побутовому вжитку, як виявилося, зберігає чимало архаїчних форм.

З весни Кабінетом буде відкрито для огляду зацікавлених осіб його невелички, але коштовні з наукового боку музейні колекції.

В біжучим році Кабінет має проводити систематичні антропометричні та етнографичні досліди й збирання в цих галузях матеріалів, шляхом спеціальних екскурсій в ріжні місця України,—оскільки це дозволяють матеріальні засоби.

КОМІСІЯ КРАЕЗНАВСТВА ПРИ ВСЕУКРАЇНСЬКІЙ АКАДЕМІЇ НАУК.

У Київі при Всеукраїнській Академії Наук з початку 1923 року почала функціонувати спеціальна Комісія для вивчення природи та людності, побуту й т. і. України і об'єднання та координації як окремих наукових Т-в та Інституцій, так і поодиноких осіб, що працюють у Київі та в ріжніх місцях України на ниві вивчення місцевого краю. До складу комісії спільним зібранням Академіків було обрано чотирьох академиків з правом кооптації. В даний мент Комісія вже сконструювалася в складі дванадцяти осіб, представників ріжніх гаузів знання, затверджена Академією Наук і почала свою роботу.

До складу Президії Комісії увійшли: академик А. М. Лобода (Голова Комісії), проф. В. І. Лучицький (Тов Голови), академик М. В. Птуха (Тов. Голови) і проф. Д. Є. Белінг (Секретар).

В першу чергу, маючи на меті скласти Справочник з Краєзнавства на Україні, Комісія виробила спеціальну для того анкету й розсилає її до Інституцій, Т-в та інш., що працюють на ниві вивчення свого краю.

Незабаром вийде в світ інформаційний «Бюлєтень» Комісії. (Адреса Комісії: Київ, в. Короленка (б. Володимирська), ч. 54, Всеукраїнська Академія Наук).

ІЗЮМСЬКИЙ МУЗЕЙ.

Серед питань, що в наші часи викликають особливу увагу діячів освіти та науки в Радянській Федерації, одно з найголовніших місць займає зараз краєзнавство.

Величезний інтерес, що його виявляють державні та громадські кола до справи досліду природних умов, питань районування, природних багатств та взагалі продукційних сил країни, населення, його культурних та побутових особливостей, його історії,—досліду в самім житті, на місцях, дав уже в Росії дуже яскраві результати.

Україна страшенно відстала в цих питаннях і її організації по краєзнавству здебільшого не користуються ніякою допомогою з боку Держави, вони є роздріблені і в суті навіть невідомі. Тільки в самі

останні часи повстають спроби об'єднати їх навколо Київа та Харкова й намічається деякий зв'язок з Московським та Петербурзьким краєзнавчими центрами.

В той час в глибині країни, на місцях, часто провадиться вперта та важлива праця що до вивчення краю, яка, на жаль, залишається часто зовсім невідомою навіть у найближчих наукових центрах, неоціненою й невикористованою.

Звичайно цю працю провадить невеличка група особ, що є цілком віддані справі вивчення свого району; іноді вистачить енергії однієї широко захопленої людини, аби досягнути дуже помітного успіху.

Прикладом такої великої культурної роботи, що є присвячена справі краєзнавства та провадиться майже виключно однією особою є Ізюмський Музей.

Цей Музей є молода установа. Його організовано з початку 1920 р. з ініціативи та енергією місцевого культурного діяча Н. В. Сіблевого, що вже раніше працював по історії місцевого краю й збирав видповідні матеріали.

Першою справою організатора в момент заснування музею було збирання тих культурних вартостей, що їм в той час загрожувала небезпека.

Було звернено увагу на архіви, але через обставини часу довелося врятувати тільки невеличку їх частину, в тій кількості справи городського врядування, що стосуються війни 1812 р. На жаль, на очах загинули деякі документи XVII та початку XVIII вв. з цього багатого архіву. Через відсутність коней та коштів не пощастило вивезти також цінний архів з маєтку Рібоп'єра. Зато було знято копію з рукопису про заснування Святогорського монастиря, який рукопис, що правда, видноситься до 1844 року, проте містить багато історичних даних про моменти з історії краю значно раніших часів.

Паралельно з цим до музею збирало книжки, картини, твори прикладного мистецтва з поміщицьких маєтків, туди ж попали колекції реальної школи, що згоріла, деякі матеріали, що належали земству та іншим установам. Попали також пожертви приватних осіб.

В травні 1920 р. відбулося відкриття музею для публіки. Завідуючим музею було призначено Н. В. Сіблеву, який продовжує поповнювати музей вже новими засобами.

Безперестанно екскурсуючи не лише довколо Ізюму, але часто і в найдальших місцях повіту, завідуючий музею значно збагатив геологічні, палеонтологічні та археологічні матеріали музею.

Уже від осені р. 1920 Н. В. Сіблев звернув увагу на археологічні багатства краю й роспочинає систематичне вивчення Петровської волости, переважно діючих пристановищ в околицях Петровського, Веревкиної, Великої Комишевахи, Співаківки та інших місць побережжя Дніця й Береки.

Тут Н. В. Сіблев відкрив сліди доісторичних культур в 24 пунктах. Зібрані на дюнах рештки давнини належать ранішому та пізнішому неолітові, до культур скорчених костяків, до Скифо-Сарматів та Золотої Орди. Є наяки на готську та ранішо-слав'янську культуру. З предметів пізніших доб цікаві численні ізразці та другі рештки, що їх було зібрано на Цереборисовському городищі, які припадають на початковий період існування цього військового пункту на Осколі, побудованого Борисом Годуновим р. 1599.

Зараз у музеї є такі найбільш цінні матеріали:

По геології та палеонтології—невеличка колекція гірських пород та закам'янілостів, що їх зібрано в Ізюмському повіті; в тій кількості низка знахідок великих копанців—звірів: мамонта, оленів та інше.

Чудова колекція корисних копанців Ізюмського повіту, що її було зібрано ще земством, багато тратить що до своєї вартості через брак точних вказівок відносно місця походження взірців. Проте, навіть і в сучасному вигляді, з вказівкою на волості, де взято взірці, вона

є дуже важливим матеріалом задля вивчення копанини краю, що є дуже значна й чекає на серйозне майбутнє.

Є також взірці пород де-кількох шурфів та бурувань навколо Ізюму.

Ботаніку заступлено лише невеличким гербаріем місцевої флори (блія 400 примірників).

Відділ зоології складає невеличка колекція чучелів молошних звірят та птахів, також невеличка кількість риб, рептилій, безхребетників, серед яких місцевий характер мають лише невеликі колекції яєць та метеликів.

По археології маються колекції з волостей Петрівської, Співаківської, Стратилатівської, Пісчанської, Цареборисівської та з околиць Ізюма. Серед них найбільш є цінні серії кремінних виробів, що їх зібрано на двох неолітичних майстернях, бронзовий гинжал та численне шилля бронзового віку, до 80 скифських бронзових стріл, фібули римського типу, численні зразки та інші залізні стріли, що належать пізнішим мандрівникам, три монети Золотої Орди, пізніші монети з Цареборисівського городища, ріжнамонітна кераміка та інш. Дуже цікаві дві бабі з с. Комарівки Цареборисівської волости, що чудово збереглися.

Є невеличка нумізматична колекція випадкового характеру.

З історії знаходимо різні матеріали що до Ізюма, Петрівського, Савинець, Святих Гір, Камінки, Цареборисова; старі плані Ізюма, плани городищ, Петрівської кріпости, городка у Великій Комишевасі; портрети А. А. Самборського (1732—1845), настоятеля посолської церкви в Лондоні, законовчтсля Олександра І й автора старовинної праці про землеробство в Англії, де-які панери Самборського, також портрет Олександри Павловни з маєтку Самборського в Ізюмському повіті,—обидва портрети чудової роботи й складають покрасу художнього відділу, який має ще де-кілька гарних гравюр, випадкових картин та портретів.

Також випадковий характер має значна колекція (до 40 шт.) Кавказького та Перського металевого посуду.

Музей підтримували свою участю та пожертвами багато осіб. Найбільшої вортості є дарунки С. П. Наній, І. І. Різницінка, В. І. Різницінка, С. Ф. Таранова та інш.

В музеї вистановлювано тимчасово колекції приватних осіб, напр., цікаві археологічні колекції лісничого Ю. В. Богдановича, інженера А. Ф. Запоріна.

Зі всіх перелічених матеріалов найбільшу вартість мають численні археологічні збирки Н. В. Сібілева, що подають багацько цілком нових даних до наших відомостей про доісторичні культури Ізюмського краю, остільки багатого на пам'ятки старовини.

Що до археологичного вивчення області то Н. В. Сібілев тримає постійний зв'язок з Харківським Археологичним Музеєм, користуючись, на випадок необхідності, вказівками задля дальшого напряму та розвитку своєї праці й охоче подаючи до оброблення свої цінні збирки.

Як завжди то буває, систематична та планова работа не залишилася без наступників. Ціла низка осіб поширює діяльність Сібілєва що до збирання археологічних матеріалів в околицях Ізюма та в Цареборисові й виявляють бажання працювати в інших місцях.

Навколо музею купчаться різні культурні почини. Під керовництвом Н. В. Сібілєва було організовано низку екскурсій для учнів профшкол та дитячих будинків в околиці Ізюму, до Камінки, Цареборисова, Петрівського, що також здобули не мало цікавих знахідок по археології та почасті з геології, які теж увійшли до музею.

Нарешті, при музеї та під його впливом в Ізюмі організовувано лекції, що проходять з великим успіхом. Н. В. Сібілев зачитав доклади на такі теми: «Далеке минуле Ізюма», «Історія Цареборисова»,—при музеї, «Ізюмський край у домонгольську добу»—у Сількопі, також лекції на Оптичному Заводі, у профшколі сл. Петрівської та низку бесід для дітей з історії й археології краю.

З ініціативи музею проф. А. С. Федоровський прочитав лекцію: «Доісторичне мицule Ізюмського повіту» й роспочав отепер на весні цілий цикл лекцій з геології, археології та історії культури, який він викладає паралельно в Ізюмських Залізних Майстернях та в Клубі професійних Союзів.

Культурна робота росте та розвивається. Музей здобуває де-далі більшу популярність серед місцевого населення. Отже побажаємо цьому культурному кутючкові далішого розвитку та росцвіту його корисної діяльності особливо що до вивчення багатого Ізюмського краю.

Проф. А. С. Федоровський.

Літературно-мистецька хроніка.

РАДЯНСЬКА УКРАЇНА.

ХАРКІВ.

СПІЛКА ПРОЛЕТАРСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ «ГАРТ».

В січні місяці 1923 року ініціативна група літераторів заснувала спілку пролетарських письменників «Гарт». В спілку увійшли такі письменники: В. Коряк, В. Еллан, В. Сосюра, М. Йогансен, В. Поліщук, К. Гордіенко, С. Касянюк, М. Хвильовий, І. Кулик, М. Христович, О. Копиленко, М. Майський, Г. Коляда, О. Корж. Спілка «Гарт» має на меті об'єднання пролетарських письменників, котрі стремлять до створення єдиної інтернаціональної культури, користуючися вкраїнською мовою, як знаряддям творчості до поширення комуністичної ідеології та переборювання буржуазної, міщанської власницької ідеології. В основу своєї праці спілка «Гарт» кладе марксистську ідеологію й програмові постулати комуністичної партії в культурній роботі, об'єднуючи навколо їх і притягаючи до активної творчості широкі пролетарські маси.

25 січня ц. р. худсектором Головполітосвіти Наркомос'у У.С.Р.Р. затвержено було статут Спілки, після чого вибрано було президію спілки, головою якої являється В. Еллан (Блакитний), секретарем М. Хвильовий.

До цього часу влаштовано було 8 вечірок. Перший альманах «Гарту» був зачитаний в центральнім партклубі, в якім приймала участь частина гартоянців. На другій вечірці тов. Блакитний зробив доклад про мистецьке життя Києва, потім було зачитано два листи від поета П. Арського з Петербургу і А. Павлюка з Праги. Перший лист з проханням звязати російських пролетписьменників з українськими, другий—з інформацією про літературне життя в еміграції та Галичині.

За цей час було зроблено кілька докладів. Зачитані були такі нові твори: останні твори В. Поліщука, Хвильового, вірши Г. Коляди, поема «Золотий Ведмедик» В. Сосюри, «Євангелія» С. Пилипенка (коло комуністичних ідей в афоризмах); і т. інш.

Крім вечірок у вузькому колі, «Гарт» переносить свої вечори й в робітничі квартали. Між іншим, на шевченківське свято була улаштована вечірка в клуобі зайлзничників, де після широкого й цікавого доклада В. Коряка, гартоянці Йогансен, Поліщук і Хвильовий зачитали свої твори, тепло зустрінуті авдиторією. Спілка «Гарт» крім цього, роспочала видавничу роботу. До цього часу видані такі твори в першій серії: В. Коряк—«Шість і шість» (критичний нарис), С. Касянюк—«Затоки життя» (п'еса), М. Хвильовий—«Заулок» (новела), В. Сосюра—

«1871 рік» (Поема), В. Поліщук—«Капітан Шредер», І. Ю. Кулик—«Одужання» (поема), М. Йогансен—«Революція» (вірші), В. Еллан—«Неп» (п'еса). В другій серії друкуються твори: Г. Коляди, Коржа, К. Гордієнка, О. Копиленка, М. Майського й ін. Книжки видані на гарному папері в мініатюрній бібліотеці.

В останній час з ініціативи спілки „Гарт“ закладалося при підтримці господарчих органів і організацій кооперативне видавниче товариство „Гарт“. Товариство вже приступило до діяльності.

Одним з чергових завдань Спілки пролетарських письменників являється утворення філій на провінції. «Самотьоком» уже закладалася філія в Кам'янці Подільському, в яку входять т.т. Дніпровській, Драй-Хмара й ін. і в Катеринславі (Ол. Досвітній та ін.). В Кам'яні філія «Гарту» випустила вже свою сторінку в місцевій газеті, де уміщено декілька віршів, відчитів про вечірки й теоретичні статті. Ведуться переговори, з Київськими письменниками, що стремлять до революційної літератури. Незабаром і в Київі буде утворена філія. „Гарт“ налагоджує звязки з американськими товаришами. Організацію спілки „Гарт“ в Америці доручено поету Г. Тарновському, який зараз живе в Нью-Йорці.

Спілка внесла до Наркомосвіту проект організації Інститута Художнього Слова і організує «залізний фонд» для допомоги пролетарським письменникам.

СПІЛКА СЕЛЯНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ «ПЛУГ».

Спілка селянських письменників «Плуг» закладалася в Харкові в березні місяці 1922 року.

За мету собі спілка поставила: об'єднання розспоршених селянських письменників, що, ґрунтуючись на найтіснішій спільноті революційного селянства з пролетаріатом, прямують до утворення соціалістичної культури, ведуть боротьбу з дрібно-буржуазною, власницькою ідеологією серед селянських мас і виховують, як своїх членів, так і їхніми творчими зусиллями селянські маси в дусі пролетарської революції.

Ініціативна група виділила Бюро «Плуга» (в склад його увійшли товариши: С. Пилипенко (голова), А. Панів (секретар), І. Сенченко, Гр. Коляда, Ів. Шевченко—члени, біля неї протягом цього року згуртувалось 29 товаришів, що склали Харківську групу «Плуга». Бюро, видрукувавши свого статута в журналі «Плуг» (видавала Головполітосвіта), в газетах «Селянська Правда», „Вісти“ і журналі «Шляхи Мистецтва», звернулось до товаришів на місцях з відозвою роспочати організацію.

Велика стихія селянської революційної творчості зразу відгукнулась на перший заклик спілки.

Не зважаючи на надзвичайні кепський звязок і відсутність власного друкованого органу («Плуг», де наблизчу участь брали «плужане», на першому числі припинився за браком коштів),—на місцях поволі стали закладатись філії «Плуга».

Спершу закладалася філія на Конградщині, потім у Валках і далі в Полтаві, Лубнях, Кам'янці, в Єлисаветі, Винниці.

Найжвавіша праця велася в Валківській і Полтавській філії (хоча відомості неповні). Валківська брала участь в переведенні Жовтневих свят, ріжних ударних кампаніях (як допомоги дитині то-що): випустила в Жовтневі дні книжечку А. Крашаниці «В бризках огняних», друкувала свої твори в місцевій газеті і спеціальних листівках, вела «Літературний відділ» в журналі «Селянин», упорядковувала літературні вечори й читання.

Полтавська слала книжку «Нове Різдво», «Червона Кобза»—що видав К. С. М. У.; відбуваються досить акуратно літературні вечори, де зачитувалось чимало нового матеріалу. До друку

виготовано деякі твори В. Чередниченка, Г. Епіка, Чугая та інші. Останніми часами подала про себе відомості Й Винницька філія, що зве себе поки що майстернею, упорядкувала більш 10 літ. вечірок, об'єднує 16 товаришів, і виготовала чимало творів до друку, між іншим п'есу Віка — «Шляхи».

Кам'янецька філія, називаючи себе «Плугом», виразно не виявляла своєї платформи, за останніми відомостями поділилася, викристалізувавши собі повну ідеологічну платформу, на спілку пролетарських письменників «Гарт» і спілку селянських письменників «Плуг».

Недавно засновано Катеринославську філію, яка нараховує 13 членів.

Останніми часами з філіями потроху налагоджується організаційний зв'язок. Намічається не в довгому часі і З'їзд філій «Плуга», де все це виявиться, з'ясується і впорядкується.

Найширшу працю довелося вести Харківській групі на чолі з Бюро'м. Об'єднус вона 29 товаришів, переважно харків'ян; соціальний склад—23 селян, 4 інтелігента, 2 робітника. Праця спочатку велася в помешканні редакцій «Селянської Правди» і «Вістей», а далі в «Селянському будинкові», який безплатно дає «Плугові» простору зали (душ на 500) і свою бібліотеку. Упорядковано 42 літературних вечірки, цебто майже щотижня, що зібрали чимало слухачів (од 50 до 300), переважно студентів-рабфаковців. На вечірках робота йшла в двох напрямках—виховання письменника і виховання читача. Зачитано біля 300 творів—зачитували свої твори і «плужане» і нові товариші, що хотіли вступити до «Плугу» і інші письменники. Частенько читали свої твори й пролетарські письменники з спілки «Гарт», як от Хвильовий, Сосюра, Поліщук та інші. Зачитане обговорювалася гуртом, робились товариські поради, вказівки, де-далі авдиторія (що поволі робилася більш-менш постійною) все більш втягувалася в критичний розгляд творів, в дискусію. Крім вечірок упорядковано було де-кілька лекцій, напр.: «Про українську народно-театральну творчість»—пр. доц. Копержинського, «Про народній великоруський театр»—т. Поленова, «Про пролетарську поезію»—т. Гадзинського, «Про художнє читання»—т. Грудина і Созв., «про літературне життя і течії в Київі, Москві, Кам'янці і т. і.

З нагоди 200-літнього ювілею Сквороди упорядковано було урочистого вечора, присвяченого його пам'яті; разом з театром ім. Лесі Українки—упорядковано було вечір, присвячений Лесі Українці.

Твори свої «плужане» друкували в журналах «Шляхи мистецтва», «Комунарка України», «Сільсько-Господарський Пролетарій», Студент Революції, «Новими Стежками», «Зори Грядущого» та інших журналах і збірниках. Найбільше ж—у газеті «Селянська Правда», де було випущено 4 спеціяльних літературних сторінки.

Видавничої справі «Плуг» сам не роспочинав за браком матеріальних можливостей. Але де-що видано. Так, на-при-кінці 1922 року «плужане» склали збірку «Різдвяний вечір», що видала Ц. К. К. С. М. У, куди увійшли червоні колядки та щедрівки, червоний вертеп і дві п'еси.

Перед «Плугом» стоїть завдання — закласти своє, хоч невеличне, видавництво, користуючись одночасно для своїх творів іншими виданнями. Нині «Плуг» став на шлях колективних умов з видавництвами на ту чи іншу колективну літературну працю. Частина гонорару за ці праці йде на видавничий фонд «Плуга». Так складено умову з Державним Видавництвом України на переробку, редактування й складення 10 п'ес для сільського театру, користуючись як старими авторами, відповідно їх пристосовуючи до умов сучасної селянської сцени, та і складаючи нові п'еси. П'еси видаватимуться з вступними статтями, конспектами для лекцій про п'есу, літературних судів над героями п'еси і докладними режисерськими вказівками. Здано до друку вже Ів. Тобілевича, «Сава Чалий». Виготовано «Ой не ходи Грицю», в переробці: «По ревізії» і «Наташка полтавка».

Спілка селянських письменників «Плуг» (Харків).

Сидять: справа наліво—Голота, Божко, Шевченко, Пилипенко, Панів.
Стоять: Кириленко, Свистун, Сенченко, Копиленко.

EXHIBIT

EXHIBIT

EXHIBIT

Друга колективна праця «Плуга» це складення юнацької селянської читанки в п'яти випусках під загальною назвою «Кайдани порвіте!», що мусить охопити соціальне життя українського селянства з кріпацтва по нинішні дні, відбити в літературі, з відповідним історичним освітленням. Першу книжку «В кріпацькому ярмі», опрацьовано Пановим і уже здано до друку. Все видання розміром біля 30 аркушів, багато ілюстроване, видає видавництво «Молодий Робітник» при Ц. К. К. С. М. У., що й склало з «Плугом» відповідну умову.

Разом з тим на роковини свого існування спілка видає альманах «Плуг», розміром біля 10-15 аркушів, де буде зібрано найхарактерніші твори «плужан», а також поровідні й критичні статті «плужан» і про «плужан», а також взагалі про селянську творчість. В склад редколегії альманаху ввійшли т.т. С. Пилипенко, А. Панів, О. Копиленко. Матеріалу уже зібрано досить, але видання затримується запізненням одержання матеріалу з місць. Все ж альманах в середині квітня мусить вийти.

А. П.

ТВОРЧА РОБОТА МИСТЦІВ.

Поет Кулік І. Ю. склав книжку поезій «Зелене Серце» яку видруковано цими днями Держвидатом.

Він же пише роман «Василь Партизан».

Белетрист Гордій Коцюба склав книжку своїх оповідань під назвою «Син Землі»; оповідання друковались в журналі «Шляхи Мистецтва», в газеті «Воротьба» й «Шляхі Боротьби».

Найголовніші з них «Посол од великого сонця», «До нового», «Син землі», «Хто йде», «Чекання», «Будівничий Марко» й інш.

Крім того готове книжку своїх ще не друкованих нігде оповідань під назвою «До світла».

Сенченко І. В. працює зараз над 3-ою частиною хрестоматії «Кайдани порвіте» і над обробкою п'еси Старицького «Ой не ходи Грицю»... Виготовував збірочку поезій «У задумі» (Частина видрукована у збірочці «Штурма»).

М. Доленго працює над критичною розвідкою про українську революційну прозу і оброблює нову збірку поезій.

Я. Мамонтів процює над другою частиною «Педагогичних проблем» і написав п'есу з революційного життя: «Коли народ визволяється» яку було зачитано на публічному вечорі в Громадській Книгозбирні.

Поет Григорій Коляда виготовував до друку книжку своїх поезій під назвою «Комуна», куди входять розділи «Нірвана», «Дротяна лірика» й «Індустрія».

Поет Валеріян Поліщук приготував книжку своїх поезій «Радіо в житах». До книжки входять усі твори написані в 1922 році, а саме такі розділи: «Природа», «Любов», «Життя», «Філософічні думи» і десять поем: «Ньютон», «Ленін», «Дума про Бармашиху», «Капітан Шредер», «Асканія нова», «В манастирі», «Нова Мадонна», «Людяна Поема» і «Адигейський співець». Пише драму з сучасного життя. Закінчує роман ритмичною прозою і віршом «Григорій Сковорода» і переклав «12» Блока.

По замовленню Українсько-Американського В-ва «Космос» поет М. Йогансен, член спілки пролетарських письменників «Гарт», переклав з німецької мови робітничу п'есу Еріха Мюзами «Юда». Переклад п'еси розглянуто й ухвалено до постановки й друку Вищою Науково-Репертуарною Радою при Головполітосвіті НКО УСРР. П'еса незабаром виходить з друку.

Поет М. Васильківський написав збірку поезій «Скалки», що її видано р. 1922 Кам'янецькою філією Держвидату.

Микола Хвильовий готове до друку другу книжку своїх новел. Між іншим входять сюди такі новели: «Елегія», «Мозаїка»,

«Сілуети», «На глухім шляху», «Vita nova», «Заулок». Перша книга його новел вийшла в кінці грудня 1922 року у виданні ДВУ. Зараз працює над романом «Гарячий степ». На цей роман одержав замовлення від Берлінського видавництва «Космос», з яким і веде переговори.

Володимир Сосюра продав свою 2-у збірку поезій Державному Вид-ву України. Написав низку ліричних віршів і поеми «Оксана» і «Золотий ведмедик». Зараз живе в Криму.

Володимир Коряк написав де-кілька критичних розвідок. Працює над історією української літератури.

Михайло Иогансен. Продав свою 2-у збірку поезій видавництву ДВУ під назвою «Кроковес коло».

Пише ліричні вірші, частин яких увійде в Харківські журнали.

Василій Еллан. Зложив другу збірку своїх поезій. Веде переговори з видавництвом ДВУ, від якого одержав замовлення. Написав драматичну новелу «НЕП».

Микола Любченко працює зараз над «історією української еміграції», яка має незабаром бути видана видавництвом «Пролетарій» в Харкові.

Микола Христович. Написав революційну драму на п'ять дій з життя української інтелігенції.

Байкар С. Пилипенко написав новий твір з проповіддю комунізму—«Євангеліє Ісуса» прийдешнього часу. Твір було зачитано на збірці «Гарт», де він викликав гарячу дискусію. Він же випустив «Байківницю»—чверть кота байок.

Сенченко, Копиленко і Коляда випустили альманах своїх поезій під назвою «Штурма». Художній догляд і обкладинка худ. мал. Цапка.

Композитор Богуславський написав музику до п'єси Л. Українки «В катакомбах» і на мотиви народніх пісень де-кілька хорів...

Одно з пражських видавництв запропонувало групі київських українських письменників зредагувати альманах «Нова Україна». Редакторами запрошенні: проза—Косинка, поезія—Тичина і критика—Зеров.

Вийшла нова «Історія української літератури» Ол. Дорошкевича. В ній автор захопив і письменників сучасної Революції.

У Київі Держвидат випускає повне зібрання творів М. Коцюбинського. Вийшло вже два томи з передмовою С. Єфремова.

В Москві—українські письменники В. Гадзінський, М. Яловий, П. Омельченко та інш. збираються випускати журнал «Червоні Зорі».

СЕМІНАРИ З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ХАРКІВСКІМ ІНО.

За пропозицією лектора т. Сулими останній курс факсоцвіху ІНО розробив план роботи що до української мови в такому вигляді: кожен студент бере письменника і студіє його мову з боку, головним чином, складні, а також і лексики. Велике зацікавлення виявилося у студентів до творчості сучасних революційних письменників. Студенти працюють над творами Миколи Хильового, Валеріяна Поліщуга, Гео Шкурупія, Андрія Панова, Івана Сенченка, Валеріяна Підмогильного. Намічаються дальші праці що до студіювання мови окремих течій сучасного письменства.

ЮВІЛЕЙ СКОВОРОДЫ.

В кінці минулого 1922 року пройшли двохсотлітні роковини зо дня народження українського філософа Г. С. Сковороди.

Найбільш урочисто свято пройшло в Харкові, Київі та на батьківщині Сковороди в с. Чорнухах та в повітовім місті Лохвиці, де навіть

споруджено пам'ятника роботи скульптора Кавалерідзе. Лохвицькі «Вісти», газета повітвиконкому, присвятили кілька чисел повідомленням про святкування, та випустили спеціальний сковородинський №. У Харкові святкування відбулось в соціальному музеї ім. Артема з участю яко докладчиків акад. Багалія, проф. Семковського, проф. Яворського, проф. Синявського, проф. Плевако і А. Ковалівського, а також було зачитано уривки творів сучасних поетів П. Тичини і Вал. Поліщука, присвячених Сковороді. У Київі святкування відбулось в ІНО. Кількість присутніх сягала за 2000.

40 ЛІТНІЙ ЮВІЛЕЙ ЗАНЬКОВЕЦЬКОЇ.

40 літній ювілей сценичної діяльності М. К. Заньковецької на Вкраїні пройшов з великим підйомом. Майже всі визначні періодичні видання умістили спогади, змітки, художні характеристики й інш. про Заньковенку. Російські театральні газети і журнали, як на Вкраїні так і в Москві та Петербурзі, згадали статтями ювілянтку. У Київі і в Харкові відбулись урочисті вечори. Рада Народних Комісарів УСРР дала Заньковецькій звання «Народної артистки УСРР». Цю назву на Вкраїні дано упеше. Друкуємо постанову Р. Н. К.:

Постанова Ради Народних Комісарів.

На вітанування сорокарічної сценичної діяльності Марії Константинівни Заньковецької і заслуг її перед Українським театром, Рада Народних Комісарів ухвалила:

- 1) Надати Марії Константинівні Заньковецькій чин «Народної артистки У. С.Р.Р.»
- 2) Театр «бувший Троїцький Народний Будинок» у Київі називати «Театром імені М. К. Заньковецької».
- 3) Визнати за М. К. Заньковецькою право на збільшену пенсію до кінця життя й запропонувати Н. К. Соцзабезові та Н. К. Освіті визначити її розмір.

М. Харків, дня 12-го січня 1923 року. Заступн. Голови Ради Народних Комісарів Фрунзе. Керуючий справами Раднаркому Солодуб.

ДЕРЖАВНИЙ ТЕАТР ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА В ХАРКОВІ.

На протязі січня—лютого цього року в Харкові грав Київський Державний театр імені Шевченка. В репертуарі були, як п'еси побутового життя: «Молода Кров», «Брехня» Винниченка, так, перекладні. «Нора Ібсена», «Уріель Акоста», Гуцкова й ін. Okрім цього йшли п'еси Мол'єра: «Хворій тай годі», «Скалепен-Штукар», «Міщанин-Шляхтич» і ін. Мали успіх: «По дорозі в казку», «Олеся», «Уріель д'Акоста» Гуцкова та «Мазепа» Словашкого. «Мазепу» ставили в гарних стилізованих костюмах і декораціях проф. Меллера. Театр мав чималий моральний успіх, бо Харкову вперше довелося бачити добрий європейський український театр. Матеріальному успіху чимало пошкодило холодне помешкання і віддаленість од центру пом. був. театру Муссурі, яке належить самому театрів. Театр дав багато вистав в робітничих районах міста Харкова, де мав великий успіх. Зараз театр виїхав на гастролі до Полтави.

ТЕАТР ІМ. ЛЕСІ УКРАЇНКИ.

Заснований в осені минулого року театр ім. Лесі Українки продовжує свою працю і вже має кілька готових постановок.

Виступи театру провадились переважно по районах м. Харкова. Вийздив театр і по за Харків (до Золочева), де мав досить гарний успіх як з художнього, так і з матеріального боку.

27 і 28 січня театр зробив свої вистави в Селянському будинку. Йшли п'єси В. Винниченка, «Молода Кров» і «Гріх».

В цьому році вступили до театру і співробітничають студенти театр. технікуму.

На весну театр думас виготовувати кілька п'єс і виїхати кудись на провінцію на цілий сезон.

Запрошені театром музика Богуславський і художник Мизін приступили до праці і зараз ведеться спільна розробка творів Лесі Українки.

Крім того, запрошені артисти Шевченківського театру на окремі постановки, артист Василів—Мол'єровські п'єси й артист Семдор Андреєвські—«Царь Голод», та «Анатема».

Керує театром артист Д. Грудина.

ВЕЧІР ПАМ'ЯТИ ЛЕСІ УКРАЇНКИ.

Театр імені Лесі Українки і спілка селянських письменників «Плуг» у суботу 24-го лютого упорядкували в концертovій залі сельбуду вечір, присвячений пам'яті Лесі Українки: програма вечора: Доклади: Божко («Плуг»), Попів, Союз (театр ім. Л. У.) П'єси: «В катакомбах», «Логанна—Жінка Хусова» (театр ім. Лесі Українки). Декорації т. Мизіна, Музика—Богуславського.

УКРАЇНСЬКИЙ ТЕАТР У ДОНБАСІ.

До Харкова приїхав артист Гнат Юра, режісью і уповноважений колективу драматичного театру ім. І. Франка, що цими днями закінчив зімовий сезон у Винниці. Вистави у Винниці йшли з великим успіхом. Треба одмітити урочисте святкування третіх роковин існування театру і 15-ти річного ювілею театральної діяльності Гн. Юри.

Тепер колектив ім. Франка веде переговори з Головполітосвітою про переїзд театру на Донбас, де трупа має грati в робітничих центратах та на рудниках. Група готує для Донбасу новий революційний репертуар і має на увазі потім продемонструвати його по приїзді з Донбасу в Харкові.

КОНЦЕРТ ДЕРЖ. УКР. ХОРУ ІМ. М. ЛЕОНТОВИЧА.

(На бенкеті на честь Фритьофа Нансена).

29-го січня в залі Вуцика після вечері на честь Ф. Нансена відбувся концерт Укр. Держ. Хору ім. Леонтовича.

З великою увагою прослухані були речі революційного змісту (особливо поезія Чумака). Хвилини високої естетичної насолоди дали народні пісні в аранж. М. Леонтовича («Дударик» по просьбі гостей виконано було двічі); велике враження справила нова композиція Леонтовича «Льодлом».

Після концерту від імені Хору винагородженого гучними оплесками, керовник Хору т. Соболь звернувся з привітнім словом до присутнього на вечері Наркома Освіти тов. Затонського, відзначивши той факт, що прихід його до Народного Комісаріату Освіти спричинився до відновлення систематичної роботи Хору по відродженню й стадіюванню народної пісні, якою припало на честь Хорові вітати Ф. Нансена. У відповідь тов. Затонський подякував Хорові за його працю, художні досягнення й те виконання, у якому показав Хор пісню українську почесним гостям.

За тов. Затонським дякували Хорові за концерт Нансен і Фрід.

НОВІ ВИДАННЯ.

Вийшло з друку і поступило на продаж перше число журналу літератури, критики и бібліографії «Книга» січень—лютий, видання Всеукраїнського кооперативного Книговидавничого й торговельного товариства Книгоспілки, зміст журналу:

Загальні статті. 1) Завдання «Книги»—од редакції. 2) Мотиви соціальної боротьби в сучасній Українській літературі—В. Коряк. 3) Сковорода в світлі художньої літератури—М. Плевако.

Преса й видавничі справи. 1) Преса на Україні в 1922 р. А. Русаков. 2) Некоторые итоги діяльності Госиздата України—В. Радлов. 3) Книгоспілка, її організація та діяльність—М. Агуф.

Огляд дійр рецензії. 1) Загальний розділ Бібліотекознавство 2) Релігія, 3) Соціальні науки, Політика, Соціалізм, Педагогіка, народна освіта. 4) Чисті науки. Природознанство. 5) Прикладні науки. Інженерне майстерство (книжки для техника). Агрономія. 8) Література. Красне письменство.

Хроніка. Літературне життя. Видавчі організації. Музеї, виставки, книгоєбірні. Бюлетень Української Книжкової Палати.

«Шляхи мистецтва». Цими днями виходить у світ чергове 5 число журналу «Шляхи мистецтва». В розділі «поезія» друкуються твори: Еллана В., Кулика І., В. Сосюри, В. Йогансена, М. Хвильового, А. Паніва, О. Коржа, М. Драй-Хмари, І. Дніпровського, П. Тичини, («Сковорода» симфонія). В. Поліщук—Григорій Сковорода—роман.

П'єса Мамонтова Я.—Коли народ визволяється. Новелі М. Хвильового, Гордій Коцюба, І. Сенченко. Статті: В. Коряк, І. Кулик, Ю. Меженко, О. Белецький, С. Бондарчук, В. Блакитний, М. Терещенко і І. Вроня.

КІІ В.

Поети Яків Савченко і Михайло Семенюк збираються писати «Історію Українського Письменства 20-го віку». Вони поділили між собою окремі періоди і звернулись до т.т. письменників і поетів надіслати усі свої друковані твори з датами їх написання в хронологічному порядку, а також додати до цього критику, бібліографію і автобіографії.

Поет Павло Тичина склав четверту книжку своїх творів, яку закупило в-во «Слово» у Київі. В книжку увійшло багато недрукованих творів, між ними повна поема «Сковорода» поезії «Захід», «Революційний Марш» й інш. Він же пише зараз прозою політичні казочки.

Поет Микола Терещенко передав до друку Літкому збірку своїх поезій під назвою «Земна Книга». Недавно він повернувся з провінції, де працював як хемік на цукроварні. Наслідком, як він сам каже, органичного відчуття виробничих процесів з'явилася низка поем під назвою «Цукроварня», з яких складена окрема збірка. Сюди увійшли поеми: «Завод», «Гудок», «У паровичній», «Фуговка», «Лабораторія», «Паровий концерт», «Кочегар» і «Ремонт». З них поему «Кочегар» містимо в першому числі нашого журналу, крім того він виготовував третю книжку «Чорнобай». Це книжка сільських настроїв, селянських ідyllій і трагедій. Тепер поет розроблює цикль «з Онукових пісень» і робить спроби писати прозою.

Поет Т. Осьмачка написав збірку нових поезій. Пише зараз поему «Троцький».

Критик і поет П. Філіпович виготовував і готовує переклади з французьких та ін. поетів, як Бодлер, Верлен й ін. Він же працює над сонетами.

Гео Шкурупій випускає збірку поезій; написав прозову велику річ. «Чучупак».

Белетрист Т. Косинка написав низку творів під назвою «Записки дезертира».

Письменник Васильченко пише велику прозову річ. Учителює в Київі.

Дмитро Загул написав том нових ще нігде не друкованіх віршів. Він же зробив переклади з таких авторів: Каспрович «Юда», «Моя Пісня Вечірова», «Ave Maria», Ридель: «Dies Irae», Бодлер: двадцять поезій з книги «Квіти Зла», Рільке: «Das Stundenbuch». Гете: пісні і балади.

Дмитро Загул втретє переклав на українську сучасну мову «Слово о полку Ігоревім». Він же пише розвідку про спорідненість дум із «Словом о полку Ігоревім» і перівноє з мовою бойків, гуцулів і інш.

П. Коломієць переклав на російську мову дві книжки П. Тичини.

Нат. Романович-Ткаченко закінчує комедію «Перед житницями Канади».

Поет Аракадій Казака, що живе у Межигір'ї коло Київа готове до друку збірку своїх поезій, куди мають увійти між іншим віно сонетів «Пригода», «тріолети», газелі і складна секстіна «Кохаю».

ДВОХТИЖНЕВИК «КЕРМО».

Київське видавництво «Гольштром» з кінця лютого мріє випускати літературно-мистецький ілюстрований двохтижневик «Кермо» під редакцією Леся Курбаса, Якова Савченка і Михайла Семенка.

В кожному числі журнала міститимуться теоретичні статті по всіх галузях мистецтва, а також орігінальні й перекладні твори сучасних українських і світових мистців. З першого ж числа будуть друкуватись з окремою нумерацією сторінок п'єси Георгія Кайзера «Кораль» (в російському перекладі нема), його ж «Газ», а в дальших числах підуть п'єси Толера, Штернгейма. Крім цього, з першого ж числа друкуватиметься новий роман Жюля Ромена «Деногло Тонка», а в слідуєчих числах—негритянський роман Рене Марана «Батуала».

ТВОРЧА УКРАЇНА.

Теж саме видавництво задумало видавати альманахи під назвою «Творча Україна». Альманахи будуть уміщати матеріял з таких галузів творчості: поезія, белетристика, п'єси, музичні твори, репродукція картин.

В альманахах будуть друкуватись твори мистців усіх напрямків сучасної України. Друкуватимуться лише недруковані твори. Редакція альманахів запрошує всіх представників українського мистецтва надсилати свої матеріали по свідуючій адресі: Київ, Овручська, б. 10, 1, В. Атаманюкові. Матеріали для першого числа мусяти бути надіслані не пізніше 1 березня. Перше число виходить з друку в кінці березня. Редакційна колегія: В. Атаманюк, М. Семенко, Г. Шкурупій. Альманахи «Творча Україна» виходитимуть двома накладами Київ—Нью-Йорк.

Композитор Пилип Козицький написав хорову сюїту для однородного хору на слова поезії Вас. Елана «Червоні Зорі». Він же закінчує революційний дінтих під назвою «Червоний Шлях» на слова авторів М. Йогансена та В. Сосюри «Нова Олександрія».

ПОВНЕ ВІДАННЯ ТВОРІВ ЛЕСІ УКРАІНКИ У ВІДАННІ „КНИГОСПІЛКИ“.

Всеукраїнське кооперативне книговидавниче й торговельне товариство «Книгоспілка» приступило до видання повного збірника творів Лесі Українки.

Вийшов з друку том III, до якого увійшли драматичні твори: «У пуші», «Одергима», «Вавилонський полон», «Касандра», «На руїнах», «Три хвилини».

Друк ується і незабаром вийде том IV: «В катакомбах», «Руфін і Присцілла», «Махамед і Айша», «На полі крові», «В дому неволі», «Йоганна жінка Хусова», «Боярня».

ДИТЯЧА БІБЛІОТЕКА.

Заходами Книгоспілки приступлено до видання дитячої бібліотеки. Зараз закінчено друком і поступили у продаж 3 книжички казок Ів. Франка.

В МАЙСТЕРНІ ТЕАТРУ ІМ. МИХАЙЛЕНКА.

«Пролетарська правда» в 293 числі зазначає, що в майстерні під керуванням М. Терещенка роспочались регулярні спектаклі по суботах (Володимирська 47), які викликають дуже великий інтерес серед робітничих і студентських кругів. Майстерня вміщує всього 70 душ глядачів, тому вхід тільки по рекомендаціях.

В склад програму крім попередніх композицій «Перший будинок нового світу», «Небо горить» увійшли ще такі роботи: «Maghe funebre», «Печаль остання», «Жертва вечірня», «Поема відваги» (в сольному виконанні артиста Марка Терещенка), Буфонада ч. 1 і Буфонада ч. 2.

У всіх композиціях додержано підхід колективного методу.

Зараз театр Михайличенка поруч з періодичною працею готове дві великих композиції, в яких даються спроби паралельного дійства. Готовують також до постановки текст «Леніна» В. Поліщук.

Композиції мають закінчитись у травні, після чого театр дасть кілько гастрольних спектаклів по Україні.

ЦЕНТРОСТУДІЯ.

(Вищий театральний технікум у Київі).

20-го лютого остаточно закінчено реорганізацію технікуму.

Організовано новий факультет Кіно. Поновлено також хореографічний відділ, на чолі якого стоїть Бокалоті. На цьому відділі роспочалася вже постійна праця. Відчинився паралельний факультет «Іскусства дійства» на російській мові, при якому організується друга театральна майстерня ім. Михайличенка (російська). Останніми часами робота технікуму провадиться інтенсивно. До технікуму вступило багато Робфаковців.

Кількість студентів зараз нараховується до 300 душ.

В склад керовників входять: АРтист-режисер Марк Терещенко, Проф. В. Мелер, А. Альшванг, К. Левицький, композитор М. Вериківський, И. Лунд, В. Сладкопевцев, Вороб, Ева та інші.

БЛОК ЛІВИХ МИСТЦІВ.

В Київі організовано блок лівих майстрів у мистецтві.

В склад постійного бюро увійшли такі особи: режисери театрів: Марк Терещенко, театр Михайличенка, Лесь Курбас «студія» (Березіль) Лундін (російський режисер).

Малари: Мелер В.—проф. А. мистецтв. Музики—композитори: Буцький, Вериківський. Скульптори: Ештейн. Літератори: Семенова. Зараз провадиться підготовча праця до спільногого виступу.

З ЖИТТЯ МИСТЕЦЬКИХ ШКОЛ КИІВА.

За останній час у Київі провадиться реорганізація мистецьких шкіл під керувництвом інспектора при Губпрофобрі т. Волянського.

Наслідком цього є те, що деякі мистецькі школи, як напр., Архітектурний інститут, Академія мистецтв, театральний технікум, індустріальний технікум стали на певний організаційний та ідеологічний ґрунт. В решті шкіл організація ще не закінчена.

МИСТЕЦЬКЕ ОБ'ЄДНАННЯ «БЕРЕЗІЛЬ».

Згідно статуту і в плані своєї загально-мистецької роботи, для ширшого освітлення театрального життя і допомоги його працівникам, Мистецьким Об'єднанням «Березіль» утворюються такі комісії.

1. Видавнича (Голова комісії Л. Курбас), що має розгорнути діяльність в справі видання журналів, брошур по питаннях теорії, техніки, історії театру, а також видання п'ес, і сценаріїв, як для своїх майстерень, так і для театрів з Європейським репертуаром.

2. Музейна—(Голова комісії В. Василько), яка повинна утворити театральний музей зібралиши в собі всі матеріали що до історії українського театру.

Комісія має звернутись до відомих акторів, режисерів, театральних діячів і аматорів театру, аби вони поділились своїми матеріалами, які мають історичне значення і цікавість не тільки для спеціалістів, а й для широких мас.

3. Бібліотечна—(Голова комісії П. Долина) має влаштувати бібліотеку, яка сучасному мистецтву могла би служити допомогою в його роботі.

Комісія має звязатись з видавництвами закордону, Росії й України з метою одержання від них потрібних книжок, журналів і газет.

Всі комісії вже мають досить матеріалів, але за браком помешкання для Об'єднання, де мають розміститись всі майстерні, лабораторії й комісії, не мають можливості разгорнути працю більш інтенсивно.

Софійському собору загрожує руїна.

Найдавнішому пам'ятникові велиокнязівського мистецтва ХІ століття, Софійському соборові, загрожує серйозна небезпека руїни частини стін. З огляду на те, що в західній частині собору, під час перебудови в 17-му віці, було знищено деякі підпружні арки, стародавня стіна з боку входу почала відхилятися. Завдяки цьому в південній частині собору помічається росколина, яка зростає що не день і загрожує катастрофою.

Комісією, складеною з спеціалістів-архітекторів і мистців, констатовано потребу найскорішого укріплення західної стіни собору, щоб зупинити її відхилення.

Місцевими органами охорони пам'ятників старовини й мистецтва при Політосвіті, археологичною комісією Всеукраїнської Академії Наук та науковою дослідчою катедрою мистецтвознавства підноситься справа до центру про відпуск в негайному порядку засобів для негайногого ремонту собору.

КОНЦЕРТ ДЕРЖАВНОЇ КАПЕЛИ «ДУМКА».

В неділю 25-го лютого в Пролетарському Будинку Мистецтв відбудувся концерт Державної Капели «Думка» під диригуванням Н. Городовенка. В програмі: Танець, Мусоргський і ін. Більшість хорових номерів виконується в Київі у-перше.

ВЕЧІР ПАМ'ЯТИ ЛЕОНТОВИЧА.

18-го лютого відбулося засідання музичного т-ва ім. Леонтовича, присвячене пам'яті покійного композитора і концерт із творів останнього. З докладами про М. Леонтовича і про характер його творчості виступали: Ф. Козицький, О. Чапківський и М. Грінченко.

Покійний композитор посідає визначне місце серед дослідувачів українського музичного фольклору. Але музика Леонтовича не є етнографічний запис мелодії; вона є складна гармонізація, для котрої народня пісня є лише первісним джерелом, перетвореним особистою творчістю. Це відріжне Леонтовича від Лисенка, Кошиця й ін. і дає право назвати його українським народнім композитором.

М. Грінченко повідомив в своєму докладі, що в цьому розумінні творчість Леонтовича вважається зразком наявіть для тих країн, де вивчення народної музики стоїть на вищому ступні розвитку.

В концерті, який відбувся після засідання, взяла участь капела студія ім. М. Леонтовича. В програмі увійшла низка творів композитора як «Щедрик», «Пряля», «Дударик» й ін.

ВЕЛИКИЙ КОНЦЕРТ ХУДОЖНЬОЇ КАПЕЛИ
ГР. ДАВИДОВСЬКОГО.

Художня Капела Гр. Давидовського інтенсивно готувалася до великого концерту, що відбувся у четвер 22-го лютого в залі. В І. Н. О. Частина збору пішла на користь Культковому робітників і службовців Медінституту.

ПОСМЕРТНА ВИСТАВКА ТВОРІВ Г. І. НАРБУТА У КІЇВІ.

Інститут Пластичного Мистецтва (б. Українська Академія Мистецтва) обрала комітет для влаштування посмертної виставки творів покійного професора і ректора Академії, Г. І. Нарбута, у складі І. Т. Волянського, Ф. Л. Ернста, Г. Ф. Красицького, А. Ф. Середи та Д. М. Щербаківського. В травні місяці ц. р. відбудеться три роки з дня смерті художника, ім'я якого на звичайному популярні в цілій Росії та за кордоном. В Петербурзі «Русский Музей» влаштував ще влітку минулого року чудесну виставку його творів, яка була відчинена більш, ніж півроку. Комітет популяризації художніх видань в Петербурзі видав прекрасний каталог згаданої виставки; журнали «Москва», «Среди коллекционеров» т. і. присвятили Нарбутові чимало статей. В Берліні вийшло також дві книги про Нарбута. Таким чином у Кіїві, де є маса абсолютно невідомих і невиданих творів Нарбута, де він провів останні три роки свого життя, працюючи над відродженням українського мистецтва, така виставка являється пекутою потребою і святим обов'язком. Проф. Сидоров (в Москві) називає Нарбута найвидатнішим майстром російської книги. Редактор журналу «Среди коллекционеров» (Москва) І. І. Лазаревський пише, що «коли для України Г. І. Нарбут став вже певним національним художником, то він має у своєму майстерстві та таланті всі елементи того, щоби стати національною гордістю не тільки частині Федерації, але й всієї її в цілому. Не перебільшуши—немає йому рівного по силі та своєрідності дарування не тільки серед наших графіків, але й серед книжних графіків Заходу».

Видавництва «Комітет Популяризації Художніх Видань» в Петербурзі, «Творчество» в Москві, «Госіздат» та «Друкарь» у Кіїві бажають присвятити Нарбутові монографії. Але все це стане можливим лише тоді, коли київська виставка розгорне перед нами всю творчість Нарбута, починаючи з першого, глухівського періоду—аж до дня смерті.

Київі. Матеріал для цього усього єсть. Треба лише, щоби Наркомат Освіти пішов на зустріч хоч-би невеличкими коштами—і велике діло буде зроблено.

Будемо сподіватись, що НКО відчує потребу розрішити це питання—це єсть наш обов'язок не тільки перед Федерацією, але й перед усім культурним світом—показати наочно весь шлях, пройдений Нарбутом—безперечно, мабуть талановитішим художником України за все останнє століття.

Ф. Ернст.

ПЕРША ВСЕУКРАЇНСКА ВИСТАВКА ДРУКУ.

В культурному житті не лише України, але й цілої спілки Рад. Республік виставка друку, улаштована в Київі з почину Українського Наукового Інституту Книгознавства, є дуже визначним явищем. Величезна кількість метріялу зібраного інститутом експоновано на виставці по дуже влучній системі, котра прекрасно подає глядачеві весь розвиток революційного руху на Україні.

Більш як 25.000 експонатів, росташованих в залах виставки, безумовно, не являються 100% того, що дала друкарська продукція України, але і без того увага глядача тоне в морі матеріялу. Тому виставочна комісія цілком слушно зробила вибірку зі збірки Інституту. Показано саме головне, саме важливе, найбільш характерне для певної революційної хвилі. Звичайно 2.500 проклямацій не вичерпують всієї продукції, але і не потрібно було б примушувати глядача виставки блукати по сотнях тутожніх матеріялів.

Прекрасна, багата (безумовно, єдина на Україні) збірка плакатів крім чисто революційного, має ще й високо художнє значіння. Цей відділ виставки росташовано на трьох поверхах сходів Пролетарського музею і виграшне розміщення барвистого і ріжноманітного (експоновано і контр-революційні друки) матеріялу одразу мимоволі захоплює глядача.

Діаграми (їх коло сотні штук) органично доповнюють експоновану продукцію і допомагають орієнтуватись середньому глядачові, котрий ніяк не міг би інакше розібратись в значенні виставки, і без яких не можна було б вірно оцінювати роль друку в революції. Ціфри діаграм, картограм і статистичних таблиць підсумовують і те, що по тих або інших причинах не було експоновано,

Виставка поділяється на 5 відділів: книжковий, пресовий, нотний, проклямаційний, плакатно-ілюстраційний. Книжковий має підвідділі: «Українська книжка від 1798 (перше вид. Енєїди) по 1916 включно»; «Книжка на Україні 1917-1922 р.р.»; «Українська книжка закордоном 1917-1922 р.р.». Є на виставці окрема кімната творів Шевченка від першого Кобзаря 1840 р. по останню брошуру 1923 р.

Треба визнати, що праця Інституту Книгознавства і Виставкової заслужила великої пошани, бо невеличкою купкою відданих роботі людей створено велике культурно-революційне діло. Склад Виставкової: Голова Юр. Меженко, Зав. Книжковим відділом, директор Інституту Книгознавства; Б. Ігнатієнко, Зав. пресовим відділом (заступник голови виставкової); П. Козицький (композитор), Зав. Нотним відділом; Михайлів (малляр), Зав. плакатним відділом; А. Онищук, Зав. проклямаційним відділом.

КАТЕРИНОСЛАВ.

Белетрист Ол. Досвітній написав книжку оповідань з Хинського життя, яку видає Держвидав України під назвою «Тюнгуй» себто хинський (китайський) громадянин. Він же написав роман «Американці», де зачепленоч революційний рух Азії та Європи.

Проф. і критик Петро Єфремов працює над творами Лесі Українки.

Проф. Яворницький виготовив писаний етнографичний матеріал, що досі невідомий.

Серед молоді, яка виступає в «Плузі» м. Катеринославу відзначаються Тарасенко, Дроцик Йин.

Поет Гурій написав цикл поезій «Доба».

У виданні Катеринославської філії Держвиддути вийшла «Пісня про Гайяту» Лонгфелло в перекладі О. Олесья. Книжка гарно ілюстрована.

КАМ'ЯНЕЦЬ ПОДІЛЬСЬКИЙ.

Поет Дніпровський написав поеми: «Буценко», «Надволжа» і склав збірник віршів «Залізоустя».

Поет і молодий вчений М. Драй-Хара виготовив до друку збірку своїх поезій на ліричні теми.

Дуже цікаві його спроби в розробці ритмів, починаючи од класичних.

НОВИЙ СПИСОК ТВОРУ СКОВОРОДИ.

Сред масонських паперів із архиву Кочубея, що зберігається у Полтавському Державному Архіві, членом правління Архіву гр. б. Бузинним знайдено новий список «Асахани» Сковороди, зроблений на початку XIX стол. Рукопис обіймає 14½ листів і надзвичайно гарно зберігся. Він вважається четвертим з відомих до цього часу. Зі списка можна встановити цінні варіянти, а також можливо зробити важливі висновки що до первотвору.

ВАЛКИ.

«Плуг» провів три літературні вечірки.

Поет Крижаний випустив збірку поезій «Близки вогняні». Випустили дві сторінки в журналі агітпропу.

ЛЬВІВ.

Відбувся ювілейний вечір Богдана Лепкого. Микола Голубець сказав промову про творчість Лепкого.

АМЕРИКА—КАНАДА.

АЛЬМАНАХ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ТВОРЧОСТИ.

На весні с. р. з'явиться великий збірник нової української творчості. В збірнику візьмуть участь країці літературні сили нових напрямків, головно з Радянської України. Книжка вийде за кордоном. Матеріали збирає М. Ірчан.

СПІЛКА СОЦІЯЛІСТИЧНИХ УКР. ПИСЬМЕННИКІВ.

З ініціативи письменника М. Ірчана і поета-робітника М. Тарновського приступлено до організації «Спілки українських соціалістичних (комуністичних) письменників». Членами спілки зможуть бути тільки ті мистці слова, що стоять на соціалістичній платформі. Пороблено приготування до заснування власного видавництва. Ініціатори увійшли в порозуміння з усіма мистецькими організаціями на Радянській Україні.

ТЕАТРАЛЬНИЙ СЕЗОН В КАНАДІ.

Драматично-співочий гурток Укр. Робітничого Дому в Вінніпегу, в Канаді, отворив свій регулярний сезон виставою драми Я. Мамонтова «Великий Хам», в суботу 14 жовтня м. р. Від початку отворення дано слідуючі вистави: «Панна Штукарка» А. Володського (2 рази). «За синім морем», Я. Гордіна (2 рази). «Як світ пішов до гори ногами», Степана За—ного, «Не ходи Грицю» П. Старицького, «Бог Помстя», ІІІ. Аша. «Суєта», І. Тобілевича, «Мати Наймичка» І. Тогобічного «Бунтарь» М. Ірчана. Крім цього, виставлено слідуючі одноактівки: «На перші гулі» С. Васильченка, «Він не заздрісний», «Кайдашева сім'я», «Зразковий муж» і «Живий мертвець».

Рівно ж гурток дав коло 10 величавих концертів при участі мандолінової діточкої оркестри, яка існує при Укр. Роб. Домі.

В короткім часі буде виставлена «Чорна Пантера» і «Білий Ведмідь», В. Винниченка і популярна мелодрама «Циганка Аза». Протягом цього сезону входять в репертуар гуртка слідуючі п'еси: «Назар Стодоля» з «Вечерницями» Нішинського, «На дні», М. Горького, «Бог, Чоловік і Сатана» Я. Гордіна, «Скупар» Ж. Моліера, як і також кілька інших п'ес побутового репертуару.

В - во «КОСМОС».

Українське-американське в-во «Космос» в Берліні має на меті зв'язатись з революційними та пролетарськими письменниками інших країн.

У своєму листі до французької групи «Клярте» в-во інформує, що воно обмінялось де-якими творами з німецькими пролетарськими письменниками, передавши їм збірки поезій українських поетів, куди увійшли Еллан, Сосюра, Хвильовий, Йогансен, Тичина й ін., а також поему «Ленін» Валеріяна Поліщука в перекладі на німецьку мову. Те ж в-во виготовило до другу авторізованій переклад роману А. Барбюса «Огонь».

А В С Т Р І Я.

В майстерні мальяра І. Модзалевського вироблюються стилізовані української ляльки, на які є великий попит в Англії та Швейцарії.

Ф Р А Н Ц І Я.

Військова белетристика Франції.

Мода на «військову літературу» у Франції ще існує, але вона значно ослабла. Зараз можна назвати дуже мало творів, дійсно художніх та глибоких, що мали б війну свою темою. Це насма перед вірші Клоделя, які повні патетичної мудрості, потім палка книга проти війни Барбюса «Вогонь», дотепна п'еса-сатира Р. Рольяна «Лілюї», поетична «Є в ропа» Ж. Ромена і дуже цікавий психологічний роман Дріо Ля-Рошеля «Питання» (трагедія юнаків, що були кинуті у вогонь війни). Але ці твори гинуть серед цілої маси інших умовно-патріотичних та ложно-патетичних витворів. Винятком є книга Жоржа-Годі «Агонія Замка» Мон-Рено, яка недавно вийшла. Це щоденник учасника одної з маленьких подій-оборони невеликого пункту на шляху Комп'єн—Париж.

НОВА ЛІТЕРАТУРА ФРАНЦІЇ.

Помічається в літературі наступ революційно-прогресивних письменників на буржуазну культуру. Серед них два угруповання: «Абатство», що живе відокремленою общину на селі і працює там фізично. З нього вийшли Віль драк і Жюль-Ромен, кращі поети Франції, друге угруповання «Визволення» (Affranchis), яке створив письменник Карлос Ляфонд, автор «Містерії про кінець світу». Обидві групи виступають проти буржуазної культури сучасного Парижу й частково захоплюються проповіддю толстовства про визволення в праці. Тепер Ляфонд пішов од літературної праці і зробився шклярем, виготовлює кольорові шибки, тим більш що є кращим майстром шкляного малярства.

КОМУНІСТИЧНІ ЛІТЕРАТУРНІ ГРУПИ.

Крім цього у Франції існує ще чисто комуністична група «Клярте» (світло) на чолі з Анрі Барбюсом і Ромен Роляном; близький до них і письменник Анатоль Франс, що недавно одержав Нобелевську премію. До групи «Клярте» звернулось українське комуністичне видавництво «Космос» у Берліні з листом, якого буде уміщено в нашому журналі.

ФРАНС В «ОПАЛІ».

На твори великого французького письменника А. Франса папа римський наклав заборону. Всі вірні католики під загрозою відлучення од церкви повинні обходити книжки Франса, як такі, що осквернюють розум і чуття. Це тому, що Франс найбільш їдко висміяв церкву та релігію і висловив своє співчування Радянській владі. Франс в 1921 р. одержав був премію Нобеля за свої твори.

НЕОКЛАСИЦИЗМ У ФРАНЦІЇ.

В Парижі виходить зараз новий журнал «Французька Муза», що нараховує в своїх лавах велику кількість письменників. Журнал є органом тих поетів, які мають на меті своє натхнення вкладати в «здорову» традиційну дієсліліну французького віршового складу. Журнал різко накидається на футуристів, кубістів, дадаїстів та ін., які, на думку критика журналу Шеріва, є шантажистами. Як бачимо, ті замітки, які з'явилися в українській пресі про відновлення неокласицизму, цебто наступу реакційної частини в письменстві, нашли для себе у Франції організований вихід.

В ч. I журналу увійшли твори П'єра-де-Ноляка, Ері Рено, Андре Морі, Трістана Дерема і П'єра Жалябера. В статтях про класицизм росхвалиють поетес, як пані де-Ноайл, та виправдують фавнів, дріяд та пастухів.

ПИСЬМЕННИК - КОМУНІСТ.

На сторінках журналу «Clartè» недавно відбулась полеміка між Р. Роляном і Анрі Барбюсом з приводу тактики в сучасний мент. Ролян висуває мент вичікування та непротивенства, тоді як Барбюс вимагає прямої дії, що має «привести до диктатури пролетаріату». Як відомо, не що давно Барбюс вступив дійсним членом в комуністичну партію Франції.

НОВІ КНИЖКИ РОЛЯНА І ФАРЕРА.

Недавно вийшла книжка Ромен Роляна, писана в 1918 р. «П'єр і Люс» (є переклад уже на російську мову). Книжку вважають одним з підсніжників Ромена.

Вийшла також книжка відомого романіста Клюдо Фарера «Засуджені на смерть», де змальовується майбутня боротьба між капіталом і пролетаріатом. Капітал через нові технічні винаходи врешті має в руках весь пролетаріят і може робити з ним що захоче, бо не потрібує робочих рук, а дає змогу жити пролетаріату тільки з милості. Але захоплення влади пролетарями не змальовано, бо по роману воно виходить неможливим. Автор лише довів перемогу капіталу до абсурду.

А Н А Т О Л Й Ф Р А Н С.

Анатоль Франс видрукував свій автобіографічний роман «Життя в цвіті» з часу до 20 літ свого віку.

Він є начебуд частиною цілої низки автобіографічних романів Франса, які вже надруковано досі.

Анрі де-Рене видрукував збірник поезій «Сліди полуум'я». В збірнику увійшли цикли: «Що вони мені казали», «Маленький оди», «Сад спогадів» (про Венецію), «Медальони художників». У книжці на оцінку критиків є справжні шедеври.

МУЗИЧНО-СЛОВЕСНІ СПРАВИ.

У Франції робляться спроби чисто музичної інструментовки віршу. Напр., Поль-Еміль-Кадільjak написав «Місячне світло» — соната в прозі в трьох частинах: алего, менует і фінал. Тут використовано чергування образів, ритмичне нарощання, розвиток тематики, згукова інструментовка і ін. не літературні складові частини. Ідеологично твори животіють.

Поет Жан Рішпен, що не друкував своїх творів уж з 20 літ, недавно випустив книжку «Похоронне подзвіння».

У Франції роспочалася мода на історичні романи, хоча глибоких поки що немає.

В Сорбоні (Паризький університет) засновано катедру вивчення творчості й життя Виктора Гюго.

МИСТЕЦТВО Й ДИТИНА.

Під такою назвою відкрито в Парижі велику виставку картин, котрі не тільки змістом, але й тонким добором красок відповідають найкраще психіці дитини. Про велику цінність виставки говорять вже хочби самі імена мистиків, що дали туди свої праці, між якими є найвизначніші сучасні західно-європейські мальари: Ренаур М., Коссар, Курбе, Коре, Карер, Ван-Донген, Д'Еспанья, Моріс, Форнеро, Шаллі і інші. Крім картин бачимо на виставці зразкові іграшки й ляльки роботи Кльод Ренаара, Уве й Ерні Давідо.

НІМЕЧЧИНА.

Німецька література.

В Німеччині зараз піднялася хвиля творчості з містичним змістом, з оккультними науками, кабалістикою і інш. Мода захоплює все ширші круги читачів. Але поруч з цим почали з'являтися і твори з соціальним змістом. Крім відомої книжки «9-го листопада» Келермана, визначаються романи Карла Відмайера «Бронзовий бог» з часу Радянської Угорщини та талановитого письменника Шрейфогеля «Антихрист».

Гергарт Гавітман написав п'есу ідилію «Анна», де змальовано дівчину, якій багато прийшлося винести бідкання. Кінець твору

реалістичний. Брата, фермера, де працювала Анна, змальовано яскраво і чітко в антіклерикальних тонах. Весь роман глибоко гуманний з співчуттям до жінки.

В звязку з ювілем Г. Гавітмана вийшло багато критичних книжок про його творчість. Між ними віділяються твори Шлентера, Ельосера і Пауля Фехтера. Вийшло також повне зібрання творів Гавітмана в 12 томах, куди увійшли і недруковані ще твори та афоризми.

Поет Шеффер написав хореями роман «Парсіфаль», де Парсіфаль є символом скитань людської душі.

Найбільш даровитим сучасним німецьким пролетарським поетом вважають Макса Бартельса, який випустив дві книжки поезій «Душа робітника» і збірник «Дайте нам світ покорить».

ІТАЛІЯ.

Італійська література.

В Італійській літературі останні роки можна вважати роками занепаду, наслідування, головним чином, давно відомих мотивів.

Такі поети: Гвідо Марта, Уго Бетті, Теофіліо Валенті. Белетристика також нічого визначного не дала. Середньої вартості роман Грації Деледда «Бог живих». Найяскравіший Енріко Товес, який нападає в критичних своїх статтях на Д'Аннуціо, часто сам йому наслідує. Визначається також поет Остільйо Лукаріні зі своїм збірником «Душа за вітром». Помічається захоплення перекладною літературою, а особливо англійською і зокрема Шекспіром.

Готується національне видання творів Габріеля Д'Аннуціо, ідеолога буржуазної культури в Італії.

На чолі комітету по виданню творів стоять представники великої фінансової буржуазії, король та аристократи.

АНГЛІЯ.

Літературний Ляпас Англії.

Через цензурні і видавничі перешкоди роман-хроніка ірландського письменника Джемса Джойса «Улісс» вийшов у Франції. Книжка написана в яскравих і гострих тонах, де виведено дієвих живих осіб сучасної Ірландії й Англії. Вона викликала багато нападок і похвалиб. Чопорна англійська критика визнає книжку «антіевропейською», а місцями обвинувачує автора в порнографії. Роман є ляпасом для Англії. Публіка книжкою дуже цікавиться.

Відомий англійський письменник—драматург Бернард Шоу, обраний до англійського парламенту од робітничої партії.

СКАНДИНАВІЯ.

Найвизначнішим сучасним поетом Швеції вважають А. Остерлінга, який видав нову книжку поезій «Паріс і Паллада».

Нобелевську премію в цьому році по літературі присуджено в м. Стокгольмі відомому іспанському драматургу Хасінте Бенавенте, по фізиці за 1921 р. Альберту Айнштейну, за 1922 р. датському фізику Нильсуві Бору, по хемії за 1921 р. англійцеві Содді, а за 1922 р. англійцеві Естоку.

ШВАЙЦАРСЬКА ЛІТЕРАТУРА.

Зі словом «Швайцарська література» звязані імення тих місцевих швайцарців, що писали лише літературною мовою своїх сусідів-німців: Готфрида, Келера, К. Мейера. Іер. Готфельфа, ще може Карла Шпітлера, з того часу, як він одержав нобелевську премію у 1919 р. Але зараз існує багата література, яка що-далі міцніє і розвивається на національних говірках, цеб-то на місцевих діялектах німецької, французької та італійської мови.

Ій присвячено кілька видань, які вийшли в Швайцарії в цьому році. Збірник Роберта Фезі «Гельветська Антологія» має разом з творами авторів, що пишуть німецькою (К. Шпітлер, Ад. Фрей), французькою—Анрі Спісс) та італійською (Фр. Кебеза) літературною мовою,твори, написані на місцевих говірках (напр., на німецько-швайцарській (М. Лінерта). З останнім може добре познайомити книга О. Грейерца: «Швайцарсько-Німецька Говірка: старовинні зразки».

У своїх книгах „Молода Швайцарія“, та „Листи про Швайцарську літературу“ Ед. Короді кліче своїх земляків-письменників визволятись від розробки виключно сільських мотивів—виспівництва гір, пасовищ і т. інш. в стилі Г. Келера і відбити краще той великий зміст, який, „без сумніву, є в швайцарському національному житті“. На цей шлях ступили вже деякі письменники, яких розібрано у статтях Короді: міцний емоціональний поет Штамлер К., драматург Макс Пульвер, представник реалістичної повісті Я. Шафрер, автор новел А. Стефен і інш.

ПОЛЬША.

Новини Польської літератури.

Нова польська література раніше гуртувалась коло відомого часопису «Хімера», зараз роскололась і обслуговується кількома часописами, з яких перше місце займаєть „Zdroj i Skamander“. Перший наближається до експресіонізму і в критиці визнає тільки формальний метод. Другий часопис наміряється насадити нову течію, назва якої бере свій початок від слова «populus»—нарід. «Популісти» подібні трохи до імажиністів. Академісти мають притулок в часописі «Nowi Przegląd Literatury» («Новий огляд літератури»), а за останній час в варшавському часописі «Ponowa» (Відродження).

Серед цілої низки нових імен критика визначає Андрія Стругу, що виступив з великим і міцним романом «Гроші» з життя американських міліардерів, що проводять своє життя між гарячковою працьовитостю Нью-Йорка та Швайцарією, між крадіжкою та філантропією. А. Струг зараз стоїть на першому місці. Його останній твір, присвячений війні, має назву «Могила невідомого салдата».

В белетристіці зустрічаються злісно твори про Росію, як напр.: «Злочин» (К. Здиховський); «Скажені пси» (І. Вандровський) та інш.

Зі старих письменників великою пошаною користується Вацлав Берент, який після довгої мовчанки, нарешті, випустив «європейський роман» «Живе Каміння», який виявляє нові ідеологічні тенденції.

Серед поетів виділяються: Бруно Ясенський, Тит Чижевський, Анатоль Штерн, Юліян Тувім, який випустив три томи поезії. Тувім відомий як перекладач Бальмонт та і Брюсова.

В Польщі зараз в галузі перекладів проводиться велика робота. Крім того що перекладаються всі видатні закордонні новинки, переведено наново «Фавст» Гете, Мол'єр, Рабле, Шекспір, вийшли також переклади італійських класиків, німецьких і інш. Перекладено також: Омар Маям, Овідій, Тагор, Хінських ліріків та інш.

БІЛОРУСЬКА ЛІТЕРАТУРА.

У Мінську заклалося об'єднання Білоруських письменників Марксистів «Полім'я».

До нього входять молоді письменники, між ними Михайло Громиха, що недавно написав поезії «Семимильни Кроки», в якій з «Кієм» у руках, у «Чоботах на власний копил» проходить скрізь усю Білорусь і, почувши про Батрацькі співи, кличе купалу закувати про новий наш бурливий час».

Там же поет В. Гартнага працює над удосконаленням форми. Там же беруть участь т.т. Дила Санкевич, Друшчиц, Морозовський та інш. Там працює критик Жилунович, що зачитав на одній з вечірок «Полім'я» свій «Загальний огляд Білоруського Парнасу» «в новій праці».

Він охоплює нас от початку війни до наших днів, де роскриває причини мовчанки поважних піонерів білоруської поезії—Ліка Купали, Якуба Коласа і інш. в час великої пролетарської революції. На думку критиц, в це сталося тому, що вони не відчули повстання робітництва. Але є данні, що й старше покоління підходить до революції. Купала пише: «На смерть Булата, переклав Інтернаціонал, Колас обирає побут в поемі «Нова Земля».

МОЛОДИЙ БІЛОРУСЬКИЙ ПАРНАС.

Із молодих письменників Білорусії відомі:

Адам Червоний, Олесь Дудар, Олександрович, Плашинський і поет-сатирик Кропива.

РОСІЯ.

РОСІЙСЬКА ЛІТЕРАТУРА.

Російська література в останні два роки досягла великого розмаху. В основі все письменство можна поділити на дожовтневу літературу і літературу жовтня. Перша під ріжними виглядами отрує повітря, друга буде нове життя. Це що до соціального напряму творчості. З боку форми існує багато „ізмів“: з них найвизначніші—відживший сімволізм, (Ф. Сологуб, А. Білій), акмеїзм (Мандельштам та інш.), футурізм (Маяковський, Асеев, Пастернак), конструктивізм (Еренбург та інш.) імажінізм (Єсенін, Шершеневич та інш.), неокласицизм (Шенгелі й інш.). Великі групи пролетарських письменників з них найвизначніші: «Кузница», «Твори», і «Октябрь». Крім того, існує група селянських письменників, але це дуже слабенька групка, і свою творчістю йде слідом за Дрожжіним, Суриковим та Кольцовим.

В останній час відзначаються постаті белетристів з молодих, як напр., Еренбург, Б. Пильняк, Всеvolod Іванов, Нікітін та ін., а також досягли великих творчих форм Ремізов—(в еміграції) Замятін, Чапігін, Шмелев. Видавнича діяльність буйно росцвіла, існують сотні приватних видавницт, але їх побивають і численністю і серйозністю Державне В-во Р.С.Ф.Р. та кооперативні, як напр., «Московский Рабочий».

Поет Валерій Брюсов написав дві книжки: «Н. А. Некрасов» та «О современной русской поэзии», які виходять у виданні в-ва «Мир».

Поет К. Бальмонт випустить у в-ві «Огоньки» прозовий твір свій «Воздушный путь».

Письменник Б. Пастернак виготовував том поезії і прози, який виходить в Берліні (В-во «Гелікон»). Теж в-во випускає книжку Ф. Сологуба «Бариня Ліза» і В. Шкловського «Ход коня».

Поет Сергій Єсенін, який їздив зі своєю дружиною Айседорою Дункан, відомою танцівницею до Америки, повертається назад в Росію.

Поет Володимир Маяковський видрукував в одному з берлінських російських журналів свою автобіографію. Родився Маяковський у Владикавказі. Ще до революції 1917 р. був близький з большовиками і сидів у в'язницях. Тепер Маяковський належить до так званих комфутуристів.

Белетрист Всеvolod Ivanov друкує свої твори в ріжних журналах, як напр. «Проектор», «Красная нива», «Красная новь» й ін. Недавно було опубліковано нове оповідання «Атаман из Семипалатинска», де Іванів розробляє сюжетну форму.

Белетрист Борис Пильняк видрукував в альманаху «Круг» свою нову повість «Гретья Столиця».

Письменник Андрій Белій дорешти загруз в містиці і випускає такі твори як «Котик Летаєв» й інш.

Белетрист Михайло Майський, який писав більш по-російськи і написав низку оповідань, як напр., «В степи», «Скифова Жена», тепер перейшов на українську літературну мову і є членом спілки пролетарських письменників «Гарт». Він зараз працює над сценарієм для Всеукраїнського Фотокиноуправління.

Н. Асеев, Працює над великою повістю «Отрывки из биографии неизвестного». Крім того, закінчує нову поему «Електриада». Недавно вийшло два збірника віршів поета: «Избранные» і «Совет ветров».

А. Ароєв. Зараз тільки закінчив дві нові повісті із революційного життя: «Никита-Римарь» і «Голова». Тепер працює, над великою повістю теж із революційного життя—«Гениальный человек»

Ілля Еренбург. Закінчив нового романа «Жизнь и гибель Николая Курбова». Уривки друкувались уже в «Красной Нови». Роман виходить одночасно на англійській мові в Нью-Йорці і на російській в Москві накладом в-ва «Новая Москва». В Іспанії вийшов його роман «Хулио Хуреніто» в перекладі на іспанську мову.

Белетрист В. Лідін, що недавно повернувся з Берліна, закінчує велику повість «Морской Сквозняк».

Андрій Соболь працює зараз над романом «Иудеи». Роман охоплює епоху 1919—1921 рр. Проходять по Україні хвили денікінських, махновських погромів. Замірають єврейські містечка і на цьому тлі розгортається соціальне руйнування старого єврейства і поруч народжується нове з іншими ідеями і вимогами.

Автор «Хищницы», «Маленькой женщины» й інш. О. Миртов написав нову п'есу-трагедію з прологом «Старчих Королева». Дія вершииться в невідомій фантастичній країні при революційному рухові, який характером наближається до того, що було в нас од лютого до жовтня. П'еса маєйти в найближчому сезоні в одному з московських театрів. П'есу друкує в-во «Круг».

Письменник Д. Мстиславський, автор «Пяти дней», які у свій час було перекладено на європейські мови, виготовив до друку працю «Деникины на Украине», яка має друкуватись в журналі «Былое».

КОЛЕКТИВНИЙ РОМАН.

В Москві 13 письменників: Н. Ашукін, Мих. Булгаков, Ефим Зозуля, М. Козирев, В. Лідин, К. Левін, Борис Пильняк, Андрій Соболь, Ю. Соболь, Ю. Сльозкин, Дм. Стонов, А. Яковлів, А. Ефрос пишуть колективний роман. Уже написано 12 разделів. Змальовано з боротьби радянських військ з гайдамаками, відступом більших і т.

АЛЬМАНАХ «КУЗНИЦА»

Видавництво «Московський рабочий» випускає альманах «Кузница». Беруть участь письменники групи «Кузница»: Ляшко, Нератов, Глазков, Бахметьев, Обрадович, Казин, Полетаев, Санников, Макаров, Александрівський, Филипченко, Кірілов інш.

Пролетарський писменник М. Болков працює над повістю з селянського життя з часу 1918 р. під назвою «Чортополох».

ГУРТОК «ЗВЕНО».

Літературний гурток «Звено», що об'єднався на початку революції із старих і молодих письменників, під головуванням В. Львова-Рогачевського, властивує вечірки письменників ріжних течій.

Читали: Вересаєв, Нікітич, Невіров, Яровий, Ляшко. Виступають також критики, як Кубіков, й інш.

Письменник Н. Ляшко закінчує повісті «Стремнина» з сучасного життя.

А. Невіров працює над романом «Гуси-Лебеди» та повістю «Андрон Непутяний».

А. Новиков-Пробій закінчив повісті «Подводники» з життя матросів.

Поет М. Герасімов пише поему «Каменщики» і випускає окремим виданням «Електропоему».

В. Кірілов закінчує автобіографичну річ «Детство і Юношество».

В. Берлін вийшов альманах «Струги». Участь беруть: Айхенвальд, Балтрушайтис, Белій, Пастернак, Ремізов, Еренбург, А. Толстой, Ходасевич, Новиков, Цвєтаєва і інш. Збірник має невідразне, але більш менш прихильне до Радянської влади відношення.

Там же вийшли «Епопея № 1», під редакцією Белого, де беруть участь Пильняк, Ремізов, і Белого «Путевіе замітки».

У Відні вийшов віршований переклад Льва Ярошевського «Пісні Пісень» з біблейського тексту.

«В-во Письменників» у Берліні випускає книжку застольних промов Пушкіна «Table Talk» і листи Тургенєва до закордонних критиків.

В-во «Время» випустило збірник листів В. Короленка за 30 літ до 1921 р.

Там є відомості про перші кроки М. Горького, про стосунки з Л. Толстим, про дружбу з Чеховим і інш. Додано портрета і в свій час заборонену автобіографію Короленка.

V A R I A.

3.000 років під землею.

Вже кілька місяців, як уся західно-європейська преса подає відомості про відкриття домовини фараона Тут-Арх-Амене. Ці нові винаходи стародавнього Єгипетського мистецтва з'являються на світ після 3.000 років свого пробування під землею.

В кінці минулого року два відомих египтиологи, які вже 16-ть років досліджували стародавній Єгипет, лорд Карнарвон та Говард Картер, робили роскоши у «Долині царів» біля Луксору. Випадково вони знайшли великий підземний склеп. Це була домовина фараона вісімнадцятої династії Тут-Арх-Амене.

Коли добралися до середини, там знайшли багато ріжної меблі та інших предметів. Було знайдено багато золота, бріліантів, дорогоцінного каміння і т. і.

Знайдено золоті трони фараона та його дружини, їхня одіж; є чудова білизна, яка досить добре збереглася, посохи, чудово зроблені канапи, каїсниці, музичне приладдя, папірусові сувої, опахала й інш.

Це відкриття вплинуло навіть на моду. Ознакою доброго тону в Парижі та Лондоні є вузькі вбрання єгипетського покрою з короткими рукавами і вишивкою з ієрогліфів.

ДОІСТОРИЧНІ ЗНАХОДИ В МЕКСИЦІ.

Коло склону вулкану Кофр де Пероте в стейті Веракруз знайдено ціле доісторичне місто. Коло города Мексики знайдено пірамиду на 40 метрів заввишки. По шарах вулканічного пошлу, що її накривав, числять їй коло 4.000 літ. Дуже цікава там орнаментика, яка відрізняється від культури інків й ацтеків. Думають, що то сліди культури народів, які з Азії через Аляску за багато років до Р.-Х. перейшли в Америку. Від них і пішли сучасні індійці.

Наказ—мистецтво.

Л. Троцький вважається одним з кращих сучасних стилістів і навіть «Королем памфлету» в термінології письменника Б. Шоу. За підписом Троцького разом з іншими видано наказ Р. В. Р. Р. № 279 до пятирічча Червоної Армії. Це безперечно стиль великого майстра.

Можна з певністю сказати, що таких літературно-художніх, запальних і щиріх приказів не мала ще ні одна армія в світі. Наказ «витримано» в формі замкнутого кола з двічі повтореним леймотивом «Червона Армія—щілти пригноблених, Червона Армія—меч повставших». По образності та емоціальному напруженню приказ № 279 можна вважати за класичний зразок художнього твору Великої Пролетарської Революції.

ХИНСЬКА ЛІТЕРАТУРА.

Хинська література поділяється на чотири великих відділи:

- 1) Класичний, або основний.
- 2) Історичний, куди також приєднують географію, етнографію і огляди літератури.
- 3) Філософія.
- 4) Красне письменство, мистецтво.

Відносно стилю хинські вчені роблять поділ своєї літератури на твори написані в старому стилі (щ-венъ) і на твори в сучасному стилі. Перші (щ-венъ), окрім того поділяються на (щу-щ-венъ) або твори написані до Конфуція, і на твори пізнішого періоду.

Хинські вчені запевняють, що вони мають твори, які написані за 2.000 і навіть 3.000 років до Р.-Х., але до цього часу ми маємо поки-що твори тільки з часів ханської династії (1000 років до Р.-Х.).

Зрозуміло, що за такий довгий час хинська література досягла величезних розмірів, не тільки по кількості, але по ріжноманітності і їх якості. На перший погляд хинська поезія буде не зрозуміла для європейца, але при більшому ознайомленні ми там знаходимо такі перли, які мають значення і для нашого часу що до форми й ритму віршів.

Зустрінувшись в недавньому часі з європейською культурою, хинська література, в егуль необхідності, мусила відновитись, перенести нові течії і напрямки до своєї літератури.

Найбільш близького розвою вона досягла в часи панування Шанської династії, цеб-то XIV столітті, а далі вона спинилася в своєму розвиткові і беребірала старі форми, або займалася компіляцією.

Зараз хинська література переживає кризу—переходить від старих форм до більше доскональних, особливо за останні часи, з народженням промисловості, індустрії, а через те і пролетаріату. Але ці нові течії ще не ясні, це тільки ще потуги, але безумовно вони мають за собою величну і близьку будучину, особливо що до нових поетів і новелістів. Можна вказати: Цзянь-Нинь-Фу,—видатна його поема «Сянъ»—Сонце—перекладена на Японську й Англійську мову (1920р.).

Другий Е-Цзинь-Лянь, його новела «Гань-Шень-Фу» (Старе і нове місто)

Гао-Минь-Ши має цілу низку близьких маліх творів, написаних рифмованою прозою.

Солод.

Критика й бібліографія*).

ІСТОРІЯ. ПОЛІТИКА. ЕКОНОМІКА.

К. Радек. „На службе германской революции“. Сборник статей. Москва. Госиздат. 1921.

В. Пик. „Ноябрьский переворот в Германии“. Стаття в часописе „Коммунистический Интернационал“, ч. 19.

Г. Биншток. „Очерки германской революции, встречи и впечатления“. Москва. „Книга“. 1921 г.

Г. Штребель. Германская революция, ее несчастье и ее спасение. Прага. Изд. „Воля России“. 1921 г.

Эд. Бернштейн. „Германская революция.“ История ее возникновения и первого периода. Берлин-Дрезден. Изд. „Восток“. 1922 г.

Г. Носке. „Записки о германской революции“. Петроград. 1921 г.

Революційний рух німецького пролетаріату, хоч і молодий, проте має величезний досвід, більший за досвід російських революцій.

Вивчення цього досвіду: відносної консервативності, нерухомості пролетаріату розвинених капіталістичних країн, повільного занепаду впливу соціал-демократичної та центристської ідеології, нарешті, помилок молодого, часто невитриманого комуністичного руху—має величезну вагу і найперше для політиків-проводирів революційної робітничої класи. Ale й пролетарсько-комуністична інтелігенція, що її лави з часом усе збільшуються та міцнішають, виявляє велику цікавість до розвитку революції в країні могутнього капіталу, що, однак, одночасно виявляє найбільші ознаки роскладу.

На російській мові є вже кілька книжок та статтів, присвячених розробці історії германської революції. Іхні автори належать до трьох ворожих одна одній течій робітничого руху, тому цілком природна річ, що освітлюють вони події неоднаково, а навіть іноді суперечать один одному. Освітлення з різних точок зору, загартованіх в огні революції, може лише сприяти критичному відношенню читача до поглядів, що їх висловлюють автори, та допоможе читачеві виробити свою самостійну, правильну думку про події германського листопаду.

*) Од Редакції. Зважаючи на те, що розмір першого числа „Ч. Ш.“ дуже розрісся, Редакція мусила була де-що скортати бібліографичний відділ. Отже, переносячи значну частину критичних заміток до 2-го числа. Редакція лишає в цьому числі найголовніші замітки прокнижки політично-економічного змісту, а також низку рецензій на школльні підручники.

Ми разглянемо зміст таких праць, що є й на російській мові: „На службі германської революції“ К. Радек, „Ноябрський переворот в Германии“ В. Пика, „Очерки германской революции“ Г. Бинштока, „Германская революция, ее несчастье и ее спасение“ Г. Штребеля, „Германская революция. История ее возникновения и ее первого периода“ Ед. Берштейна, та „Записки о германской революции“ Г. Носке.

Карл Радек—видатний тактик Комуністичного Інтернаціоналу та чудесний, уразливий публіціст—брав жваву участь в російському революційному русі (1905—08 рр.). Довгий час він жив у Німеччині, та був одним з найперших проводарів ліво-радикальної течії германської соціал-демократії. Зваживши досвід російської революції, Радек, пробуваючи перші місяці після перевороту в Берліні, прикладав всі свої зусилля, щоб прискорити народження в муках германської комуністичної партії та позбутися неминучих перебільшень та помилок авангарду, що починав організувати свої лави.

„На службі германської революції“—збірник статтів та заміток, написаних у різні часи, серед величезних подій та кривавої борні 1918—20 рр. Статті Радека нерідко трагічним ароматом Німеччини після війни. Непосередній відгук на події, спроби прогноза, що в них завжди є багато апріорних думок, роблять деякі праці Радека не стільки історичними дослідами, скільки документами революції (у збірнику є навіть кілька листів К. Радека до Ц.К. Германської Комуністичної партії та інш організацій). Цілком природна річ, що у 1918 та 1919 рр. найвидатніші філософи та передові борці комунізму, перед якими пінились бурхливі хвили революції, намагалися використувати цей революційний неспокійний океан. Кілька статтів Радека—це відбиток цих медових місяців революції, і найперше доповідь „Зруйнування германської імперії та завдання міжнародної робітничої класи“, зачитано у Москві в перші дні після перевороту в Німеччині у листопаді.

Поруч з грунтовним досліджуванням об'єктивних причин німецької та всесвітньої революції у доповіді є упевненість, що не справдилася потім, у тому, що надходить час, коли зникне шайтановщина і роспо-чнеться панування комуністичного пролетаріату.

Не можна забувати, що Радек тактик пролетарської революції, він вивчав події з практичного боку, він мав на меті використувати досвід для того, щоб скерувати германську комуністичну партію на кращий шлях. Саме через те, що Радек розглядав події з практичного боку, він аналізує факти надзвичайно старано та докладно. Ми не знаємо більш глибокої книги про класові бійки німецького пролетаріату ніж от цей зовнішне несистематичний збірник статтів. Вже в брошури „Уроки громадянської війни в Берліні“, написаній у кінці січня 1919 р., Радек яскраво та виразно виявляє, оскільки шлях першої західної великої революції у порівненні з російською був складний та плутаний. Робітнича аристократія, що її стан майже не погіршав навіть у добу після військової кризи, гальмує революційний розвиток. Січнева боротьба, в загальному крок уперед, однак, викликала низку перебільшень та помилкових акцій комуністичного авангарду, що найперше, переоцінив

організовану силу революційного пролетаріату. Радек накреслює вірний шлях до перемоги: боротьба за контролем над виробництвом через фабрично-заводські комітети, організація рад по всій країні, пристосування організації та тактики комуністичної партії до цього головного завдання (утворення ячейок, фракцій, невинна систематична боротьба за найперші потреби робітничої класи та інш.). По цьому „шляху до влади“, накресленому Радеком, власне, і йде тепер після тяжких кривавих уроків 1919—21 р. германський рух. Значну частину його успіхів—а що далі, то успіхи його збільшуються—треба приписати, безумовно, на кошт впливу цих великих праць Радека по революційно-пролетарській тактиці, яку він, йдучи за В. Леніним, вважав за науку та і робить її такою.

У статті „Розвиток германської революції та завдання комуністичної партії“, написаній в спокійні порівняючи місяці другої половини 1919 р. (була здана блокада з Німеччини), К. Радек передбачає, що „революційна масова боротьба за пролетарську диктатуру вимагає багато часу“. (Як відомо, до цього висновку Комуністичний Інтернаціонал в цілому прийшов лише у 1921 р. на III конгресі, коли зменшилися значно хвили революційного руху). У цій же статті він безжалісно виявляє контр-революційний характер антипарламентарських та синдикалістських течій, що з'явилися у партії, та викликали нарешті утворення блідої Комуністичної Робітничої Партії. Він ганьбить також своєрідний „економізм“ лівого незалежного Дейміга, потім члена Германської Комуністичної Партії та товариша ренегата Пауля Леві. (Цей „економізм“, що відкидав рішуче політичну боротьбу, мов гангrena, почав поширюватися по молодому організму комуністичної партії влітку 1919 року, але його швидко позбулися). У цій же статті К. Радек виявляє величезне значіння у боротьбі за завоювання більшості пролетаріату єдності професійного руху та яскраво малює найнебезпечнішу контр-революційність незалежної соціал-демократичної партії, цього „фігового листка“ Шейдемана та німецької буржуазії.

Дальші статті Радека, присвячені боротьбі з комуністами-синдикалістами Вольфейном, Лайfenбергом та Рюле, помилкам комуністичної партії в дні Каповської авантюри (остання стаття), подають глибокий революційно-марксистський аналіз дальших подій німецького політичного життя.

Книжка К. Радека розрахована на читача, добре знайомого з німецькими справами в добу після війни; документів революції вона не подає, і ось тому конче потрібним стає для читачів знайомство з працями інших авторів про германську революцію.

Невелика праця Вільгельма Піка, видатного діяча німецького комуністичного руху та одного з його фундаторів „Ноябрський переворот в Германії“ подає цікавий матеріал, що характеризує поведінку окремих соціалістичних партій перед листопадом та після листопаду. Автор виявляє облудливість „незалежних“ та „залежних“ істориків германської революції, що намагаються доказати, що їхні партії керували підготовкою та переведенням революції. Всупереч цим твердженням Пік, як старий член союзу „Спартак“ та активний діяч революційної

борні з германським імперіалізмом, подає фактичні докази зрадницької ролі соціал-демократів—шайдемановців та правих незалежних і революційної невитриманості проводирів лівих незалежних (Ледебур, Барт, Дейміг, Ріхард Мюллер), що надзвичайно швидко змінили свої гасла, злякавшись своєї власної революційності. Єдина рішучо революційна сила до перевороту і після нього були спартаковці на чолі з К. Лібкнехтом. Союз „Спартак“, тісно зв’язаний з 1918 р. з російським радянським посольством у Берліні, розвивав надзвичайно жваву революційну пропаганду, збирав зброю та організовував революціонізовані робітничі маси.

Виклад починається січневими днями.

„Очерки германской революции“ Г. Бінштока — досить сильно написана брошура. Автор — російський меншовик. Як центрист та як особа, що жила де-який час закордоном, Г. Біншток визнає Радянську владу, але лише у Росії. Автор мов танцює на історичному канаті і зрештою доходить до чудернацького висновку, що „між російським більшовизмом та германським спартакизмом при всій їхній ідейній близькості, неможна поставити знака рівності“. „Спартаківський рух від впливом російської революції перетворився в ідеологію декласованих елементів пролетаріату“ (!) Через меншовицькі туманні окуляри автор розглядає комуністичний рух Німеччини, що, втрачаючи тисячі борців, в огні гартувався, набував більше досвіду та поволі перетворювався в теперешню могутню партію, другий по силі загін Комуністичного Інтернаціоналу.

Однаке, книжка Бінштока досить цінна, і саме мимовільним виявленням поведінки партії незалежних воскових фігур та безмежної ціничної гидоти проводирів соціал-демократії, бувших робітників — Носке, Еберта, Шейдемана. Характеристика цих гидотних проайдисвітів надто цінна, коли її подають їхні теперішні друзі, центристи, що, нарешті, знайшли своє місце і пристали до яскраво виявленої контр-революції.

Тим виразніше виступає на цьому брудному тлі мимовільна пошана меншовика Бінштока перед велическими історичними постатями Карла Лібкнехта та Рози Люксембург. Великі проводирі германського комунізму остільки у моральному відношенні були кращі за усіх роспушних „лідерів“ офіційної та неофіційної соціал-демократії, що не тільки умірковані центристи, як Біншток, але навіть такі люди, як кат Носке, змушені були визнавати їхню незрівнянну перевагу. Біншток вишукав лише одні „хибу“ в характері К. Лібкнехта, як революціонера: „Він був герой революції, але не проводир“. Проводирями (і вже, звичайно, „героями“) революції є Еберт, Носке, Гаазе та Каутський, тоб-то ті, хто однодушно під ударами кулеметів та в морі робітничої крові поховали революційний запал німецького пролетаріату.

Після „тонкого“ меншовицького аналізу „пружин діяльності Лібкнехта“, в голові читача з’являються цілком протилежні висновки.

До нарисів додано „Зустріч та характеристики“, де змальовано постаті „проводирів всесвітньої революції“ — Ед. Бернштейна, К. Каутського, Герм. Мюllera та інш. Написані яскраво ці характеристики чудесно

потверджують усю кабінетність, буржуазність та кар'єристську обмеженість цих „проводирів та героїв“.

Бінштока писав свою роботу у Москві на пам'ять, не мав під час праці у себе від руками документів, газет тих днів, про які він розповідає, тому часто в його книзі зустрінемо загальні необґрутовані місця.

Уникає цих хиб і з цього боку дуже цінна велика праця Генриха Штребеля „Германська революція, її несчастье и її спасение“. Штребель ветеран незалежної соціал-демократії, права рука Карла Каутського. До перевороту газетар, він у листопаді став міністром прусського уряду. Тепер він член об'єднаної соціал-демократичної партії. Книга Штребеля подає великий матеріал для самостійної оцінки читачем подій. Автор намагається бути об'єктивним, для чого росповідає читачеві про ті факти, на підставі яких він буде свої висновки. Але об'єктивним незалежному Штребелю щастить бути тільки там, де він виявляє ганебну контр-революційну роль правих соціал-демократів. Що до решти, то його книга—новітня „Ієреміяд“.

Нещастя германської революції, на думку автора, полягає в тому, що найчесніший революціонер Карл Лібкнехт виришив відійти, порвати назавжди з соціал-плазунами, найкращим зразком яких є робітник Носке, що старано працював для буржуазії, насилавши величезні гори пролетарських трупів. Сумно-навчаюча самоліквідація партії незалежних повинна була вилікувати і Г. Штребеля від плачу та нарікань такого роду.

Цікавий є перший розділ: „Германський соціалізм у світовій війні“, де знаходимо багато фактів еволюції соціал-імперіализму та поєднання партії Шейдемана з буржуазним суспільством. Тут же між рядками помітно визнання історичної неминучості насильницької форми класової боротьби. Характерно, що і Штребель вважав за найкращого та найсміливішого борця з мілітаризмом та капіталізмом комуніста К. Лібкнехта, а не своїх гумових однодумців, у яких занадто розвинувся тільки апарат революційної балаканини.

Як і Каутський, Штребель з'ясовує патріотизм соціал-демократії 4 серпня, поперше, тим, що партія до війни надзвичайно виросла і в такому швидкому темпі неможливо було перевихувати своїх членів, подруге, консервативним, нерухомим побутом партійної та професійної бюрократії. З'ясування—однобічне і не виявляє головної підвалини контр-революційного переродження партії. Як відомо, такою підвальною є робітнича аристократія, що виросла на ґрунті „органічного“ розвитку довійськового капіталізму, і вже другорядним моментом є збільшення числа дрібнобуржуазних „попутчиків“. Ця обставина залежала від ступневої зміни соціального складу партії та її політики. Але навіть якщо обмежитися лише вказівкою на бюрократизацію проводирів та їхніми близькими стосунками з буржуазією, то й цього було б досить, щоб побачити всю безодню, що відокремлювала цих людей від робітничої класи, що її вони рішуче зрадили. Але цього висновку реформист та соціал-пацифіст Штребель зробити ніяк не може.

Історична ілюзорність центристської ідеології доведена всією практикою останніх років, позбавляє книжку Штребеля, як і інші

політичні твори меншовиків, наукової ваги. І вага лишень частково. Це не історія германської революції, але матеріали до дійсної та всебічної історії, над якою доведеться ще багато попрацювати комуністичним історикам.

Великій праці Едуарда Бернштейна „Германська революція“ погрожує така ж доля. Бернштейн — старий теоретик ревізіонізму та реформізму. До війни він був проводиром правої течії соціал-демократії. Під час війни він, як падіфіст, пристав до незалежних. Як тільки по Німеччині прокотився грім громадянської війни, цей старий соціал-угодовець знову опинився на правому фланзі робітничого руху. Повертаючись до своїх штабенят з старої соціал-демократії, він намагався перетягти за собою всю незалежну партію, але його спроба була передчасною. Робітнича класа Німеччини ще тільки сходила на революційну гору, і незалежним нікуди було сковатися від наступу робітничих загонів.

У своїй „Германській революції“ Бернштейн вже поділяв погляди штейдеманівської соціал-демократії. Але є і рештки поглядів та думок „незалежних“. Це його думки про зрадницьку для революції діяльність Носке, що оживив військову касту. Бернштейн зазначає, що Носке та соціал-демократичний уряд спиралися в своїй боротьбі з спартаківцями виключно на буржуазно-юнкерську контр-революцію. Навіть робітнича аристократія, джерело, яким користувалися праві соціал-демократи та яка співчувала урядові, не погоджувалася брати участь в боротьбі з повставшими робітниками і ставилася до подій весь час пасивно. Бернштейн не ухвалиє деяких політичних кроків соціал-демократичного уряду, як „необережних та помилкових“. Таким кроком є, на його думку, передача керовництва слідством про убивство К. Лібкнехта та Р. Люксембург контрреволюційному офіцерству та відмова уряду включити у склад слідчої комісії представників робітничих організацій.

Це — нікчемні рештки „незалежності“ Бернштейна.

Не дуже яскраво виявлена свідомість зрадницької ролі соціал-демократії втрачається серед моря штейдеманівщини, розлитого по всій праці видатного реформиста. Росповідаючи про підготовку білого терору проти повставших у січні робітників, Бернштейн з вдачністю говорить: „Всі визнали, що Носке, погодившись на це призначення (стати військовим міністром та головнокомандуючим), приносить себе у жертву“.

Так соціальна група, засуджена історичним процесом на швидку смерть, повинна боятися злой слави „катів та насильників“ серед своїх нащадків. Новим шляхетнім силам, що руйнують старий світ, цього нема чого боятися. Більшість проводирів правої соціал-демократії розуміла свою зраду робітничої класи і знала, що у швидкому часі побачить огиду та приизирство до себе з боку повставших мас. Але навіть ця свідомість не утримала їх від бажання врятувати капіталізм та капіталістів і праці в цьому напрямку.

Усі довгі та численні міркування Бернштейна про діяльність більшовицьких агентів у Німеччині, про „зловживання з боку послів та членів їхніх посольств своїм виключним міжнароднім становищем (в зв'язку з діяльністю Йоффе 1918 року в Берліні)“ — все це остаточно дискре-

дитує в очах читача колись революційну партію, що перетворилася у вірну цепову собаку буржуазного суспільства.

Однак, книжка Бернштейна потрібна, як найгрунтовніша праця про германську революцію. В ній міститься великий документальний матеріал. „Германська революція“—найкращий збірник інформацій про революційні події у Німеччині. Ми зустрічаємо там докладний виклад дискусій на першому всегерманському з'їзді рад, і цілком наводяться там відозви соціал-демократичного уряду та різних партій, деталі переговорів між партіями; часто виписуються цілком статті з „Rote Fahne, и Freiheit“ та інш. газет. Події змальовані до виборів до Установчого зібрания. Читач на підставі цього великого об'єктивного матеріалу складе самостійну думку, так само як і після плактивих праць Штребеля та Бінштока.

Але найбільш цікавою книгою, що остаточно зміцнить в читачеві комуністичний світогляд, є праця не раз згаданого нами Густава Носке—„Записки о германській революції“. Цей продукт думки Носке щедевр соціал-зрадницького цінізму та обмеженості одночасно.

„Записки“—спроба Носке реабілітувати себе, але перед ким спокутує свої гріхи цей видатний проводир германської соціал-демократичної партії? Перед робітничою класою? Але він сам вихваляється на перших же сторінках тим, які велетенські зусилля прикладав він, делегат вільгельмівського уряду, щоб ліквідувати революційний вибух у Кілі—першому місці визвольної хвилі, що залила за кілька день усю Німеччину. Може, він виправдує свої вчинки перед робітничою класою, коли наводить комуністичну відозву, де огненими літерами написано: „Робітник Носке збудував гори трупів німецьких робітників“. Ні, Носке виправдує себе перед буржуазією! Виходячи з того „принципу“, що „революція не може бути насильницькою“ (ст. 7), цей надзвичайно гуманний діяч ні перед чим не зупинився, щоб заколоти її під бурхливі оплески буржуазії та юнкерства.

Носке виправдується перед пануючими класами. І цей пройдисвіт, залитий кров'ю своїх братів, нерозумний та самозакоханий,—обурюється, коли генерали та офіцери, з якими він ніжно загравав, у березні 1920 року пішли за Капом та Лютвицом. Книга Носке виявляє всю глибину морально-політичного роскладу, всю буржуазність та контрреволюційність проводирів германської соціал-демократії.

Правда, Носке викинула тепер партія на провінційний смітник (хай не ображаються мешканці Гановера). Але й це не допомагає соціал-демократичній партії угримати маси від руху. Вони вже знов заворушились. Кращий доказ цього невпинне зміцнення комуністичної партії. Швидко надійде час, коли всі проводирі германської соціал-демократії, як і їхні російські брати, опиняться навіть не на смітнику, але в середині великої помийниці. Закінчуєчи огляд праць про германську революцію, ми визнаємо, що охопили далеко не все у цій галузі. Але ми нагадаємо, що наше завдання подати головні вказівки, що читати по цьому питанню саме нашому читачеві, що знає німецької мови.

А. Гуревич.

М. Равич - Черкаський. История Коммунистической Партии Украины. Государственное Издательство Украины.

Редакція одержала цю надзвичайно цікаву книжку тоді, коли „Червоний Шлях“ уже закінчувався друком і через те не можли-
вости дати тут повну рецензію. Це буде зроблено в слідуючому числі
„Червоного Шляху“.

Але уже і тут необхідно, принаймі, сповістити широкі кола читачів про вихід цієї книжки. Комуністична партія України керувала пролетарською революцією на Україні і вела героїчну боротьбу зо всіма її ворогами. Під керовництвом комуністичної партії зараз іде на Україні відбудова промисловості і сільського господарства, організація державного і культурного життя. І в щоденній боротьбі і роботі цю партію добре знає кожен робітник і селянин України. Всього де-кілька днів назад широкі позапартійні робітничес-селянські маси святкували ювілей комуністичної партії, як свое свято.

Але чи знають широкі працюючи маси історію цієї партії, особливо чи знає її робітничес-селянська молодь? Комуністична партія западто була занята революційною боротьбою, щоб мати змогу писать і розказувати про свою історію. Зате її вороги, у яких досить віль-
ного часу в еміграції під захистом європейських капіталістів, не шко-
дують зусиль, щоб на свій контр-революційний лад перекрутити історію революції на Україні і ролю в ній комуністичної партії (більшовиків).

Книжка М. Равича - Черкаського дає можливість ознаймитись з історією комуністичної партії України, яка разом з тим є і історія пролетарської революції на Україні. М. Равич-Черкаський поставив собі широке і з наукового боку цілком правильне завдання—простежити всі джерела, всі струмені, з яких склалася комуністична партія України, „...Комуністичну партію Україні,—каже він в передмові,—ми розглядаємо не як організацію, що об'єднала в період революції ті дев'ять чи десять крупних міст, які є на Україні і які ні чим не відріжнюються від десятка міст в Росії. Для нас КПУ великий історичний синтез двох великих паралельних рухів, що захопили величезні маси робіт-
ників двох національностів: української і російської. Ці рухи не почалися в 1917 році, кожен з них має свою історію. Історія КПУ складається з двох історій—українського пролетаріату і російського пролетаріату на Україні. Через те все „історії“ КПУ, які починаються з 1917—18 р. р., є лише легковажні газетні статті, з яких зшивуються брошюри. До цього часу не тілько серед буржуазної російської інтелі-
генції, але і серед частини комуністів росповсюджені погляди, які не дуже відріжнюються від тих, що гадають ніби Україну вигадали вімці ..“ Автор навпаки ясно бачить складне минуле КПУ і передбачає ті великі і складні завдання, які стоять перед КПУ і УСРР в най-
ближчому майбутньому в соціально-революційній боротьбі Східної Європи. В роботі Равича-Черкаського КПУ, а разом з нею і УСРР, виступає перед читачем, як наслідок довгої і глибокої соціально-рево-
люційної історії України і одночасно як могутній фактор майбутніх революційних подій в східно-європейських країнах. Ця книжка дає читачеві можливість віднатись від щодennих і під час будених зустріч

з КПУ до розуміння її історичного змісту і історичних завдань. Цю книжку мусить і, напевне, буде читати кожен свідомий робітник і селянин України. Ми радимо її також і широким колам української інтелігенції.

Детальний критичний аналіз дамо в другому числі „Червоного Шляху“.

Гр.

Проф. М. Слабченко. «Организация хозяйства Украины от Хмельницкого до мировой войны».

Т. I. «Землевладение и формы сельского хозяйства Гетманщины в XVII—XVIII стол.» стр. 224.

Т. II. «Судьбы фабрики и промышленности в Гетманщине в XVII—XVIII стол.» стр. 208.

«Государственное Издательство Украины», Одесса 1922.

Проф. М. Слабченко працює над великою монографією з історії народного господарства України від козацької революції 1648—1654 р.р. до світової імперіалістичної війни 1914—1918 р.р. Робота ця, як довідуємося з передмови до 1-го тому, розпадається на 5 частин: 1) Лівобережна Україна XVII—XVIII стол. (Гетьманщина), 2) Запоріжжя, 3) Правобережна Україна XVII—XVIII стол., 4) Україна до 1861 р., і 5) Після селянської реформи. З першої частини вийшли друком дві означені у заголовку томи. Про розміри дальших томів і про стан роботи над ними автор відомостей у вступові до 1-го тому не подає.

Сам автор характеризує свою роботу, як «аналіз економичного й правного ладу України від Хмельниччини до світової війни» і як спробу «щільно підійти до питання з історико-матеріалістичним методом студіювання». З таким підходом—це є перша велика робота в українській історико-економічній літературі і вже в силу цього вона становить особливий інтерес з погляду творення справжньої історичної науки, замісць її національно-ідеологічної інтерпретації в старих роботах.

Історико-матеріалістичним підходом визначається й дана автором у вступові схема української історії, що переходить через низку етапів, загалом відомих історії суспільних відносин, як единому світовому процесові. Хмельниччина розірвала з пансько-феодальним ладом Польщі і дала початок новому економічному й правному процесові, що пройшов через доби торговельного капіталізму, кріпацтва й буржуазно-капіталістичного ладу, порушеного й знищеної революцією 1917 року. Особливо треба підкреслити висновок автора, що не раз він приходить до нього у своєму викладі—це зв'язок українського господарства з загально-європейським економічним процесом, що не відкидає, звичайно, місцевої своєрідності українського господарства, але ця своєрідність, зауважує проф. Слабченко, «не виправляла Країни з загального економічного кільця, не ставила її у виключне становище». Навіть «Вольності Запоріжські» всупереч твердженням всіх дослідників не становили оази в загальнім економічнім устрої Східної Європи.

Перший том присвячено описові й аналізу сільського господарства й земельних відносин Гетманщины, перед чим подано коротенький нарис економічних і класових відносин України перед Хмельниччиною. На

жаль, цей нарис западто коротенький. Оскільки автор обмежив свої студії певною епохою, починаючи від Хмельниччини, то все ж варто було б дати ширший огляд попереднього економічного ладу, щоб яскравіше уявляти і рушійні сили козацької революції й економічний переворот, зроблений нею. Проте, й коротенький екскурс в передреволюційні (1648 р.) відносини дає зразки глибокого розуміння соціальної динаміки й близьку марксистські узагальнення.

В дальшому викладі автор більше зупиняється на описові, розгляді й характеристиці деталів економічного життя, іноді здається, що висновки тонуть у морі окремих фактів і характеристик, але вони становлять ґрунт для цих висновків. Загалом перший том читається з особливим інтересом, чого не можна сказати про том другий, присвячений промисловості гетьманщини. Причина останнього не в авторі і не в викладі, а в тому, що основою соціальних відносин і рухів козацької доби було сільське господарство й земельний лад, а не промисловість, яка загалом не відігравала великої ролі. Та й сама ця промисловість щільно звязана була з сільським господарством.

У II томі автор освітлює характер (сільський) українського міста, роскриває цехово-ремісничий характер братств, досліджує мануфактуру, робітниче питання й т. д. Побіжно в процесі інкорпорації України в межах Російської імперії вислітлюються й „колоніальні завдання“ останньої що до обмеження розвитку української мануфактури, як неприємної для російської буржуазії конкурентки.

Науковий характер робота, ряснота фактичного матеріалу, цітат з актів, а також із джерел на французькій, польській, латинській мовах, роблять її важкою до читання непідготовленого широкого читача. Правда, що Маркс зауважив, що спроби революціонізувати науку не можуть бути популярними, але раз закладено для цього підвальну, то вже легко знайти фарби й чорнила, щоб передати здобутки науки масам.

Проф. Слабченко марксистським методом революціонізує українську історичну науку і робить вкладку в справжнє українознавство. Справа популяризаторів — використати його працю. З нетерпінням чекаємо дальших томів.

Техничний бік видання для нашої видавничої техніки досить добрий, хоч і не уникнуло воно цілих стовбчиків помічених друкарських помилок, і то досить грубих. Але вже й те добре, що іх помічено.

Анд. Річ.

K. A. Wittfogel. Vom Urkommunismus bis zur proletarischen Revolution. Eine Skizze der Entwicklung der menschlichen Gesellschaft, I Teil: Urkommunismus und feodalismus. Verlag Junge Garde. Berlin 1920.

Кожний, кому доводилося практично працювати в справі викладання марксизму завважав, що безпосередній переход від наших популярних брошуру про історичний матеріалізм, від декільки прослуханих в рад-партишколі лекцій, до капітальних праць марксівської науки надто важкий для більшості комуністів. Через що дуже настирливо відчу-

васмо потребу учебних підручників, що допомогли-б тому, хто студіює марксизм, самостійно переробити його основні засади. Самий характер нашої трудової школи, де роль учителя буде значно більша, ніж колись, вимагає таких підручників. Наші праці—підручники, на взірець Історії загальної та Російської—Рожкова й Російської Історії в короткім огляді М. Покровського, не тільки не можуть замінити викладача й позакласову читанку, але й не хочуть цього зробити. Тому потрібні учебні підручники не тільки для учня, але й для учителя.

Свою книжку тов. Вітфогель назвав невірно. Це не ескіз. Було-б правільніше назвати її: „Схематичний виклад розвитку людського суспільства в питаннях і відповідях“. Це конспект, де сконцентровані основні моменти соціального прогресу в коротких формуловках, де дані короткі пояснення до цих моментів і додані ілюстрації, як цитати з капітальних наукових праць. У кожнім разі, викладовий метод—новий, що примушує учня до самостійного мислення.

Ось два приклади, що ілюструють викладовий метод. Вітфогеля. Розділ III названий: „Поширення культури—зменшення добробуту народніх мас“. За коротким поясненням, що пропонована засада є вірна тільки для періоду від початкового комунізму до будучої соціалістичної держави, маються підрозділи: 1) За давніх-давень—поневолення некорисне, 2) Переход до осіlosti й землеробства робить поневолену працю некорисною, 3) Поневолення одиниць підготовлює поневолення народніх мас, 4) Войовники нищать селян, 5) Селянин в поневоленому становищі шукає захисту, 6) Масові повстання проти гніту нових володарів заливаються кров'ю. Після кожного підрозділу коротке авторське пояснення й декілька цітат з історичних праць.

Інші розділи, як наприклад розділ про початковий комунізм, викладені в питаннях і відповідях.

В додатках до IV розділу, в справі про обставини формування народами-завойовниками нових держав, цітуються чотири випадки: а) коли і завойовники й переможені жили в умовах початкового комунізму, б) коли завойовники вже знали приватну власність, а переможені ще жили в комунізмі, в) коли завойовники й переможені вже давно здійснили поміж собою право приватної власності.

Як довідочник для викладачів наших трудових і партійних шкіл, як конспект для наших пропагандістів, як пам'ятку для молодих комуністів, що вже прочитали добрий підручник з всесвітньої історії та готуються поглибшити свій марксівський світогляд, книжку Вітфогеля можна тільки рекомендувати.

Треба зауважити, що Вітфогель—добре витриманий комуніст, що їх, серед німецьких товаришів, на жаль, ще обмаль; він зовсім вільний від тієї академичності та буржуазної термінології, що так неприємно вражає в значній кількості „соціалістичних“ книжок, які друкуються німецькою мовою.

З огляду на стисливий виклад, майже лаконичну мову книжки Вітфогеля, наші перекладачі мусять пам'ятати столовинне правило: або добрий переклад, або ніякого.

О. А.

„Черная страна“. Сборник об угле с 60 иллюстрациями в тексте и на отдельных страницах. Под редакцией И. Рабиновича и Н. Фукса. Госиздат Украины.—Центральный Комитет К. С. М. У. Харьков, 1923. 188 стр.

Хто слідкував за виданнями Ц. К. КСМУ, той зміг давно вже звернути увагу на серйозність його підходу до цієї справи. В усіх виданнях Ц. К. К. С. М. У. ми находимо не випадковий матеріал, а матеріал уважно підібраний і пронизаний одною думкою—допомогти молодому юнакові зформувати свій марксистський світогляд. В числі багатьох видань Ц. К. КСМУ видав також чимало книжечок з української художньої літератури, з історії України, з області юнацької праці та юнацького руху, але „рекорд“ побив Ц. К. КСМУ якраз оцим збірничком, що още перед нами і що виданий Ц. К. КСМУ разом з Госидатом. Читаєш цей збірник, і просто не ймеш собі віри, що живешесь десь далеко від тої „Чорної сторони“, де шахтарі, як ті мураски, снують під землею, добувають вугілля, риють землю, а разом з тим і риють яму сучасному капіталістичному ладу. Починаючи з першої сторінки й кінчаючи останньою—увесь час почуваєш себе в серці цієї „Чорної сторони“, в Донбасі, чуєш гудки заводів, гуркотіння машин, гудіння всієї землі.

Збірник складається з 18 окремих оповідань та нарисів, але всі вони пронизані одною думкою—повести читача по шахтах, ознайомити з життям шахтарів, з працею, ознайомити читача з добуванням вугілля, з гірничу промисловістю. Оповідання—уривок „В темну ніч“ з роману Е. Золя справляє гарну ілюстрацію що до тяжких умов праці шахтарів за капіталістичного ладу. Працює шахтар в неймовірно тяжких умовах, а чи буде хліб завтра, чи ні—він того не знає. Він не знає навіть, на кого він працює, кому належать вугляні шахти, він знає що володар їх живе десь далеко. 50 років працює шахтар, (йому вже 58 років, а почав працювати на шахтах з 8 років), але капіталістичне підприємство не хоче йому виплачувати збільшеної пенсії, більше він ще два роки не добробив (де 60 літ цього життя) і його викидають перед двома роками до пенсії—на вулицю. Це тільки одна ілюстрація, а таких в збірникові—багато. В нарисі з „Із історії горного дела“ Фукса подаються відомості популярною мовою з історії розвитку гірникої справи. Тут юнак находить, що таке горнотвори, що таке гірнича промисловість та як вона зародилася й розвивалася, починаючи з давніх часів через середнівіччя й до наших днів. В нарисі Фукса „Происхождение каменного угля“ юнак дізнається, що таке кам'яне вугілля, яке воно для нас має значення, з чого воно складається, як рослинний матеріал перетворився в вугілля і т. п. Після статті „Как добывают каменный уголь“ іде оповідання з життя Грушевських шахтарів, як гарна ілюстрація.

Незрозуміло тільки, що все таки ще й досі бог пишеться в цьому збірникові з великої літери („они поднялись на свет Божий“... 82 стр. „Слава Богу“—82 стр., „С Богом—Андрей Степанов“—83 стр.—і т. п.) Здається, що можна було б зовсім обійтися без бога, а коли принципово не можна було коректувати ті уривки, що наведені там, то у

всякому разі хоч звести бога до малої літери. Але це—дрібниця, про яку може й не слід було б згадувати після того гарного враження, що справляє цей збірник.

Виданий він гарно, акуратно, на гарному папері, ілюстрації—гарні, а перша ілюстрація на обгортці—яскраво говорить про увесь внутрішній зміст книжки.

Варт було б перевидати його українською мовою й поширити в шкільних книгозбирнях.

Б.

ШКІЛЬНІ КНИЖКИ.

М. Покровський. Історія Росії в найстислішім нарисі ч.ч. I и II. Державне Видавництво. Одеса. 1922.

Коли російською мовою ми маємо надзвичайно мало історичної літератури з Марксівським світоглядом, що в основу свою кладе історичний матеріалізм, то не помилимося, коли скажемо що українською мовою такої літератури майже зовсім немає. Тому то доводиться вітати видання українською мовою вищезгаданої книжки. Очевидно, що потреба в такій літературі на Україні надзвичайно велика, бо ми маємо майже одночасно два видання вищезгаданої роботи Покровського,—в Берліні і в Одесі. Роботу свою писав М. Покровський не за останні дні і не пристосовував її для вживання в шкільних установах як підручник. В своїй передмові автор говорить, що він її призначає для тих робітників та селян, що голови їхні ще не запамороченні отрутою іdealістичних історичних книжок буржуазних вчених. Тим що автор цю книжку призначає для широкого кола читачів поміж свідомих робітників, що ще не мають ніяких історичних знань, і пояснюються стисливість книжки. Перша частина дає найкоротчі пояснення про поняття, що таке історія, далі виясняє особливості історичного матеріалізму для розуміння суті історичного процесу. Тут же автор дає поняття про особливості цього процесу на східно-європейській рівнині. Для ясності автор дає ілюстрації, наводячи історичні факти з життя різних народів потім виводить строго логічні висновки з них. Щоб познайомити читача з історією розвитку революційної боротьби в Росії автор боротьбі класів одводить більшу частину своєї роботи. Першим сторіччам історії Росії він дає дуже мало місця і детальніше зупиняється на аналізі історичних фактів з часу народження торгового капіталу: йому він і одводить всю першу частину. Друга частина охоплює XVIII і першу половину XIX століттів—епоху виникнення і розвитку у нас промислового капіталу. Звертає на себе увагу короткий наріс історії родини Романових в розділі про кріпацьку державу, в якім подається надзвичайно яскрава портретна галерея бувших царів. Останні два розділи присвячені народженню революційної буржуазії і виникненню народницького руху. Особливо велику вартість мають останні два додаткових розділи: про розвиток історичних шкіл і наведені таблиці. З додаткового розділу про розвиток шкіл в історичній науці ми довідуємося що, властиво кожучи, істориків-матеріалістів ми маємо замало. Для класної роботи, як підручник, ця книжка навряд чи підходить, але для самостійної праці учнів старших

груп семилітки, для рефератів вона повинна бути використана безумовно як найширше. Вона може бути чудесною підручною книжкою і для самих робітників освіти, коректуючи їх в напрямку історичного матеріалізму. Що до перекладів, то треба визнати що переклад Одеського видання кращий Берлінського, але обидва переклади все таки досить тяжкі.

Все ж таки, не дивлючись на досить тяжкий склад і стиль книжки, треба рекомендувати цю книжку, як необхідну для всіх установ Соцвіху, а також і для всіх книгозбирень.

Б.

Баранов. Початкова фізика. Підручник для першого ступня трудової школи. Київ, 1922. 176 стор. Державне Видавництво. (Переклад з Російського). Госвидатом РСФРР зроблено і викинуто на книжковий ринок велику кількість підручників, що видані в РСФРР за 1922 рік. Правда, хоч серед цих нових видань нових радянських підручників за мало, більшість—це є перероблення вдалих, або невдалих старих, все ж таки ми можемо в трудовій школі з російською викладовою мовою вживати нового підручника. Що ж до українських шкіл, то справа тут скрутніша. Річ в тому, що підручники на Україні почали видаватися українською мовою лише з 1917 року і то головним чином для молодших класів. Все найкраще, що було видано до Радянської Влади або викинуто з шкіл, як націоналістична отрута, а що було найкращого скористовано для нових перевидань. Нових же видань підручників українською мовою маемо дуже замало і то старші групи майже зовсім підручника не мають. В той час як російською мовою ми маемо, до десятка, наприклад, підручників по фізиці, українською мовою ми маемо, властиво-каждучи, лише один підручник по фізиці—це початкова фізика Баранова, що її видано в 1922 році. І треба сказати, що початок видання підручників українською мовою для старших груп семилітки зроблено вдало. Підручник цей, хоч він і не пристосований до програмів трудової школи і не відповідає всім вимогам соціального виховання, все ж таки він є одиночним підручником, що треба рекомендовати для вживання в установах соціального виховання. Баранов дає елементарний курс фізики на найпростіших вправах і цей метод він виконав досить вдало. Вся книжка його включає лише ті відомості з фізики, що спираються на вправи, які можна робити на найпростіших пристроях. Ці вправи наочно ілюструють прості явища природи і можуть служити для самостійних робіт учнів. Самодільні пристроя, що наводяться автором підручника, справді дуже прості і їх дуже легко виготовувати самим учнем з дешевого матеріалу. Тут же автор подає в прімітках вказівки що до переведення вправ та інших практичних робіт. В книжці маемо багато історичних справок, а на кінці—портрети вчених-фізиків. Коли вихователь трудової школи веде свою роботу на принципах самодіяльності, він зможе скористувати цю книжку, що багата ріжними вправами, а матеріал в кінці кожного розділу йому буде служити для самостійних робіт учнів. На жаль, зовнішній вигляд не може нас задовільнити. Рисунки зовсім невдалі, темні, невиразні, портрети також не

ЦЕНТРАЛЬНА НАУКОВА
БІБЛІОТЕКА ХДУ

ІМ. № _____

такі вдалі, як то в сьомому берлінському виданні 1922 року російською мовою. При перевиданні треба ці хиби виправити. Що до мови—переклад треба визнати вдалим: мова проста і зрозуміла для учнів.

Взагалі треба сказати, що книжку цю треба рекомендувати для установ соціального виховання, як одинокий поки що підручник по фізиці, коли не рахувати невдалого перероблення підручника фізики Цінгера Заліським.

Б.

Михайло Рудинський. Ясні зорі. Книжки для читання дітей на перших роках навчання в трудовій школі. 4 випуски: осінь, зима, весна, літо. Видання друге, змінене. Всеукр. Держ. Вид. Харків—Полтава, 1921 р.

Розкриваєте ці випуски і вас вражає перш за все зіпсованість ілюстрацій. Ілюстрації невдалі, нехудожні, і в книжечках замісць картинок ми часто й густоходимо тільки якісь плями. Починаємо ознакомлюватися з внутрішнім змістом цих книжечок, але розчарованість ще збільшується. Матеріал підібраний настільки невдало, що стає просто досадно після перечитання усіх 4-х книжечок. Поезія замісць художніх образів творить якесь неприємне почуття, може за якимись невеличкими винятками. Автор випусків забув, що він іх призначив для „читання дітям на перших роках навчання в трудовій школі“ (чомусь то він пише: „для читання дітей“. Здається, що можна читати книжки, а не „дітей“; і що призначати їх можна дітям для читання, а не „для читання дітей“). В збірнику „Осінь“ ми находимо між іншим кількасі казочок, що ні в якому разі неможна допустити для читання в школі.

Але казки «Злідні» і «Названий батько», «Лініва» можна було-б легко переробити і тоді вони були б гарним матеріалом для розмов про багатих та бідних, трудящих та паразитів. Слід було б тільки обробити закінчення перших двох і трохи змінити оброблення сюжету третьої казки. Зовсім не зрозуміло, чому вміщено автором оповідання „Без обіду“? Можливо, що воно було життєвим десять років тому назад, але зараз воно—ні до того. Не вже ще й досі у дітей завжди болять вуха од рук учительки, невже ще й досі у школяра болять коліна от гречки, «на яку ставила його вчителька», болять долоні від науки ії, Правда, це так муштурувалася стара вчителька Ольга Василівна, але нова була доброю, ласковою. Можна подумати, що це щось уже близьке до сучасного життя, але чому тут фігурує батюшка? «Батюшка тут його за вухо скубне» и т. д. А мораль оповідання така: Гриць—балований учень, він не приготовував уроків і вчителяка оставила його без обіду, але замісць цього, вона нагодувала його, після цього він дома розривівся і почав уже готовувати уроки. Оповідання зовсім і не художнє і не потрібне.

Взагалі, щоб не наводити багато ілюстрацій, можна сказати, що од цих усіх випусків лишається тільки одна ідея дати дітям невеличку книжечку з матеріалом, що його пристосовано до певної пори року. Ідея ця гарна і слід було б її перевести в життя уважніше.

Було б добре, коли б тут у таких книжечках відбити й побут радянського села, заняття селян, їхні думки, іх роботу, але ознайомити дітей і з тим, що роблять в ту чи іншу пору в місті. В збірниках „Ясні зорі“, замісць цього, вміщенні шкідливі оповідання.

Б.

О. Бернашевський і Г. Василів. Живий рахунок, ч. III.
Державне Видавництво. Київ 1922, стор. 128.

Збірник задач під назвою „Живой счет“ в трьох частинах вперше було видано російською мовою за редакцією відомого російського письменника Е. О. Звягінцева. Для українського видання задачник переробив О. Бернашевський, пристосувавши його, як про це зазначено в передмові, „до умов життя української дитини і потреб української початкової школи“.

Частина III „Живого рахунку“ призначена для третьої групи семилітки. Починається він повторенням вправ з числами першої тисячі, а далі подаються задачі на дії з числами необмеженої величини. Автори намагалися свій збірник зробити живим, цікавим, що зміг би розбудити інтерес у дитини до математичного думання, звязати числові приклади і вправи з життям, що оточує дитину. Зміст більшості задач узято з сільсько-господарського життя, бо й цей увесь збірник призначено для сільських шкіл. Але коли розглянути уважніше цей задачник, легко помітити, що він не зовсім нас задоволяє. Він спровадяє вражіння звичайного задачника з тією ріжницею від старих задачників, що матеріал тут підібраний знайомий дітям і близький до них. Коли розглядаємо задачника,—кідається вічі, що немає в ньому нового матеріалу з новими післяреволюційними даними, як з області промисловості, так і з області сільського господарства. Слід буlob як найближче звязати увесь матеріал з сучасним життям села, з ростом сільсько-господарських колективів, радянської кооперації, комнезамів і т. і. Взагалі, що до матеріалу, то він — „аполітичний“ настільки, що задачника можна зуживати і десять років тому назад. Між іншим, характерні задачі такої конструкції: „За кілька років перед війною в цілій Росії було 273 цукроварні, а 1825 року їх було в 39 разів менше“ і т. і. Коли це саме „за кілька років“? А таких задач—не одна. Але разом з тим тут находимо надзвичайно багато такого матеріалу, що безумовно зацікавить дітей.

Треба було б передаґувати його, внести свіжого матеріалу, що одбивав би побут нового радянського села і знайомив би дітей з життям пролетаріату. Після I-ої та II-ої частин—частина III трудною не буде.

Б.

Редактор—Г. Ф. Гринько. Видає—В-во „Червоний Шлях“.

291

1-25

BIF
i ha

b

личку

Digitized by srujanika@gmail.com

